

Bojana Dinić

DIGITALNO NASILJE

Bojana Dinić

DIGITALNO NASILJE

Novi Sad, 2022.

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
21000 Novi Sad
Dr Zorana Đinđića 2
www.ff.uns.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš, dekan

Bojana Dinić
DIGITALNO NASILJE

Recenzenti

Prof. dr Dragan Popadić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Prof. dr Jasmina Kodžopeljić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
Prof. dr Daniela Šincek, Filozofski fakultet,
Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Doc. dr Dobrinka Kuzmanović, Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu

Tehnička priprema

Igor Lekić

Dizajn korica

Jelena Jaćimović

Štampa

Futura, Novi Sad

Tiraž

150

ISBN

978-86-6065-705-5

Citirati kao:

Dinić, B. (2022). *Digitalno nasilje*. Novi Sad, RS: Filozofski fakultet u Novom Sadu.

O autoru

Dr Bojana Dinić je vanredni profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu. Njena oblast ekspertize obuhvata ispitivanje socijalno averzivnih osobina ličnosti i ponašanja, uključujući i merenje ovih fenomena. Dobitnik je Nagrade za najboljeg mladog istraživača na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu 2013. i Nagrade za najboljeg istraživača na početku karijere koju dodeljuje Internacionalno društvo za ispitivanje individualnih razlika (International Society for the Study of Individual Differences – ISSID) 2018. godine. Učestvovala je u nekoliko nacionalnih i međunarodnih projekata i bila rukovodilac nacionalnog projekta *Socio-psihološki činioci rizične upotrebe društvenih mreža kod adolescenata u Vojvodini* (2020–2021). Do sada je objavila preko 70 naučnih radova u nacionalnim i međunarodnim časopisima, udžbenik, monografiju i dva priručnika. Aktivno učestvuje u popularizaciji nauke.

<http://bojanadinic.com>

Štampanje knjige je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Sadržaj i stavovi izneti u ovom delu jesu stavovi autora i ne odražavaju nužno stavove Izdavača, stoga Izdavač ne može snositi nikakvu odgovornost prema njima.

Knjiga se distribuira u skladu sa CC BY-NC-SA 4.0 licencom

Sadržaj

Uvodna reč autora.....	6
Agresija	10
Još nekoliko sličnih pojmova.....	12
Vrste agresije	17
Forme agresije	18
Funkcije agresije	20
Nasilje.....	23
Vršnjačko nasilje	26
Siledžijstvo.....	27
Razlike vršnjačkog nasilja i siledžijstva.....	30
Digitalno nasilje.....	31
Da li se kriterijumi za definisanje tradicionalnog siledžijstva mogu primeniti u definisanju digitalnog nasilja?.....	33
Namera za nanošenje štete.....	34
Repetitivnost nasilnog ponašanja.....	35
Nesrazmera moći između nasilnika i žrtve.....	36
Kako onda definisati digitalno nasilje?	37
Specifične karakteristike digitalnog nasilja.....	39
Odnos digitalnog i tradicionalnog nasilja.....	43
Forme digitalnog nasilja	46
Teorije i modeli digitalnog nasilja	56
Ispitivanje digitalnog nasilja.....	63
Motivacija za digitalnim nasiljem	68
Uloge u digitalnom nasilju	70
Koliko su stabilne uloge u digitalnom nasilju?.....	80
Učestalost digitalnog nasilja	81
Učestalost digitalnog nasilja u Srbiji	83
Digitalno nasilje tokom pandemije COVID-19	86
Digitalno nasilje tokom pandemije COVID-19 u Srbiji	89
Činioci digitalnog nasilja	90
Pol.....	91
Uzrast.....	92
Učestvovanje u tradicionalnom nasilju.....	93
Onlajn aktivnost.....	95
Osobine ličnosti i slične karakteristike	97
Vršnjački odnosi	99

Porodični odnosi i prilike	99
Školska klima.....	102
Školski uspeh.....	103
Digitalno nasilje i mentalno zdravlje	104
Suočavanje sa digitalnim nasiljem	108
Prevenција digitalnog nasilja	109
Zakonske regulative u Srbiji.....	113
Završna razmatranja i smernice za buduća istraživanja	115
Reference.....	117

Uvodna reč autora

Digitalno nasilje predstavlja relativno nov fenomen koji se pojavljuje sa sve većim pristupom i dostupnošću novih medija i informaciono-komunikacionih tehnologija. Moglo bi se reći da predstavlja problem savremenog društva. Kao što i rapidno raste broj korisnika interneta i društvenih mreža, tako je i sve veći broj istraživanja digitalnog nasilja. S popularizacijom novih društvenih mreža javljaju se nove kontekstualne specifičnosti digitalnog nasilja, pojavljuju se nove forme ispoljavanja itd., pa se tako neka shvatanja od pre samo 10 godina već smatraju zastarelim, što polje istraživanja ovog fenomena čini prilično dinamičnim. Iako se digitalno nasilje uobičajeno vezuje za dečiju i adolescentsku populaciju, na kojoj je akcenat i u ovoj knjizi, ono se takođe ispoljava i trpi i kasnije tokom života, odnosno zahvata sve generacije. Pored toga, može biti usmereno i na one osobe koje ni ne koriste digitalne uređaje i nove tehnologije. Drugim rečima, digitalno nasilje može da pogada sve nas, što daje dodatni argument za važnost tema koje se obrađuju u ovoj knjizi.

Ova knjiga je rezultat nastojanja da se sveobuhvatno predstave osnovne karakteristike digitalnog nasilja, učine dostupnim savremeni empirijski podaci, te dileme i različiti diskursi koji prate istraživanja i shvatanja ovog fenomena. Pored pregleda dosadašnje literature u vezi s karakteristikama digitalnog nasilja, dat je i osvrt na istraživanja digitalnog nasilja u Srbiji, kao i na istraživanja digitalnog nasilja u specifičnom kontekstu kao što je pandemija COVID-19.

Teme kojima je u knjizi posvećena pažnja mogu biti interesantne i korisne psihološkoj naučnoj i stručnoj javnosti kao i svim onima koji se bave prevencijom nasilja. Pored toga, teme obrađene u knjizi mogu biti od koristi roditeljima i svima onima koji bi da se detaljnije informišu o ovom fenomenu. Namera autora je bila da, pored informacija i aktuelnih saznanja, omogućći čitaocima širi pogled na problematiku proučavanja digitalnog nasilja, počevši od samog definisanja i načina ispoljavanja, preko načina ispitivanja, učestalosti, činilaca koji doprinose njegovom vršenju i trpljenju, pa do strategija suočavanja sa nasiljem i efikasnosti preventivnih mera. U knjizi su spomenuti i neki osnovni mitovi i zablude u vezi sa shvatanjem digitalnog nasilja i njegovih posledica. Konačni i jednoznačni odgovori na pitanja poput onog kako neko postaje nasilnik ili žrtva nisu mogli biti ponuđeni jer ova, kao i druge složene

oblasti saznanja, ne pruža mogućnost jednostavnih odgovora. Ipak, teme i problemi koji su obuhvaćeni ovom knjigom mogu ponuditi širu sliku i informacije važne za razumevanje i diskusiju o različitim pitanjima u vezi sa digitalnim nasiljem.

Zahvaljujem se Sveti i roditeljima na безусловnoj i bezmernoj podršci kao i recenzentima na komentarima i sugestijama koji su doprineli unapređenju kvaliteta sadržaja knjige.

U Novom Sadu, 2022.

„[Osećala sam se] povređeno, jer to nisam očekivala od osoba koje su mi bile bitne u životu.

Osećala sam se kao đubre.

Osećao sam se bespomoćno i bez ikakve podrške od strane drugova i odraslih.

Niko taj vid nasilja nije shvatao ozbiljno, jer ipak je to samo internet...

[Osećala sam se] bespomoćno...

Nisam razumeo, bilo mi je neprijatno.

Navikao sam se.

Osetila sam se poniženo i nisam znala kako da se nosim sa tom situacijom, te sam takve osobe samo blokirala na društvenim mrežama.

Želela sam da se ubijem, jer mi se u tom trenutku svet srušio.”

Navedeni su neki od odgovora srednjoškolaca iz istraživanja Autonomnog ženskog centra (Pavlović, 2020, str. 22–24¹) na pitanje o tome kako su se osećali kada su doživeli da neko onlajn objavi zlonamernu ili uvredljivu fotografiju/video/veb-stranicu o njima ili napravi lažni profil pod njihovim imenom. Digitalno nasilje je relativno nov fenomen koji se javlja s upotrebom informaciono-komunikacionih, odnosno digitalnih tehnologija, tako da predstavlja fenomen savremenog društva. Danas ne možemo ni zamisliti svakodnevicu bez upotrebe digitalnih tehnologija, najčešće interneta i pametnih mobilnih telefona, što stvara poseban kontekst za javljanje digitalnog nasilja. Internet je nastao 1969. godine kao Arpanet od strane Američkog Ministarstva odbrane, a servis World Wide Web je izmišljen u CERN-u u Švajcarskoj 1989. godine². Danas, 2022. godine u svetu postoji oko 5 biliona korisnika interneta što čini 63% ukupne populacije, pri čemu su 4.65 biliona korisnici društvenih mreža³. Prvi pametni telefon je izumljen 1992. godine, a predstavljen tržištu 1994. godine, mada je povučen iz prodaje nakon 6 meseci jer je bio preskup, glomazan i jednostavno kao da nije bilo pravo vreme za njega, da bi se nakon još nekoliko prototipa 1999. godine na tržištu pojavio Ericsson R380 koji je prvi dobio epitet “pametni”⁴. Danas, u 2022. godini, ima 5.32 biliona korisnika mobilnih telefona što čini 67% populacije, pri čemu broj korisnika rapidno raste⁵.

¹Autorka ima pisano odobrenje autorke Pavlović za doslovno citiranje.

²<https://en.wikipedia.org/wiki/Internet#Terminology>

³<https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/>

⁴<https://promobi.rs/istorija-pametnih-telefona/>

⁵<https://datareportal.com/global-digital-overview>

Najaktivniji korisnici digitalni tehnologija su adolescenti, te nije iznenađujuće što se digitalno nasilje uobičajeno ispituje u kontekstu vršnjačkih odnosa dece i adolescenata. Naime, sve je veći broj korisnika mobilnih telefona i interneta među mladima u svetu i kod nas (Livingstone, Haddon, Görzig, & Ólafsson, 2011; Smahel et al., 2020). Prema UNICEF-ovom izveštaju iz 2017. godine, jednu trećinu korisnika interneta širom sveta čine deca i adolescenti mlađi od 18 godina (UNICEF, 2017). Pored toga, mladi uzrasta od 15 do 24 godina su najaktivniji u digitalnom prostoru, pri čemu je 71% mladih iz ove starosne grupe povezano na internet (UNICEF, 2017). U Sjedinjenim Američkim Državama čak 92% tinejdžera pristupa internetu svakodnevno, a 24% njih je skoro uvek priključeno na internet⁶.

Glavna motivacija starijih osnovaca i srednjoškolaca da budu na internetu, barem kod nas, je uključenost na društvene mreže (Popadić i Kuzmanović, 2016). U Srbiji, 89% učenika osnovnih škola i 92% učenika srednjih škola ima pristup internetu, a većina srednjoškolaca (92%) i starijih osnovaca (89%) ima profil na nekoj društvenoj mreži (Popadić i Kuzmanović, 2016). Najpopularnije društvene mreže kod dece i adolescenata od 9 do 17 godina u Srbiji 2016. godine su Fejsbuk, pa potom Instagram (Popadić, Pavlović, Petrović, & Kuzmanović, 2016), dok među učenicima srednjih škola 2020. godine je to Instagram (99% učenika ima nalog na ovoj mreži), pa potom Fejsbuk i JuTjub (po 86%, videti Dinić, Petrović, Zotović Kostić, Milovanović i Mihić, 2021). U poređenju sa ostalim zemljama, u Srbiji je najveća izraženost (45%) pojave da deca ispod zvanično propisane uzrasne granice od 13 godina imaju profile na društvenim mrežama (Smahel et al., 2020).

Iako digitalne tehnologije donose brojne koristi u pogledu učenja i obrazovanja, te doprinose poboljšanju kvaliteta socijalnog života, takođe predstavljaju sredstvo za ostvarivanje malicioznih ciljeva. Jedna od negativnih strana upotrebe digitalnih tehnologija je upravo i pojava digitalnog nasilja. Ovaj fenomen privlači pažnju mnogim istraživačima i njegovo istraživanje se naslanja na istraživanje nasilja uopšte. Ipak, i dalje je nedovoljno ispitan jer uključuje specifičnosti u odnosu na tradicionalno, klasično nasilje, i neretko se vezuje za pogrešna uverenja i mitove u vezi s njegovim uzrocima i posledicama. Kako se u ovoj oblasti koristi puno različitih termina u naučnoj komunikaciji i u svakodnevnom govoru, za razumevanje digitalnog nasilja neophodno je da

⁶<https://www.statista.com/statistics/250172/social-network-usage-of-us-teens-and-young-adults/>

najpre da razumemo sve te termine i pojmove na koje se odnose, i da ih uporedimo. Stoga će se najpre krenuti od najopštijeg pojma – agresije, pa će se preko vršnjačkog nasilja i siledžijstva definisati i digitalno nasilje.

Agresija

Agresija predstavlja jedan od najispitivanijih fenomena u različitim disciplinama društvenih nauka. Ispitivanje agresije praćeno je brojnim problemima, a jedan od njih se ogleda u nepostojanju jedinstvene definicije ovog ponašanja. U literaturi se može naći preko dve stotine definicija agresivnog ponašanja (Harré & Lamb, 1993). Međutim, u svim definicijama ovog pojma prisutne su zajedničke karakteristike, a to su da nasilnik⁷ mora imati nameru da nanese štetu žrtvi i da žrtva mora da bude povređena ili da se oseća povređeno (Harré & Lamb, 1993). U skladu s tim, u istraživačkoj praksi je najčešće prihvaćeno određenje agresije kao bilo kojeg ponašanja s namerom da se nanese šteta drugome, a koju drugi želi da izbegne (Anderson & Bushman, 2002; Baron & Richardson, 1994). U ovoj knjizi će biti usvojena navedena definicija agresije.

Navedena definicija je pogodna, jer sadrži nekoliko bitnih karakteristika agresije. Najpre, agresija je ponašanje i kao takvo, može se opaziti (Anderson & Bushman, 2002). Na primer, može se videti kako neko nekoga udara ili mu preti, ali može se videti i kako neko pokušava da uruši nečiji društveni status, da ga namerno isključi iz vršnjačke grupe i sl. U vezi s tim je i da agresija nije emocija, niti kognitivna predstava ili misao. Dakle, agresija predstavlja motornu, odnosno bihevioralnu komponentu osobine ličnosti – agresivnosti. Ova odrednica agresije je važna kako bi se agresija razlikovala od konstrukata kao što su bes i hostilnost. Iako agresivna kognicija (npr. hostilni stavovi, uverenja, želje ili zamišljanje čina osвете prema nekome) ili agresivni afekat (bes, ljutnja) često prethode agresiji, ni jedno ni drugo se ne smatraju se agresijom.

Drugo, agresija, na način kako je ovde definisana, predstavlja socijalno ponašanje. Ona se uvek ispoljava prema nekome i uključuje najmanje dve osobe. Međutim, postoje oblici agresije koji, na prvi pogled, nemaju

⁷Iako se sve više napuštaju termini nasilnik i žrtva, te zamenjuju opisima – osoba koja vrši nasilje i osoba koja trpi nasilje, s obzirom na široku upotrebu ovih termina, oni će biti zadržani dalje u tekstu iz praktičnih razloga.

karakteristike socijalnog ponašanja. Takva je, na primer, tzv. "pomerena" ili "premeštena" agresija (engl. *displaced aggression*), koja se javlja u slučaju kada se agresivni impuls preusmerava na objekte koji nisu primarna meta. Ova forma agresije nastaje kada se, zbog različitih razloga, ne usuđujemo da napadnemo metu ili kada nam meta nije dostupna. Na primer, kada smo besni na nekoga, a taj neko nam nije u vidokrugu, vrlo često iskaljujemo bes na nekom predmetu (razbijemo ga i sl.). Prema usvojenoj definiciji agresije, oštećivanje objekata nije prepoznato kao agresija, osim ako se time ne nanosi šteta drugome (npr. uništava se neki objekat koji pripada žrtvi). Takođe, postoji mogućnost da se agresija "premesti" na ljubimca, ali to bi bila posebna vrsta agresije prema životinjama. Ipak, ovakvi oblici "premeštene" agresije se mogu shvatiti kao socijalno ponašanje, jer je primarna meta neka osoba. Drugim rečima, postoji namera da se nekome nanese šteta, ali ta šteta nije realizovana prema toj osobi. U slučaju kada je agresija "premeštena" s jedne osobe na drugu, to predstavlja jasnu socijalnu situaciju. Na primer, ukoliko nas je šef iznervirao i ne možemo da se izvičemo na njega (jer je to neprimereno u poslovnoj komunikaciji), prasnućemo na intimnog partnera. U svim ovim primerima i određenjima pokušava se odrediti šta je interpersonalna agresija, te bismo mogli zaključiti da se pod njom podrazumeva agresija koja za primarnu metu ima drugu osobu, bez obzira na to što je agresija ispoljena prema objektu ili životinji. Ipak, kako su ovo ređe situacije i kako je fokus ove knjige na agresiji koja uključuje interpersonalni odnos, sve agresivne situacije mimo ove neće biti razmatrane. Takođe, agresija koja za primarnu metu ima objekte ili životinje i biljke, smatra se posebnom vrstom agresije i nije predmet ove knjige.

Treće, da bi se nešto okarakterisalo kao agresivno ponašanje, mora postojati namera da se nanese šteta drugome. Upravo je ovaj aspekt najčešći predmet kritike u definisanju pojma agresije. Kritika koja se odnosi na uvođenje namere u definiciju agresije potiče od bihevioristički orijentisanih autora. Oni smatraju da mentalističke konstrukte, kakav je i konstrukt namere, ne treba uvoditi u definiciju agresije. Ovi autori agresiju definišu kao reakciju kojom se štetan stimulus nanosi drugom biću (Buss, 1961) ili kao bilo koji oblik ponašanja usmeren na nanošenje štete ili povređivanje drugoga, pri čemu je drugi motivisan da izbegne takav postupak (Baron, 1977). Ovom drugom definicijom se zapravo eliminišu postupci koji se odnose na odobreno nanošenje bola u cilju poboljšanja zdravstvenog statusa ili estetike tela. Kao što

se može primetiti, ova definicija je ista kao i najčešća definicija agresije, ali u njoj nedostaje deo u kom se podcrtava da je agresija ponašanje s namerom da se nanese šteta drugome. Međutim, zanemarivanje namere u definicijama agresije, iako omogućava lakšu operacionalizaciju i merenje agresije, rezultira time da se neki sasvim slučajan čin proglasi agresijom (npr. kad nekom slučajno stanemo na nogu). Zbog navedenih razloga, većina autora uvodi nameru u svoje definicije agresije.

Međutim, postavlja se pitanje čiju perspektivu uzeti u obzir prilikom određenja namere da se nanese šteta – onoga ko je ispoljio takvo ponašanje ili ko ga je doživeo i pretrpeo? Anderson i Bušman (Anderson & Bushman, 2002) ukazuju na to da se namera treba sagledati iz pozicije onoga ko vrši ponašanje, tj. da li onaj ko vrši ponašanje ima nameru da nanese štetu drugome i da li veruje da će to ponašanje naneti štetu drugome. Dakle, ukoliko se neka šteta desi bez namere da se ona zaista nanese drugome (npr. neko slučajno zakači drugoga u prolazu), to se ne bi okarakterisalo kao agresija, bez obzira na to što osoba prema kojoj je ponašanje ispoljeno može to doživeti kao agresiju. Ovaj aspekt definicije je jasan kada su u pitanju ponašanja kojima se nanosi trivijalna tj. mala šteta. Međutim, kada je u pitanju nanošenje ozbiljnije štete, tu već uzimamo u obzir percepciju onoga ko trpi takvo ponašanje tj. percepciju žrtve. Zapravo, percepcija žrtve nam nije neophodna da bismo uvideli posledice po žrtvu kada je fizička ili psihička šteta ozbiljna tj. očigledno remeti svakodnevno funkcionisanje žrtve. Uostalom, drugi autori prilikom definisanja agresije ističu percepciju žrtve, tj. da li se žrtva oseća povređeno (Harré & Lamb, 1993). Na ovom mestu je važno uočiti probleme prilikom određivanja namere, jer se mora uzeti u obzir i pozicija onoga ko čini štetu i ko je trpi, a imajući u vidu moguće pristrasnosti i jednih i drugih. O ovome će više biti reči prilikom definisanja nasilja jer se prema ovom aspektu agresija i nasilje razlikuju. Na ovom mestu nije na odmet napomenuti da uspešnost nanošenja štete nije relevantna za određivanje ponašanja kao agresivnog. Na primer, ukoliko je neko imao nameru da udari drugu osobu, pa je promašio, to se smatra agresijom.

Još nekoliko sličnih pojmova

Jedna od grešaka koju prave istraživači jeste korišćenje termina agresivnost i agresija kao sinonima. Agresivnost predstavlja osobinu ličnosti,

odnosno predispoziciju za agresivno ponašanje ili snagu agresivnog motiva koji se odnosi na želju da se nekome naškodi. S druge strane, agresija predstavlja agresivno ponašanje, odnosno manifestaciju osobine agresivnosti. Svaka osobina se sastoji iz tri komponente: ponašajne, afektivne/emocionalne i kognitivne. U slučaju osobine agresivnost, te komponente imaju sledeći sadržaj:

(1) ponašajna komponenta je agresivno ponašanje koje se može manifestovati na različite načine (npr. kao fizička i verbalna agresija);

(2) afektivna ili emocionalna komponenta je bes;

(3) kognitivna komponenta je hostilnost ili neprijateljska nastrojenost prema drugima (Buss & Perry, 1992).

Ipak, treba navesti rezultate istraživanja u kojima se ne prepoznaju sve tri komponente agresivnosti kao ključne. U istraživanju Dinić, Mitrović i Smederevac (2014) ispitivana je zajednička latentna struktura stavki za procenu agresivnosti (kao bazične osobine u psihobiološkim modelima ličnosti) i prijatnosti (kao bazične osobine u psiholeksičkim modelima ličnosti koja na opozitnom polu sadrži antagonizam, tj. koja je najuže dovodi u vezu s agresivnošću u odnosu na preostale osobine psiholeksičkih modela) u različitim inventarima ličnosti. Rezultati pokazuju izdvajanje četiri faktora: bes, osvetoljubivost, dominacija i hostilnost. Dok su afektivna (bes) i kognitivna (hostilnost) komponenta agresivnosti prepoznate, ponašajna komponenta se ne izdvaja kao poseban faktor, već su njeni aspekti uključeni u izdvojene komponente. Tako, osvetoljubivost obuhvata indikatore fizičke agresije, a bes verbalne agresije. Kasnije ćemo videti da su osvetoljubivost i dominacija posebno važni za određivanje uloga u nasilnoj interakciji, kada se ima u vidu motivacija za nasilnim ponašanjem.

Gde nastaje konfuzija u vezi s korišćenjem termina agresija i agresivnost? Iako postoji jasno razgraničenje ova dva termina, zabuna nastaje kada se pod terminom agresija podrazumeva agresivnost, bar na engleskom govornom području. Na primer, u svom Alternativnom petofaktorskom modelu ličnosti, Zakerman (Zuckerman, 2005) je jednu od bazičnih osobina ličnosti nazvao Agresija/hostilnost (engl. *Aggression/Hostility*) iako je očigledno da je reč o osobini agresivnost, a ne o agresivnom ponašanju. Usvojen i široko rasprostranjen termin agresija kojim se označava osobina može biti posledica toga što je taj termin prvi nastao u odnosu na termin agresivnost (Barnhart & Steinmetz, 1999).

Na ovom mestu treba ukazati i na razlikovanje agresivnosti i agresije u upitničkim procenama. U tom kontekstu, Popadić (2009) predlaže opšte pravilo: stavke u upitnicima za procenu agresivnosti treba da sadrže procenu potrebe ili želje da se nekome naudi na bilo koji način, dok pitanja za procenu agresije (kao i nasilja ili siledžijstva kao srodnim ponašanjima), treba da se odnose na procenu učestalosti različitih oblika agresivnog ponašanja. Na primer, sledeće stavke se odnose na agresiju:

Često se potučem.

1	2	3	4	5
<i>Uopšte se ne slažem ili Uopšte ne važi za mene</i>			<i>U potpunosti se slažem ili U potpunosti važi za mene</i>	

Koliko često ste...

...vikali na druge kada Vas iznerviraju.

0	1	2
<i>Nikada</i>	<i>Ponekad</i>	<i>Često</i>

Napomena: Ovo je stavka srpske adaptacije Upitnika reaktivne i proaktivne agresije (Dinić & Raine, 2020).

Učestalost se može procenjivati i preciznije, npr.;

1	2	3	4	5
<i>Nikada</i>	<i>Jednom ili dva puta</i>	<i>Dva ili tri puta mesečno</i>	<i>Jednom ili dva puta nedeljno</i>	<i>Nekoliko puta nedeljno ili Skoro svakodnevno</i>

S druge strane, sledeće stavke se odnose na agresivnost:

Mogu da udarim nekoga ako me dovoljno isprovocira.

Ako je potrebno, spreman sam da upotrebim silu da bih zaštitio svoja prava.

1	2	3	4	5
<i>Uopšte se ne slažem ili Uopšte ne važi za mene</i>			<i>U potpunosti se slažem ili U potpunosti važi za mene</i>	

Napomena: Ove stavke su iz srpske adaptacije Bas-Perijevog Upitnika agresije (Dinić i Janičić, 2012).

Na ovom mestu ću samo napomenuti da se skala koja sadrži pomenute dve stavke u originalu naziva Fizička agresija (engl. *Physical Aggression*) iako je jasno da se misli na sklonost ka fizičkoj agresiji kao aspektu agresivnosti koji uključuje potencijal i nameru za agresijom, a ne isključivo – agresiju. Već je bilo pomenuto da se u literaturi na engleskom osobina agresivnost nekada naziva agresija i ovo je primer jedne takve upotrebe termina agresija koja može da stvori konfuziju kada se prevodi na srpski ili neki drugi jezik.

Dalje, prilikom određenja agresije naglašeno je da agresiju treba razlikovati od emocionalnih i kognitivnih aspekata. Kao što je rečeno, bes se odnosi na afektivnu komponentu agresivnosti, pri čemu se može razlikovati stanje besa od sklonosti besu (pod kojom se podrazumeva bes kao osobina ličnosti, tj. relativno trajna karakteristika ličnosti). Stanje besa definiše se kao psihobiološko, emocionalno stanje, odnosno stanje označeno subjektivnim osećajem neprijatnosti, čiji se intenzitet menja od blage razdražljivosti ili zlovolje do snažne ljutnje i gneva (npr. Spielberg, 2001). Intenzitet stanja besa određen je situacionim činiocima i menja se tokom vremena. Ti činioci najčešće su provokacija i prepreka ka nekom cilju, usled čega se javljaju frustracija, doživljaj napadnutosti ili nepravde (Ramírez, Fujihara, Van Grooyen, & Santisteban, 2001). Stanje besa se na fiziološkom planu manifestuje kao mišićna napetost i pobuđenost neuroendokrinog i autonomnog nervnog sistema. Na kognitivnom planu stanje besa se povezuje sa kognitivnim distorzijama i deficitima, i s aktivacijom atribucija, odnosno sa pripisivanjem loših namera drugima (Power & Dagleish, 2016). Slikovito se kaže da nam je u besu “zamagljen um”, što upravo odražava teškoće u trenutnom kognitivnom funkcionisanju, kao što je, na primer, fokusiranje na zadatak ili opažanje situacije.

S druge strane, sklonost besu podrazumeva sklonost da se širok raspon situacija opaža kao uzrujavajući ili frustrirajući, i da se na njih odgovori povišenim stanjem besa (Spielberg, 2001). Ramirez i Andru (Ramírez & Andreu, 2006) sklonost besu definišu u širem i užem smislu. U širem smislu, sklonost besu određuju kao karakteristiku temperamenta. Ta karakteristika povezuje se s niskim pragom tolerancije na tzv. “agresivne okidače”, koji predstavljaju relativno bezopasne provokatore kao što su kašnjenje kolege na sastanak ili pravljenje gramatičkih grešaka u govoru. U užem smislu, sklonost besu se, takođe, povezuje s niskim pragom tolerancije, ali na specifične situacije koje uključuju takmičenje, socijalno isključivanje ili doživljen “nefer” odnos.

Ako bismo hteli da utvrdimo kauzalni odnos između besa i agresije, zaključili bismo da stanje besa prethodi agresiji (ne svakoj formi ili funkciji, ali je ovde bitno uočiti da prethodi), a da osobe s izraženijim besom kao osobinom ličnosti – češće doživljavaju stanje besa, pa je samim tim i veća verovatnoća da će se ta osoba češće agresivno ponašati. U tom smislu, sklonost besu bi predstavljala jednu od faceta, odnosno subdimenzija šire osobine ličnosti – agresivnosti.

Potom, treba praviti razliku između agresije i kognitivnog aspekta agresivnosti. Kao što je rečeno, kognitivna komponenta agresivnosti je hostilnost koja predstavlja negativnu evaluaciju drugih ljudi (Buss, 1961), odnosno negativna uverenja o motivima i namerama drugih ljudi (Ramírez & Andreu, 2006). Samim tim, ona uključuje antagonizam prema drugima koji se ispoljava kao nepoverenje, klevetanje, cinizam, ali i kroz agresivno, osvetoljubivo i destruktivno ponašanje. Kao i u slučaju određenja besa, i kod hostilnosti se može razlikovati stanje od osobine. Stanje hostilnosti prethodi agresiji, a osobe s izraženijom osobinom hostilnosti češće doživljavaju stanje hostilnosti. Hostilnost kao osobina ličnosti se, takođe, može shvatiti kao subdimenzija agresivnosti. Treba naglasiti da se bes i hostilnost često mešaju u upitničkim operacionalizacijama, te neki autori ističu emocionalni aspekt kod hostilnosti (Spielberg, 2001). Naime, postoje situacije u kojima bes može prethoditi hostilnosti, pa ćemo, kada smo razdraženi, češće tuđe ponašanje doživeti kao napad (pripisaćemo mu hostile namere). Međutim, pokazano je da emocija poput besa jeste nužan, ali ne i dovoljan uslov za razvoj hostilnih stavova i uverenja (Ramírez & Andreu, 2006). S obzirom na to, trebalo bi nastojati da se jasno napravi razlika između emocionalne i kognitivne komponente agresivnosti.

S obzirom na to da se neki oblici agresivnog ponašanja dovode u vezu s nedostatkom bihevioralne kontrole, agresiju treba razlikovati od impulsivnog ponašanja. Tačnije, treba razlikovati agresivna ponašanja koja su manifestacija osobine agresivnosti od impulsivnih ponašanja koja su manifestacija osobine impulsivnosti. Impulsivnost se uobičajeno definiše kao tendencija da se brzo i neplanirano reaguje, bez promišljanja o negativnim posledicama takvog reagovanja ili o alternativnim reakcijama (npr. Lorr & Wunderlich, 1985). Lorr i Vunderlih (Lorr & Wunderlich, 1985) ističu dve važne bipolarne komponente impulsivnosti. Jedna je odolevanje nasuprot neodolevanju potrebama, odnosno nemogućnost odlaganja zadovoljstva. Druga predstavlja momentalni odgovor na neki spoljašnji stimulus nasuprot planiranju akcije. Može se videti

da i impulsivnost predstavlja multidimenzionalni konstrukt kao i agresivnost. Problem njihovog razlikovanja je u tome što ponašanje jedne osobe s izraženom impulsivnošću i druge s izraženom agresivnošću može biti isto. Na primer, emocionalni aspekt agresivnosti – bes, ima iste bihevioralne manifestacije i biološke mehanizme kao i impulsivnost (Seroczynski, Bergeman, & Coccaro, 1999). Očigledno je da se na fenotipskom planu određena agresivna ponašanja poistovećuju s impulsivnim ponašanjima, ali treba imati na umu da je u osnovi agresivnog ponašanja namera da se nanese šteta. Ta namera nije osnov za javljanje impulsivnog ponašanja. Tako, na osnovu motivacije za određenim ponašanjem možemo napraviti jasnu distinkciju između agresivnog i impulsivnog ponašanja. U jednoj blizanačkoj studiji, koja je za cilj imala ispitivanje zajedničke nasledne osnove impulsivnosti i agresivnosti, pokazano je da su ove dve osobine zasebni domeni (Dinić, Nikolašević, Oljača, & Bugarski Ignjatović, 2018). Iako je dobijen rezultat da od svih komponenti agresivnosti, bes deli najviše genetičke sličnosti sa impulsivnošću, udeo zajedničke nasledne osnove za ove dve osobine je jako mali, dok je u identifikovanju nasledne osnove obe osobine mnogo veći udeo specifičnih gena kojima se one mogu objasniti.

Na kraju, agresiju i nasilje treba razlikovati od antisocijalnog ponašanja. Antisocijalno ponašanje predstavlja širi pojam od agresije, pa tako i od nasilja. Ono uključuje agresiju i nasilje, ali pored toga i ponašanja poput neposlušnosti, nediscipline, laganja, zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, krađe, vandalizma i slično. Antisocijalno ponašanje predstavlja narušavanje socijalnih normi, ljudskih prava drugih osoba ili uništavanje tuđe imovine (Miller & Lynam, 2001). Razlika između antisocijalnog ponašanja s jedne strane i agresije ili nasilja s druge, leži i u činjenici da kod antisocijalnog ponašanja nanošenje štete drugome nije uvek nužno. Na primer, zloupotreba psihoaktivnih supstanci predstavlja antisocijalno ponašanje, a ono u suštini ne predstavlja nanošenje štete drugome, već samom sebi.

Vrste agresije

Već je istaknuto da se agresija može definisati na različite načine. Nedostatak jedinstvene definicije agresije za posledicu ima veći broj kriterijuma prema kojima se mogu podeliti specifični obrasci agresivnog ponašanja. Prema najopštijem kriterijumu, većina autora razlikuje forme od

funkcija agresije (npr. Bushman & Bartholow, 2010). Pod formom ili oblikom podrazumeva se **način** ispoljavanja agresivnog ponašanja (**kako?**), a pod funkcijom se podrazumeva **motivacija** za agresivno ponašanje (**zašto?**).

Forme agresije

Prema formi, možemo razlikovati fizičku i verbalnu agresiju, direktnu i indirektnu, aktivnu i pasivnu, manifestnu i latentnu, kao i kombinacije navedenih oblika agresije (npr. direktna fizička agresija). Fizička agresija odnosi se na upotrebu fizičke sile ili oružja i sličnih predmeta u cilju nanošenja fizičkih povreda ili oštećenja imovine. Treba napomenuti da se i pretnja fizičkom agresijom takođe smatra ovom formom, iako fizička šteta nije realizovana. Verbalna agresija odnosi se na korišćenje reči i uvreda u cilju nanošenja psihičke štete određenoj osobi. Iako je posledica fizičke agresije nanošenje fizičke povrede, cilj takvog ponašanja je najčešće nanošenje psihičke štete, uostalom, kao i u slučaju svih formi agresije.

Pomenuti oblici agresije uglavnom se odnose na direktne forme agresije, koje se ispoljavaju u neposrednom kontaktu u kojem žrtva uvek može prepoznati napadača. Direktno ispoljavanje agresije može biti rizično iz više razloga. Ono može ostaviti velike posledice po žrtvu, izazvati kod žrtve želju za osvetom ili osudu i socijalni pritisak od strane drugih ljudi koji prisustvuju agresivnom aktu. Iz tog razloga, većina ljudi radije koristi suptilnije, odnosno indirektno forme agresije, u kojima napadač nastoji da ne bude otkriven i da nanese štetu kako bi izgledalo da namera za tim uopšte nije ni postojala (Björkqvist, Lagerspetz, & Kaukiainen, 1992). Tipični primeri indirektno agresije su ogovaranje, širenje glasina i tračeva, nastojanje da se žrtva socijalno izoluje i slično. Ova forma agresije je češća s porastom uzrasta, u pubertetu, kada se razvijaju socijalne veštine (npr. Underwood, 2004). Takođe, s obzirom na to da je u pubertetu i adolescenciji prihvaćenost od strane vršnjaka izuzetno važna, ova forma agresije može biti posebno štetna i bolna po žrtvu.

Bliske indirektnoj agresiji su relaciona i socijalna agresija, te se ova tri pojma često mešaju. Relaciona agresija definiše se kao agresija usmerena na ugrožavanje socijalnih veza drugih osoba (Crick & Grotpeter, 1995), dok se socijalna agresija definiše kao agresija usmerena na narušavanje samopoštovanja drugih (Galen & Underwood, 1997). Međutim, problem koji se pojavljuje prilikom stavljanja relacione i socijalne agresije u istu ravan s indirektnom agresijom jeste taj što se one mogu manifestovati i kao indirektno,

ali i kao direktne forme. Na primer, širenje glasina, socijalno isključivanje i manipulacija su primeri relacione i socijalne agresije koji su ujedno indirektno forme, ali primeri su takođe i vređanje i ismevanje koji su direktne forme (Björkqvist 2001). Bez obzira na to, neki autori ističu da se relaciona i socijalna agresija odnose, u stvari, na istu formu, tj. indirektnu agresiju, te da se sve mogu podvesti pod nju (npr. Björkqvist, 2001). Naime, iako relaciona i socijalna agresija mogu biti direktne forme, najčešće se ispoljavaju indirektno. Pored problema u vezi sa načinom ispoljavanja, postoji i problem u razgraničenju načina nanošenja štete od cilja za agresivno ponašanje. Kao što je rečeno, cilj relacione agresije je ugrožavanje nečijeg socijalnog statusa u grupi, a socijalne agresije je ugrožavanje nečijeg samopoštovanja. U adolescentnom periodu, kada su vršnjački odnosi veoma važni, agresija usmerena na interpersonalne odnose i položaj u vršnjačkoj grupi može imati veoma negativne posledice po žrtvu. S obzirom na to, autori preferiraju termin relaciona agresija kako bi istakli štetnost agresije po socijalni status žrtve. Bez obzira na razlike između ove tri forme, može se zaključiti da sva tri oblika predstavljaju specifičan način manifestacije agresije, odn. da se mogu svrstati u posebnu formu agresije. Da li ćemo i kako nazvati tu agresiju – relacionom, socijalnom ili indirektnom – čini se da nije toliko važno.

Potom, možemo razlikovati otvorenu i prikrivenu formu agresije, u zavisnosti od toga da li napadač želi da bude identifikovan kao takav ili ne (Crick, 1995). U nekim situacijama, iako je napadač u direktnom kontaktu sa žrtvom – može joj uputiti zajedljiv komentar, a da žrtva ne prepozna lošu nameru tog postupka. U ovom primeru napadač koristi prikrivenu formu agresije. Kada napadač želi jasno da stavi do znanja žrtvi da je on napadač, onda je reč o otvorenoj agresiji. Na ovom mestu samo treba napomenuti da se podela na otvorenu i prikrivenu agresiju ne meša sa podelom na direktnu i indirektnu. U primeru prikrivene agresije možemo videti da je napadač koristio direktnu agresiju – upućivanje zajedljivog komentara. Mogao je da koristi i indirektnu agresiju, npr. da širi glasine o žrtvi na način da žrtva ne sazna ko je pokretač tih glasina. Dakle, u slučaju direktne i indirektno forme kriterijum podele se odnosi na to da li je napadač u direktnom, neposrednom kontaktu sa žrtvom ili ne, a u slučaju otvorene i prikrivene agresije kriterijum podele se odnosi na to da li napadač želi da žrtvi otkrije svoj identitet ili ne.

Granice između različitih formi agresije postaju još nejasnije podelom na aktivnu i pasivnu agresiju. Aktivna agresija podrazumeva da napadač

reaguje tako da povređuje druge ljude (npr. udaranje, proklinjanje), dok pasivna agresija podrazumeva izostajanje prijateljskog ili uslužnog ponašanja (npr. namerno zaboravljanje da se prenese neka važna poruka). Moglo bi se reći da aktivna forma podrazumeva činjenje na štetu drugome, dok pasivna podrazumeva nečinjenje koje šteti drugima.

Forme agresije su međusobno povezane, pa tako, ako je neko sklon fizičkoj agresiji, biće sklon i verbalnoj. U jednom domaćem istraživanju dobijen je rezultat da se korelacije između fizičke, verbalne i relacione agresije kreću u rasponu od .44 do .57 (Dinić i sar., 2014). Drugim rečima, ukoliko je neko sklon agresiji, biće sklon da agresiju ispoljava na različite načine. U situacijama kada je takva osoba sprečena da izvrši fizički napad na nekoga ili postoji mogućnost da naiđe na osudu publike, pribeći će verbalnim uvredama ili nastojati da ugrozi reputaciju druge osobe.

Funkcije agresije

Funkcije agresije se odnose na motivaciju za agresivno ponašanje. Naime, isti agresivni postupak može imati različite razloge zbog čega je učinjen. U literaturi se mogu razlikovati dve vrste agresije prema funkciji koje se najčešće nazivaju reaktivnom i proaktivnom agresijom. Široka prihvaćenost ove podele proizilazi iz mogućnosti da se njome objedine suprotstavljeni teorijski pristupi agresiji, pri čemu se svakom pristupu pripisuje njegov značaj.

Reaktivna agresija (naziva se još i afektivnom, hostilnom, neprijateljskom ili odbrambenom) primarno je motivisana namerom da se povredi druga osoba i javlja se kao impulsivna reakcija na frustrirajući događaj, opaženu provokaciju ili pretnju, koji ne moraju uvek biti realni. Dakle, povređivanje druge osobe je samo po sebi cilj reaktivne agresije, čime se uklanja provokacija ili pretnja. Zbog impulsivnog tona i momentalne reakcije na provokaciju ili pretnju, često se naziva i "vatrenom" agresijom. Reaktivna agresija se uvek javlja u nekom kontekstu provokacije ili pretnje – ona predstavlja reakciju na neke spoljašnje stimulse, tzv. "okidače". Reaktivna agresija se objašnjava frustracionim modelom agresije prema kojem se agresivni odgovor javlja kao reakcija na frustrirajući, odnosno neprijatan događaj (Berkowitz, 1989).

S druge strane, proaktivna agresija (naziva se još i instrumentalnom, predatorskom ili promišljenom) je vođena drugačijim motivima koji nisu nužno usmereni na povređivanje druge osobe, već je povređivanje druge osobe

nešto što se dešava usput. Ova funkcija agresije najbolje je opisana u teoriji socijalnog učenja (Bandura, 1973), prema kojoj se agresivno ponašanje ispoljava ukoliko se povezuje sa dobijanjem eksterne ili interne nagrade. U slučaju proaktivne agresije, agresija je instrument, prihvatljivo i opravdano sredstvo za dolaženje do cilja poput sticanja materijalnih dobara, novca, statusa, moći, dominacije nad drugima, uspostavljanja pozitivne slike o sebi ili ostvarivanja pravde. Proaktivnu agresiju karakteriše usmeravanje pažnje na metu i iniciranje agresije usled doživljaja da se njome može dobiti nagrada. Proaktivna agresija se javlja nezavisno od prisustva provokacije i često se izjednačava sa neprovociranom agresijom ili agresijom koja deluje kao da nije ničim izazvana. Otud se često naziva i "hladnokrvnom", kako bi se razlikovala od reaktivne. Dakle, dok je za reaktivnu agresiju karakteristična ishitrena, impulsivna reakcija, za proaktivnu je karakteristična isplanirana i promišljena akcija uz prisustvo uverenja da se agresija isplati (npr. Crick & Dodge, 1996). Pored ovih razlika, neki autori ističu to da reaktivna agresija predstavlja odgovor na spoljašnji, pre svega, socijalni stimulus, koji se doživljava kao negativan i ugrožavajući (Fontaine, 2007). Za razliku od nje, proaktivna agresija se povezuje s ostvarenjem želja i ciljeva koji se vrednuju kao pozitivni i privlačni, odnosno s unutrašnjim faktorima (Fontaine, 2007).

Klasifikacija na reaktivnu i proaktivnu funkciju agresije je važna sa stanovišta psihologije ličnosti jer se sklonost ka ovim funkcijama vezuje za različite tipove ličnosti. Stoga je važno da razumemo korelate ove dve funkcije agresivnosti, jer na taj način bolje razumemo i motivaciju za agresijom, što nam je važna informacija za prevenciju. Brojna istraživanja ukazuju na to da se reaktivna i proaktivna agresija razlikuju u odnosu na kognitivno i afektivno funkcionisanje, osobine ličnosti i prisutnost nekih subkliničkih ili kliničkih fenomena (više u Merk, Orobio de Castro, Koops, & Matthys, 2005). Reaktivna agresija povezuje se s impulsivnošću, slabom bihevioralnom kontrolom, nepromišljenim ponašanjem, konfuzijom u mislima i sa povećanom napetošću koju prati emocija besa. Generalno, osobe sklone afektivnoj agresiji karakteriše dezinhibicija i nedostatak kontrole impulsa, koji se povezuju s deficitom egzekutivnih funkcija. Rezultati ranijih istraživanja takođe pokazuju da se reaktivna agresija dovodi u vezu s hostilnim atribucijama, odnosno interpretacijama nejasnih situacija kao pretećih, potom s problemima pažnje, manjom popularnošću u društvu i generalno nižom socijalnom funkcionalnošću, usamljenošću, socijalnom anksioznošću, depresijom,

somatizacijom i emocionalnom disregulacijom (npr. Poulin & Boivin, 2000). S obzirom na to da se reaktivna agresija povezuje s negativnim afektivitetom, ne iznenađuje to što se najviše dovodi u vezu s neuroticizmom iz Petofaktorskog modela i u manjoj meri s negativnim polom prijatnosti (npr. Bettencourt, Talley, Benjamin, & Valentine, 2006).

Za razliku od reaktivne agresije, proaktivna se povezuje sa shvatanjem agresije kao prihvatljivog i opravdanog sredstva za postizanje različitih ciljeva (Crick & Dodge, 1996; Poulin & Boivin, 2000). Imajući u vidu da su osobe sklone proaktivnoj agresiji uverene da se agresija "isplati", ne iznenađuju podaci da se ona povezuje s eksternalizovanim rizičnim ponašanjima kao što su: kriminalno ponašanje i delinkvencija, zloupotreba supstanci i rizično seksualno ponašanje (npr. Raine et al., 2006). Ova funkcija agresije povezuje se s precenjenom, skoro narcističkom slikom o sebi, koju prati samoprocena izraženih leaderskih i socijalnih kompetencija i izraženog smisla za humor. Otuda su osobe sa većom sklonošću ka proaktivnoj agresiji prihvaćenije u društvu od osoba koje su sklonije reaktivnoj agresiji (Poulin & Boivin, 2000). Drugim rečima, biti proaktivno agresivan zahteva i određene socijalne kompetencije i kapacitete kako bi se osmislile odgovarajuće strategije za ostvarenje željenog cilja. Među emocionalnim korelatima instrumentalne funkcije, ističe se emocionalna hladnoća, odnosno odsustvo osećanja krivice i empatije. Kada su u pitanju relacije s osobinama ličnosti, proaktivna agresija se povezuje dominantno sa niskom prijatnošću iz Petofaktorskog modela (Bettencourt et al., 2006), te sa psihopatijom (Dinić & Wertag, 2018). Kako se psihopatija može sagledati i kao multidimenzionalni konstrukt, istraživanja na adolescentima su pokazala da je aspekt psihopatije koji se odnosi na bezosećajnost karakterističan za adolescente koji su više skloni proaktivnoj agresiji ili koji ispoljavaju i proaktivnu i reaktivnu agresiju (Perenc & Radochonski, 2014; Thomson & Centifanti, 2018). S druge strane, aspekt psihopatije koji se odnosi na impulsivnost jasno razlikuje adolescente koji su skloni samo reaktivnoj agresiji od ostalih (Perenc & Radochonski, 2014; Thomson & Centifanti, 2018). Valja napomenuti da se u istraživanjima retko izdvaja grupa osoba koje ispoljavaju samo proaktivnu agresiju, te da se najčešće izdvaja grupa koja pokazuje kombinaciju reaktivne i proaktivne agresije, dok se grupa koja pokazuje samo reaktivnu agresiju može jasno izdvojiti (više u Dinić & Raine, 2020).

Iako je podela agresije na reaktivnu i proaktivnu veoma prisutna, neki autori ukazuju na prisustvo poteškoća u okviru ovakve dihotomije (Bushman

& Anderson, 2001). Na primer, mnoga agresivna ponašanja uključuju više motiva, pa je teško odrediti primarni motiv, posebno u slučaju odložene agresivne reakcije. Takođe, cilj reaktivne agresije je redukcija pretnje ili napetosti, tako da se, na neki način, ona može shvatiti i kao instrumentalna/proaktivna (McEllistrem, 2004). Pored toga, poistovećivanje termina koji se odnose na ovu dihotomiju, stvara konfuziju u vezi sa etiologijom samog koncepta. Recimo, instrumentalna agresija određuje se preko modela socijalnog učenja, a veoma sličan konstrukt predatorske agresije oslanja se na biološke osnove agresivnog ponašanja. Tako, ostaje nejasno da li se ti termini odnose na isti konstrukt, a ukoliko jeste tako, da li se izvori instrumentalne/predatorske agresije mogu povezati više sa sredinskim ili biološkim činiocima. U jednom istraživanju na blizancima pokazano je da se eksperimentalno indukovana agresija, koja se javlja kao reakcija na provokaciju, u potpunosti može objasniti samo sredinskim činiocima, i to onima koji se odnose na nedeljenu sredinu (Dinić et al., 2020). Zanimljivo, nasledni faktori uopšte ne učestvuju u objašnjenju ove funkcije agresije. To znači da individualna iskustva i kontekstualni faktori potpuno oblikuju naš agresivni odgovor u specifičnoj situaciji. Valja napomenuti da se u istraživanjima u kojima se agresija ispituje preko upitnika samoprocene ili procena od strane drugih dobija i određeni udeo naslednih činilaca u objašnjenju reaktivne agresije, mada svakako manji u odnosu na proaktivnu agresiju (više u Dinić et al., 2020).

Ipak, prepoznavanje različitih korelata reaktivne i proaktivne funkcije agresije čini se dobrim argumentom za njihovo razdvajanje, iako se ne zanemaruje da je njihovo razlikovanje nekad teško. Pored toga, klasifikacija u odnosu na funkcije agresije je važna i za određenje uloga u nasilnoj interakciji. Naime, neki autori kao dva ključna elementa proaktivne agresije ističu instrumentalnost, odnosno obezbeđivanje neke dobiti, i nasilnost koja uključuje dominaciju ili zastrašivanje druge osobe (Brown, Atkins, Osborne, & Milnamow, 1996). Otud je i za određenje nasilja važnija funkcija samog ponašanja u odnosu na formu, o čemu će biti reči kasnije.

Nasilje

Svetska zdravstvena organizacija (World Health Organization, 1996) definiše nasilje (engl. *violence*) kao „namerno, zaprećeno ili aktuelno, korišćenje fizičke sile ili moći protiv sebe ili druge osobe, ili protiv grupe ili

zajednice, što za posledicu ima ili je vrlo verovatno da će imati ozledu, smrt, psihološke posledice, teškoće u razvoju ili deprivaciju”⁸. Popadić (2009) daje jednostavniju definiciju nasilja po kojoj je nasilje namerno i neopravdano nanošenje štete drugome. Sličnosti između agresije i nasilja su velike i u svakodnevnom govoru se ova dva pojma često koriste kao sinonimi. Najpre, i jedno i drugo su ponašanja s namerom da se nanese šteta drugome.

Ipak, postoje razlike između ova dva pojma. Prvo, nasilje predstavlja užu pojam od agresije: svi oblici nasilja jesu agresija, ali svaki oblik agresije – nije nasilje. Agresija obično obuhvata širok spektar manifestacija, dok se nasilje može smatrati ekstremnom agresijom (npr. Marcus, 2007). Pojedini autori pod nasiljem podrazumevaju samo fizičku agresiju, tačnije, ekstremnu fizičku agresiju (npr. Archer, 2000). Na primer, Anderson i Bušman (Anderson & Bushman, 2002) naglašavaju da je nasilje ekstremna agresija koja za cilj ima nanošenje ozbiljnih telesnih povreda. Međutim, i drugi oblici agresije, kao što su verbalna, emocionalna ili socijalna agresija, mogu se smatrati nasiljem ukoliko se ispolje u ekstremnom obliku. U definiciji Svetske zdravstvene organizacije aspekt koji se odnosi na upotrebu moći obuhvata upravo ove različite vrste nasilja (fizičko, seksualno, psihološko) i zanemarivanje, ali i suicid i ostala samopovređujuća ponašanja (World Health Organization, 1996).

Drugo, na osnovu definicije koju je ponudila Svetska zdravstvena organizacija, u nasilje spada i nasilje prema samom sebi. S obzirom na to, nasilje prema ovoj definiciji nije isključivo socijalno ponašanje tj. ono koje uključuje interpersonalne odnose. Iako je autoagresija posebna vrsta agresije, ona nije obuhvaćena usvojenom definicijom agresije, budući da je fokus na međuljudskim odnosima. U skladu sa tim, i u ovoj knjizi će se nasilje razmatrati isključivo u kontekstu interpersonalnih odnosa, što je bliže definiciji koju je ponudio Popadić (2009).

Treće, iako i agresija i nasilje podrazumevaju namerno ponašanje, postoji neslaganje između autora u vezi s tim da li kod nasilja postoji namera da se nanese šteta drugome. Na primer, u definiciji nasilja koju je ponudila Svetska zdravstvena organizacija, postojanje namere da se upotrebi fizička sila ne znači nužno da postoji namera da se nanese šteta (World Health Organization, 1996). Na primer, roditelj može snažno da tresu dete koje plače kako bi prestalo da plače, što može izazvati oštećenje mozga iako namera roditelja nije bila da se to desi. Bez obzira na to, takav akt će se označiti kao

⁸<https://www.who.int/groups/violence-prevention-alliance/approach>

nasilje. Pored toga, neka osoba može namerno upotrebiti silu i pritom naneti štetu drugoj, a da ne percipira da je nanela štetu. U nekim kulturama se određena ponašanja, npr. udaranje žene, smatraju prihvatljivima. Ipak, bez obzira na to, ova ponašanja predstavljaju nasilje jer ostvaruju zdravstvene i psihološke posledice na individuu. S druge strane, Anderson i Bušman (Anderson & Bushman, 2022) i Popadić (2009) i kod nasilja, kao i kod agresije, ističu da je cilj da se nanese šteta, odn. da postoji namera za nanošenje štete drugome.

Četvrto, čini se da postoji razlika u statusu nanete štete između definicije agresije i nasilja. Postoji saglasnost da posledice nasilja, kao i agresije, ne moraju biti samo fizičke povrede ili smrt, već i psihološke i socijalne posledice od kojih pate pojedinci, porodice, zajednica, zdravstveni sistem itd. (World Health Organization, 1996). Međutim, u definiciji nasilja je veći akcenat na (mogućim) posledicama namerne upotrebe fizičke sile ili moći. S druge strane, posledice agresivnog ponašanja nisu u prvom planu prilikom definicije agresije, već je akcenat na nameri da se nanese šteta (Popadić, 2009). Pritom, i veličina štete se uzima u obzir, te se nasilje vezuje za veću i ozbiljniju štetu ili njenu mogućnost. Tako, neko može da oštiri nož naočigled drugoga ne s namerom da mu nanese telesne povrede, već da ga uplaši ili mu stavi do znanja da želi da mu nanese štetu. Takvo ponašanje bi se okarakterisalo kao agresija. Međutim, ukoliko bi neko zaista i naneo telesne povrede drugome nožem, takvo ponašanje bi se okarakterisalo kao nasilje jer je u pitanju ekstremna agresija koja ima ozbiljnije posledice. Takođe, bez obzira na to da li je pokušaj nanošenja telesnih povreda uspešan ili ne (npr. ukoliko osoba zamahne nožem na drugoga i promaši), takvo ponašanje bi se okarakterisalo kao nasilje. Zbog toga se za nasilje slikovito kaže da je “agresija u akciji”.

Peto, za razliku od definicije agresije, u Popadićevoj (2009) definiciji nasilja se uvodi neopravdanost, nelegitimnost, nezaslužnost, prekomernost ili neprimerenost (situaciji) nekog ponašanja ili postupka kojim se nanosi šteta. Pritom, neopravdanost se procenjuje spram zakonskih regulativa, ali i šire od toga, spram važećih normi u određenom društvu ili kulturi i subkulturi. S druge strane, prilikom definicije agresije neopravdanost nanošenja štete se ne pominje, tj. nije u prvom planu.

Iako se u engleskom jeziku može jasno napraviti razlika između termina *aggression* i *violence* na način kako je ovde opisano, valja napomenuti da je u svakodnevnom govoru na srpskom jeziku to teže. Na to ukazuje i

Popadić (2009) zalažući se da se termini agresija i nasilje koriste kao sinonimi i da upućuju na ono što u engleskom potpada pod termin *aggression*. Naime, upotreba termina nasilje na srpskom jeziku je šira od upotreba termina *violence* na engleskom jeziku. S druge strane, engleski termin *violence* bi odgovarao ekstremnoj agresiji (odn. ekstremnom nasilju ako sagledamo svakodnevnu upotrebu termina nasilje u srpskom jeziku).

Vršnjačko nasilje

Kako je u ovoj knjizi fokus na vršnjačkim odnosima dece i adolescenata zbog digitalnog nasilja koje je najviše karakteristično za ovaj uzrast, važno je definisati vršnjačko nasilje budući da ono predstavlja posebnu vrstu nasilja. Najzaslužniji autor u oblasti vršnjačkog nasilja i siledžijstva je švedsko-norveški psiholog Dan Olveus. Olveus (Olweus, 1993) definiše vršnjačko nasilje (engl. *peer violence*) kao agresivno ponašanje u kojem akter ili nasilnik koristi svoje telo ili neki predmet (uključujući i oružje) da bi naneo povredu ili neprijatnost drugoj osobi. U navedenoj definiciji nasilje se izjednačava sa fizičkim nasiljem, iako je kasnije i sam Olveus nasilno ponašanje proširio i na druge forme poput verbalnog nasilja, upućivanja određenih uvredljivih gestova, facijalne ekspresije (npr. kolutanje očima dok neko govori), te isključivanje drugoga iz grupe i sl. U skladu sa podelama agresije po formi, mogu se razlikovati i različite forme nasilja, a najčešće ispitivane su fizičko, verbalno i relaciono nasilje među vršnjacima.

U slučaju podele agresije po funkciji, kao što je rečeno, ona više služi da određenje uloge u nasilnoj interakciji kako bi se i samo nasilje bolje razumelo, dok se u literaturi ne nalazi podela nasilja na reaktivno i proaktivno nasilje. Tako, u vršnjačkom nasilju najčešće razlikujemo tri osnovne uloge: ulogu nasilnika, žrtve i nasilnika-žrtve. Nasilnik vrši digitalno nasilje, žrtva trpi digitalno nasilje, a nasilnik-žrtva ujedno i vrši i trpi nasilje. Prethodna istraživanja pokazala su da osobe koje imaju ulogu nasilnika više karakteriše proaktivna funkcija agresije, dok su oni koji imaju ulogu nasilnika-žrtve skloni i proaktivnoj i reaktivnoj agresiji (npr. Salmivalli & Nieminen, 2002). Pritom, oni koji imaju ulogu nasilnika-žrtve pripadaju najagresivnijoj grupi. Iako je proaktivna agresija dominantna funkcija agresije kod nasilnika, nije isključeno da će oni pribegavati i reaktivnoj agresiji, samo je ta situacija ređa. S druge strane, i žrtve pokazuju agresiju, ali u manjem stepenu, i to češće reaktivnu

agresiju. Reaktivna agresija je bila pozitivno povezana sa viktimizacijom, dok je proaktivna bila negativno povezana sa viktimizacijom (Morrow et al., 2021).

Siledžijstvo

Na samom početku ukazivanja na ovaj problem, Olweus (Olweus, 1973) je koristio termin mobing (engl. *mobbing*), koji označava nasilje grupe prema pojedincu. Dati termin upotrebljen je prilikom prevoda knjige Konrada Lorenca sa nemačkog na švedski jezik, u kojoj je Lorenc opisao pojavu kada grupa životinja napadne uljeza ili jednog svog pripadnika (videti Popadić, 2009). Kasnije je termin mobing zamenjen terminom *bullying*, odn. siledžijstvom kako se uobičajeno prevodi na srpski⁹, za čiju je dalju upotrebu najzaslužniji upravo Olweus. Termin siledžijstvo se koristi kako bi se opisalo maltretiranje u vršnjačkim odnosima dece i adolescenata, eventualno mladih, uključujući i siledžijstvo između sibringa. Iako se termin siledžijstvo može naći i u drugim kontekstima, poput siledžijstva u zatvoru, na poslu itd., najčešće se koristi u kontekstu vršnjačkih odnosa, što će biti usvojeno i u ovoj knjizi. S druge strane, termin mobing se danas koristi u drugačijem kontekstu, u kontekstu i odnosi se na maltretiranje na poslu, u specifičnom organizacijskom kontekstu i nad zaposlenima.

Olweus je ponudio do sada najkorišćeniju definiciju siledžijstva. Prema ovoj definiciji, siledžijstvo predstavlja namerno izlaganje negativnom, ponavljanom delovanju od strane jednog ili više aktera, odnosno nasilnika, nesrazmerne stvarne ili percipirane snage, zbog kojeg žrtva trpi telesnu i/ili emocionalnu štetu, a nemoćna je da se odupre (Olweus, 1993). Navedena definicija upućuje na nekoliko važnih karakteristika siledžijstva:

(1) kod nasilnika postoji namera da se nanese fizička ili psihička šteta drugome – nasilje se ne dešava slučajno;

(2) postoji čin odn. ponašanje kojim se nanosi šteta nekome ili je izvesno da će se naneti šteta nekome;

⁹Treba napomenuti da u srpskom jeziku ne postoji odgovarajući termin za prevod termina *bullying*, te se ovaj termin prevodi kao nasilništvo, nasilje (koje više odgovara engleskom terminu *violence*), zlostavljanje (koje više odgovara engleskom terminu *harrasment*), maltretiranje, kinjenje, šikaniranje i sl. U ovoj knjizi ćemo zadržati termin siledžijstvo kako bi se napravila razlika u odnosu na nasilje.

(3) postoji repetitivnost, tj. nasilje nasilnika prema istoj žrtvi se ponavlja tokom izvesnog vremenskog perioda što upućuje na zaključak da izolovani nasilni događaji ne predstavljaju siledžijstvo;

(4) postoji nesrazmera moći između nasilnika i žrtve – nasilnik ima veću poziciju moći u odnosu na žrtvu.

Nesrazmera moći i snage originalno se shvatala kao nesrazmera u fizičkoj snazi. Ukoliko se, na primer, potuku dva dečak, relativno iste građe, to se ne bi smatralo siledžijstvom, već bi se pod nesrazmerom moći i snage podrazumevale situacije u kojima fizički jača osoba napada fizički slabiju. Nesrazmera moći se, međutim, može ogledati i u nesrazmeri u verbalnim ili socijalnim veštinama, socijalnom statusu, uticaju na vršnjake i sl. Otuda Roland (1989) u svojoj definiciji siledžijstva nesrazmeru snage zamenjuje nesposobnošću ili nemogućnošću žrtve da se zaštiti. Na osnovu takvog shvatanja Roland (1989) definiše siledžijstvo kao dugotrajno fizičko ili mentalno nasilje, od strane pojedinca ili grupe, usmereno na pojedinca koji nije sposoban da se zaštiti u aktuelnoj situaciji.

Izvor nesrazmere moći, odnosno niže pozicije moći, može ležati i u pripadnosti deprivilegovanim društvenim grupama. U ovom slučaju reč je o podvrsti siledžijstva – o siledžijstvu zasnovanom na predrasudama ili siledžijstvu iz predrasuda (engl. *prejudice-based bullying*, *prejudicial bullying* ili *bias-based bullying*, videti npr. Thornberg et al., 2015). Ono proizilazi iz pogrešnog uverenja da su određene grupe ljudi zaslužile da se prema njima postupa s manje poštovanja i uvažavanja. Ponekad se ova vrsta siledžijstva naziva i siledžijstvo zasnovano na identitetu (engl. *identity-based bullying*, videti npr. Price, Polk, Hill, Liang, & Perella, 2019), jer je upereno protiv karakteristika koje definišu i čine identitet neke osobe.

Zakonom o ravnopravnosti iz 2010. godine, koji je doneo Parlament Ujedinjenog Kraljevstva, upućuje se na određene grupe sa tzv. zaštićenim karakteristikama, kako bi se zakonski sprečila diskriminacija prema tim grupama ljudi. Ovih karakteristika ima devet: starost, invaliditet, promena pola, brak ili vanbračna zajednica (samo u slučaju zapošljavanja), trudnoća i materinstvo, rasa, religija i verovanja, pol, seksualna orijentacija. Ove karakteristike je važno izdvojiti jer su one ključne za određivanje siledžijstva zasnovanom na predrasudama. Kada je reč o siledžijstvu kao aspektu nasilja između dece i adolescenata, najčešće karakteristike koje su razmatrane u kontekstu siledžijstva zasnovanog na predrasudama su starost, invaliditet,

rasa, religija i verovanja, seksualna orijentacija. To bi značilo da se bilo koje nasilno ponašanje prema nekome zbog pripadnosti navedenim grupama ili zbog navedenih karakteristika, može smatrati siledžijstvom iz predrasuda. Iako nisu eksplicitno navedene u Zakonu o ravnopravnosti, siledžijstvom iz predrasuda smatra se i siledžijstvo prema nekome zbog pripadnosti određenoj nacionalnosti, zbog niskog socio-ekonomskog statusa, gojaznosti, mucanja, teškoća u učenju, zbog nekog fizičkog nedostatka i sl. (Craig, Pepler, & Blais, 2007). U našoj zemlji se od 2010. godine primenjuje Zakon o zabrani diskriminacije (Službeni glasnik Republike Srbije, br. 22/2009). U njemu se, između ostalih, navode zabrana verske diskriminacije, diskriminacije na osnovu pola, na osnovu seksualne orijentacije, na osnovu starosne dobi, pripadnosti nacionalnim manjinama i diskriminacije osoba sa invaliditetom. Može se zaključiti da su ove karakteristike, odn. grupe prema kojima se najčešće vrši diskriminacija prepoznate kao grupe koje bi trebalo zaštititi i od siledžijstva ili nasilja zasnovanog na predrasudama.

Ova vrsta siledžijstva može biti povezana i sa karakteristikama roditelja ili osoba bliskih meti siledžijstva, a ne nužno sa karakteristikama žrtve. Na primer, neko može biti maltretiran zbog toga što ima istopolne roditelje ili što živi u porodici u kojoj jedan od članova ima neki poremećaj. Takođe, karakteristike koje su izvor predrasuda mogu biti realne, ali i samo doživljene kao takve od strane nasilnika ili žrtve. Na primer, neko može biti maltretiran zato što nasilnik misli da je ta osoba gej, čak i ako data osoba to nije. Nije retka pojava i da neko bude meta siledžijstva iz više razloga. Upravo ovakva multipla targetiranja nose sa sobom i veće posledice po mentalno i fizičko zdravlje žrtve, tj. može se primetiti njihov kumulativni efekat (Mulvey, Hoffman, Gönültaş, Hope, & Cooper, 2018).

Iako je Olveusova definicija najčešće prihvaćena, treba napomenuti da Smit i Šarp (Smith & Sharp, 1994) pružaju jezgrovitiju definiciju siledžijstva kao sistematične zloupotrebe moći. Autori dalje navode da će u socijalnim grupama uvek biti aktera različitih pozicija moći, ali da je zloupotreba moći ono što je ključno prilikom određivanja šta jeste ili nije siledžijstvo. Pritom, konkretna definicija zloupotrebe moći zavisi od socijalnog i kulturološkog konteksta. Iako Smit i Šarp (Smit & Sharp, 1994) uvode repetitivnost i nameru da se moć zloupotrebi, kao dodatne odrednice siledžijstva, u njihovoj definiciji akcenat je na nesrazmeri moći kao ključnoj karakteristici. S druge strane, pojedini autori proširuju definiciju pojma siledžijstvo, te pored navedene četiri

karakteristike koje je Olveus istakao, dodaju i nepravednu upotrebu sile, te emocionalni aspekt u smislu evidentnog užitka nasilnika i generalno osećanje potlačenosti kod žrtve (Rigby, 2004).

Razlike vršnjačkog nasilja i siledžijstva

Vršnjačko nasilje i siledžijstvo se nekada smatraju sinonimima, ali postoji nekoliko razlika između ovih pojmova. Te razlike proističu iz razlika kako specifično vršnjačkog nasilja i siledžijstva, tako i nasilja uopšte i siledžijstva, ali će se u kontekstu diskutovanja ovih razlika misliti, pre svega, na razlike vršnjačkog nasilja i siledžijstva. Prvo, za razliku od siledžijstva, vršnjačko nasilje nije nužno repetitivnog karaktera, pošto je nešto moguće okarakterisati kao nasilje iako je na nivou incidenta i pojedinačnog događaja (više u Popadić, 2009). Treba imati na umu da i usamljeni nasilni događaj može imati dugoročne posledice isto kao i repetitivni nasilni događaji.

Drugo, vršnjačko nasilje ne uključuje nužno nesrazmeru moći između nasilnika i žrtve. Naime, neko može započeti tuču s nekim ko je iste fizičke snage kao i on sam. Ovakva situacija se ne bi se okarakterisala kao siledžijstvo, jer ne postoji nesrazmera moći, pod uslovom da je izvor moći fizička snaga. Međutim, ovakva situacija bi se okarakterisala kao nasilje. Ipak, ono što je zajedničko vršnjačkom nasilju i siledžijstvu je da ono podrazumeva demonstraciju moći. Dakle, cilj nasilnog akta je obično demonstracija moći (kao i kod siledžijstva), ali za razliku od siledžijstva, u vršnjačkom nasilju nije prisutna nesrazmera moći. Ovde treba skrenuti pažnju na činjenicu da nesrazmera moći ne mora nužno odgovarati realnoj poziciji moći. U navedenom primeru postoji ujednačenost fizičkih snaga koja odgovara realnosti, pa smo postupak jednog aktera prema drugom okarakterisali kao vršnjačko nasilje. Moguće je, međutim, da jedan od aktera ima subjektivni doživljaj lošije fizičke snage u odnosu na drugoga, te se oseća ugroženim. S obzirom na to da je percepcija moći važna za određivanje nekog postupka kao siledžijstva, u ovom slučaju bi se navedeni postupak okarakterisao kao siledžijstvo, jer postoji doživljaj podređenosti jednog aktera.

Treće, akteri u vršnjačkom nasilju se ne moraju nužno poznavati, što kod siledžijstva nije slučaj. Kod siledžijstva postoji repetitivnost koja nužno podrazumeva da se nasilnik i žrtva poznaju. Kod nasilja, pošto nasilni čin može biti i na nivou pojedinačnog događaja, akteri se uopšte prethodno ne moraju

poznavati. Na primer, neki učenik može izbiti knjige iz ruke nekom učeniku koji se slučajno našao na putu. Ili, slučajni prolaznik može biti žrtva nasilnog napada zato što je slučajno zakačio nekoga u prolazu, ko ga zbog toga može fizički napasti.

Četvrto, neki autori ističu da je razlika između siledžijstva i vršnjačkog nasilja u težini nasilja, te u tom smislu siledžijstvo predstavlja teži oblik nasilja (više u Popadić, 2009). Kako siledžijstvo podrazumeva repetitivnu traumatizaciju žrtve ono, po pravilu, sa sobom nosi i veće posledice po fizičko i mentalno zdravlje žrtve. Međutim, i nasilni događaji na nivou incidenta mogu ostaviti dugoročne posledice po žrtvu, poput razvoja posttraumatskih stresnih simptoma. U tom smislu i nasilje i siledžijstvo mogu imati posledice relativno istog intenziteta. Ipak, u proseku, rizik od razvoja problema poput depresivnosti, anksioznosti i drugih mentalnih problema je veći u slučaju izloženosti siledžijstvu nego npr. fizičkom nasilju (AlBuhairan et al., 2017).

Sumarni prikaz sličnosti i razlika između agresije, vršnjačkog nasilja (ali i nasilja uopšte) i siledžijstva dat je u Tabeli 1. Ukratko, vršnjačko nasilje i siledžijstvo se mogu smatrati podvrstom agresije, a siledžijstvo podvrstom vršnjačkog nasilja.

Tabela 1

Karakteristike agresije, vršnjačkog nasilja i siledžijstva

Karakteristike	Agresija	Vršnjačko nasilje	Siledžijstvo
namera za nanošenje štete	+	+	+
veličina štete/posledice	+	++	+++
repetitivnost			+
nesrazmera moći			+

Digitalno nasilje

Pre nego što objasnim digitalno nasilje, najpre bih se osvrnula na prevod ovog termina na srpski. U našoj literaturi, i u skladu sa UNICEF-ovim publikacijama, *cyberbullying* se prevodi kao digitalno¹⁰ nasilje, a ne digitalno

¹⁰U literaturi se još mogu sresti sledeći termini: sajber-nasilje ili nasilje u sajber prostoru; onlajn nasilje i nasilje na internetu, koje nije dovoljno širok termin, jer se njime isključuje nasilje putem mobilnih telefona, preko upućivanja SMS poruka i poziva); elektronsko nasilje, koje ima isto značenje kao i sajber-nasilje, ali je ovaj termin u ređoj upotrebi; i digitalno nasilje, čime se naglašava da je u pitanju nasilje koje se odvija preko digitalnih, nasuprot analognih medija.

siledžijstvo. Iako postoje pokušaji razgraničenja digitalnog siledžijstva (engl. *cyberbullying*) i digitalnog nasilja (engl. *cyberviolence*), ova dva pojma se mnogo više prepliću nego što je to slučaj sa tradicionalnim siledžijstvom i nasiljem, te će se u ovoj knjizi zadržati širi termin – digitalno nasilje. Pored toga, iako bi puni naziv trebao da glasi digitalno vršnjačko nasilje, termin digitalno nasilje se najčešće upotrebljava u kontekstu vršnjačkih odnosa dece, adolescenata i eventualno mladih, te je reč “vršnjačko” suvišna. U ovoj knjizi će se takođe digitalno nasilje koristiti u kontekstu vršnjačkih odnosa, a ukoliko se koristi u kontekstu digitalnog nasilja između odraslih, to će biti naglašeno.

Digitalno nasilje (engl. *cyberbullying*) je termin koji je, prema nekim autorima, prvi put uveo kanadski edukator i aktivista angažovan u anti-nasilnim programima i akcijama, Bil Belsi (Campbell, 2005). Osnovna karakteristika digitalnog nasilja je da se ono dešava elektronski, putem informaciono-komunikacionih tehnologija, odnosno digitalnih tehnologija. Pod time se podrazumeva upotreba određenih tehnologija poput interneta ili mobilnih telefona, potom određenog medijuma (npr. imejl, čet, instant poruke, društvene mreže) i moda komunikacije (npr. glasovni ili audio sadržaj, tekst, slika, animacija...). Međutim, kada je u pitanju određenje ostalih karakteristika digitalnog nasilja, može se primetiti da različiti autori pružaju različite definicije, obuhvatajući time širi ili užu skup karakteristika. U definisanju digitalnog nasilja mogu se razlikovati dve osnovne grupe definicija ili dva pravca. Prema prvom pravcu, digitalno nasilje se definiše kao tradicionalno siledžijstvo, s tim što se naglašava da se ono odvija elektronskim putem. S obzirom na to, Smit (Smith, 2019) za digitalno nasilje kaže da ono predstavlja još jedan **način** nanošenja štete drugome u sajber prostoru¹¹, elektronskim ili digitalnim putem. Dodatno, Menesini i sar. (Menesini et al., 2013) zaključuju da digitalno nasilje može da se definiše kao podvrsta tradicionalnog siledžijstva, budući da se određuje preko istih kriterijuma, a da nedostaju, ili barem nisu toliko relevantni, specifični kriterijumi na osnovu kojih bi se razlikovalo od tradicionalnog siledžijstva.

Prema drugom pravcu, u definiciju digitalnog nasilja se ne uključuju svi kriterijumi tradicionalnog siledžijstva, što je posledica specifičnosti elektronske komunikacije. Drugim rečima, postoje specifičnosti digitalnog nasilja koje ga ne mogu prosto podvesti pod siledžijstvo u širem smislu. Ove

¹¹Elektronski “univerzum” kreiran od strane kompjuterskih mreža u kojima osobe mogu da interreaguju (Hinduja & Patchin, 2009).

specifičnosti se ogledaju različitom značenju nekih kriterijuma tradicionalnog siledžijstva u kontekstu određenja digitalnog nasilja. Prema ovom pravcu, digitalno nasilje je posebna **vrsta** nasilja. U narednim odeljcima će se razmotriti dileme u vezi sa definisanjem digitalnog nasilja.

Da li se kriterijumi za definisanje tradicionalnog siledžijstva mogu primeniti u definisanju digitalnog nasilja?

Pogledajmo prvu grupu definicija u kojima je prosto usvojena Olveusova definicija siledžijstva, uz specifikaciju medijuma preko kojeg se ono odvija. Na primer, Smit i sar. (Smith et al., 2008) definišu digitalno nasilje kao agresivnu, namernu radnju koju izvršava grupa ili pojedinac koristeći elektronske forme kontakta (mobilne telefone ili internet), više puta i tokom dužeg vremenskog perioda nad žrtvom koja ne može lako da se odbrani. Prema navedenoj definiciji, kao i tradicionalno siledžijstvo, i digitalno nasilje uključuje karakteristike koje se odnose na nameru da se nanese šteta drugome, repetitivnost i nesrazmeru moći, a specifičnost je u tome što se agresivni akt dešava onlajn, odnosno u elektronskom obliku, uz korišćenje tehnološko-komunikacionih sredstava.

Međutim, kao što je rečeno, postavlja se pitanje da li se sva tri kriterijuma tradicionalnog siledžijstva mogu jasno preslikati na digitalno nasilje. Počecemo prvo od sistematičnih analiza definicija digitalnog nasilja, pa potom elaborirati argumente zašto je problematično jednostavno preslikavanje kriterijuma koji važe za tradicionalno siledžijstvo na digitalno nasilje. U sistematičnoj analizi 24 definicije digitalnog nasilja u radovima koji su objavljeni u periodu od 2012. do 2017. godine, Piter i Piterman (Peter & Petermann, 2018) su izdvojili 15 karakteristika koje opisuju ovaj fenomen, od kojih su izdvojili četiri kao ključne attribute koje su se pojavile u 50% i više definicija: korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija, usmerenost siledžijstva na jednu žrtvu, postojanje namere da se nanese šteta drugome i razlikovanje različitih vrsta štete koje se nanose drugome. Repetitivnost kao karakteristika nije dosegla kritičnu vrednost učestalosti pojavljivanja da bi se uvrstila među ključne karakteristike (42%), ali su je autori, ipak, uvrstili u definiciju zbog mogućeg većeg štetnog uticaja u odnosu na pojedinačne događaje. Kriterijum koji se odnosio na nesrazmeru moći se izdvojio u svega 17% definicija. Konačno, autori definišu digitalno nasilje kao upotrebu

informaciono-komunikacionih tehnologija u cilju repetitivnog i namernog nanošenja štete, uznemiravanja, povređivanja i/ili omalovažavanja žrtve. Ova definicija je vrlo slična jednoj od najcitiranijih prema kojoj je digitalno nasilje svojevoljno i repetitivno nanošenje štete drugome putem elektronskog medijuma (Patchin & Hinduja, 2006). Pečin i Hinduža navode da je digitalno nasilje nesrećni nusproizvod saveza agresije adolescenata i elektronske komunikacije.

Slično, u sistematičnoj analizi instrumenata za procenu digitalnog nasilja, Čun i sar. (Chun, Lee, Kim, & Lee, 2020) selektovali su 64 rada iz 17 zemalja u kojima su korišćene različite mere digitalnog nasilja i viktimizacije. Mapirali su šest ključnih tema u definicijama digitalnog nasilja u odabranim radovima: upotreba elektronskih sredstava i uređaja (ova karakteristika je bila navedena u svim definicijama), repetitivnost štetnog ponašanja (ova karakteristika navedena je u 32.8% selektovanih radova), namerni akt (u 31.3% radova), svrha nasilja je pretnja, uznemiravanje ili omalovažavanje drugih (u 26.6% radova), vulnerabilnost žrtve, odnosno nemogućnost žrtve da se odbrani (u 15.6% radova) i primanje neželjene informacije od strane drugih (u 3.1%). U ovim temama, takođe, nema pominjanja nesrazmere moći eksplicitno, ali se navodi nemogućnost žrtve da se odbrani, mada ova karakteristika nije među najučestalijima. S obzirom na izdvojene karakteristike, autori su digitalno nasilje definisali kao repetitivni i namerni akt s ciljem pretnje/uznemiravanja/omalovažavanja drugih preko elektronskih sredstava i uređaja.

Može se primetiti da je namera da se nanese šteta prisutna u svim pomenutim definicijama, dok je status preostale dve karakteristike tradicionalnog siledžijstva – repetitivnosti i disbalansa moći – nedosledan, posebno disbalansa moći koji nije tako jasno prepoznat i potpuno izostavljen u većini definicijama. Proći ćemo sada kroz sva tri kriterijuma tradicionalnog siledžijstva u pokušaju da ih preslikamo na digitalno nasilje kao bismo razjasnili dileme koje proizilaze iz preslikavanja kriterijuma za tradicionalno siledžijstvo na digitalno nasilje.

Namera za nanošenje štete

Ovaj kriterijum je najmanje sporan i prisutan je u svim definicijama digitalnog nasilja. Namera za nanošenje štete drugome je ključna karakteristika svakog agresivnog ponašanja i uvrštena je u definicije agresije

(npr. Harré & Lamb, 1993) i siledžijstva (npr. Olweus, 1993). Ipak, u nekim situacijama je teže utvrditi nameru nekog ponašanja, posebno kada je nasilje indirektno, a digitalno nasilje jeste češće takvo (Menesini & Nocentini, 2009). Pored toga, nekada i neki akt koji originalno nije bio s namerom da se nanese šteta drugome, ali jeste bilo namerno ponašanje, ima posledice po žrtvu (npr. kada šala ode predaleko). S obzirom na to, neki autori navode da bi fokus trebao biti na efektima takvog ponašanja na žrtvu ili na percepciji loše namere od strane žrtve, a ne nasilnika (Nocentini et al., 2010). Tako, namera za nanošenje štete nije više u prvom planu, već posledice koje takvo ponašanje ostavlja na žrtvu, čineći je uznemirenom i bespomoćnom. Bez obzira na to, namera da se nanese šteta drugome jeste jedna od ključnih karakteristika digitalnog nasilja, a posebno je pitanje čija će se perspektiva zauzeti prilikom određenja te namere – nasilnikova ili žrtvina.

Repetitivnost nasilnog ponašanja

Prema nekim autorima repetitivnost i namera da se nanese šteta drugome su usko povezani, jer kad postoji repetitivnost odn. sistematičnost agresivnog akta onda je jasno da je reč o nameri da se nanese šteta (Langos, 2012). Ovakva veza je jasna u slučaju tradicionalnog siledžijstva, ali kada je reč o digitalnom nasilju, nejasno je kako bi se ona manifestovala – kao broj osoba koje su dobile digitalni sadržaj, kao broj kreiranih takvih sadržaja, kao broj slučajeva u kojima je takav sadržaj prosleđivan? Stoga se smatra da je repetitivnost (uvek) prisutna kod bilo kakvog digitalnog nasilja iz dva osnovna razloga.

Prvi razlog je što čak i jedan usamljeni akt može da se ponavlja tako što će se digitalni sadržaj poslati drugima, kopirati i proslediti velikom broju ljudi (Menesini & Nocentini, 2009). Čak, iako se neki sadržaj ukloni s interneta, ne znači da nije prethodno snimljen i postavljen negde drugde. Pritom, nasilnik ne mora ni da učestvuje o daljem distribuiranju sadržaja. Takođe, pravljenje lažnog profila je jednokratni akt, pa zašto se to ne bi smatralo nasiljem? Ili, kačenje uvredljive slike na sajt je jednokratni čin, ali tu sliku može videti bilo ko ko ode na dati sajt. Iz perspektive žrtve nije potrebno neko štetno ponašanje ponavljati više puta da bi se ono okarakterisalo kao digitalno nasilje.

Drugi razlog je što žrtva može istom sadržaju da bude izložena ili mu pristupi neograničeni broj puta, da ga iznova proživljava, te da zbog toga bude retraumatizovana (Law, Shapka, Hymel, Olson, & Waterhouse, 2012). U ovom

slučaju imamo žrtvu koja je izložena istom sadržaju veći broj puta (retraumatizacija), a ne žrtvu koja je izložena različitim sadržajima (reviktimizacija), ali retraumatizacija ostavlja ozbiljne posledice kao i reviktimizacija, što je odavno poznato.

Neki autori prave terminološku distinkciju između jednokratnih slučajeva nasilja, ali kada su nasilnik i žrtva jednake moći, te takve akte označavaju kao digitalno uznemiravanje ili digitalni napad (engl. *cyber harassment, cyber attack*, videti Menesini & Nocentini, 2009). Ipak, teško je proceniti kada su nasilnik i žrtva jednake moći i kao što će se kasnije videti, digitalno nasilje skoro uvek podrazumeva upravo disbalans moći između nasilnika i žrtve. Pored toga, neki autori navode da ukoliko se kriterijum repetitivnosti izostavi iz procene digitalnog nasilja, da to onda i nije digitalno nasilje, već digitalna agresija (npr. Slonje, Smith, & Frisé, 2012). Međutim, kao što je već navedeno, čak i jedan nasilni akt, poput postavljanja javno uvredljivog sadržaja, može proizvesti veliki broj izloženosti tom sadržaju, deljenje i repostovanje sadržaja, pa samim tim i veliki broj retraumatizacija žrtve. Teorijski gledano, postoje primeri jednokratnog nasilnog događaja – kada nasilnik uputi samo žrtvi uznemirujući i ponižavajući sadržaj, ne prosleđuje ga drugima, a žrtva obriše taj sadržaj i ne prosleđuje ili pokazuje drugima, čak može i da ga ne pogleda. Praksa, međutim, pokazuje da su ovo vrlo usamljeni primeri.

Sumirajući sve navedeno, čini se da je repetitivnost neminovna kod digitalnog nasilja, uprkos naporima pojedinih autora da razlikuju digitalno nasilje od digitalne agresije i pojedinačnih postupaka poput jedne neumesne šale. Podrazumevana repetitivnost nasilnog akta odražava činjenicu da se digitalno nasilje dešava u sajber prostoru u kojem nasilni akt može voditi u beskonačno veliki broj retraumatizacija žrtve i u kojem se jedan nasilni akt može proširiti efektom “snežne grudve” čak i van kontrole i učešća nasilnika. Na taj način i jedna nasilna radnja u sajber ili elektronskom prostoru ima karakter repetitivnosti.

Nesrazmera moći između nasilnika i žrtve

Disbalans moći se javlja kada neko ko ima više moći u nekom smislu napada osobu koja ima manje moći, izazivajući na taj način osećaj bespomoćnosti i nemoći kod žrtve i nemogućnost ili otežanost žrtve da se brani (Menesini et al., 2013). Ovo određenje stavlja akcenat na posledice koje nasilni

akt ima po žrtvu, ali ne ulazi u to zašto je žrtva u poziciji manje moći i zašto ne može da se brani.

Izvori nesrazmere moći mogu biti različiti, te je nekada nesrazmera moći u onlajn prostoru samo odraz nesrazmere moći koja postoji u oflajn okruženju, kada se nasilnik i žrtva poznaju. U tradicionalnom siledžijstvu je izvor nesrazmere moći često nesrazmera u fizičkoj snazi i/ili socijalnom statusu. Za razliku od tradicionalnog siledžijstva, u digitalnom nasilju je izvor nesrazmere moći češće u razvijenosti socijalnih ili digitalnih veština, iako nesrazmera moći može poticati i od nesrazmere u fizičkoj snazi. Pored toga, postoje specifičnosti sajber prostora koje su povezane sa izvorima nesrazmere moći. Na primer, u sajber prostoru je teže braniti se i teže je ukloniti neki sadržaj ili ga izbeći. Dalje, izvor nesrazmere moći leži i u samoj mogućnosti prosleđivanja digitalnog sadržaja, tj. repetitivnosti, što žrtvu čini nemoćnom, jer ne može uticati na to kome sve dati sadržaj može biti dostupan. Osim toga, publika u sajber prostoru može biti beskonačna. Izvor nesrazmere moći leži i u mogućnosti da napadač ostane anonimn (Peter & Petermann, 2018). U tradicionalnom siledžijstvu izvor nesrazmere moći može ležati u broju nasilnika, te će se žrtva osećati bespomoćnijom ukoliko je napada više nasilnika. U digitalnom nasilju broj nasilnika nije relevantan, tj. žrtvi koja prima uvredljive poruke nije toliko važno da li ih je poslala jedna osoba ili grupa (Slonje, Smith, & Frisén, 2013), jer, kao što je rečeno, publika u sajber prostoru može biti neograničena.

Ova nesrazmera moći uopšte ne mora biti objektivna, već tako opažena od strane žrtve. Na primer, iako objektivno i nasilnik i žrtva imaju relativno podjednake digitalne veštine, žrtva nasilnika može da opaža kao digitalnog eksperta što čini da se oseća podređeno u odnosu na nasilnika (Vandebosch & Van Cleemput, 2008). Upravo zbog toga neki autori ističu da kod digitalnog nasilja nije u pitanju nasilnikovo posedovanje moći, već žrtvin nedostatak moći (Dooley, Pyzalski, & Cross, 2009). Imajući sve navedeno u vidu, čini se da je nesrazmera moći uvek uključena u digitalno nasilje.

Kako onda definisati digitalno nasilje?

Na osnovu analize pokušaja da se kriterijumi tradicionalnog siledžijstva preslikaju na digitalno nasilje, jasno je da se dva kriterijuma – repetitivnost i nesrazmera moći, ne mogu tako jasno preslikati na digitalno

nasilje, odn. da su oni već implicitno sadržani u samom činu digitalnog nasilja, mada se time ne isključuje ni mogućnost da se digitalno nasilje npr. zaista desi samo jednom i da za to znaju samo nasilnik i žrtva, iako su ove situacije veoma retke. S obzirom na to, ova dva kriterijuma su izostavljena iz drugog pravca definisanja digitalnog nasilja prema kojem je digitalno nasilje posebna **vrsta** nasilja. Primeri za ovu grupu definicija su da je digitalno nasilje eksplicitni, namerni akt agresije koji se odvija onlajn i usmeren je na drugu osobu (Ybarra & Mitchell, 2004). Prema drugoj definiciji, to je uvreda ili pretnja upotrebom interneta i digitalne komunikacije (Juvonen & Gross, 2008). UNICEF (2021), takođe, daje definiciju digitalnog nasilja kao korišćenje digitalne tehnologije (interneta i mobilnih telefona) s ciljem da se druga osoba uznemiri, povredi, ponizi i da joj se nanese šteta.

Treba napomenuti da su pojedini autori (npr. Menesini et al., 2012; Tokunaga, 2010) u svojim sistematskim pregledima i studijama definicija digitalnog nasilja izdvojili još neke karakteristike digitalnog nasilja – nasilje se može odvijati 24 časa u danu / 7 dana u nedelji; neograničena publika ili publika koja se povećava na internetu kada je sadržaj javno dostupan; i anonimnost nasilnika. Ipak, ove odrednice nisu toliko česte u definicijama digitalnog nasilja i čini se da nisu toliko relevantne za određenje digitalnog nasilja kao što su to npr. namera da se nanese šteta i disbalans moći, ali se autori slažu da oni mogu doprineti razumevanju ozbiljnosti napada (npr. Menesini et al., 2013). Ove karakteristike se više razmatraju u kontekstu razlikovanja tradicionalnog od digitalnog nasilja, o čemu će biti više reči kasnije.

Valja napomenuti da pojedini autori preporučuju upotrebu termina digitalna agresija (engl. *cyber aggression*), umesto termina digitalno nasilje, kao širi i krovni termin koji obuhvata različite oblike agresije, uključujući i onu koja se dešava i u sajber prostoru (Grigg, 2010). Grig (Grigg, 2010) definiše digitalnu agresiju kao namerno nanošenje štete pojedincu ili grupi upotrebom elektronskih medija, bez obzira na godine starosti, a koju žrtva doživljava kao neželjenu povredu, uvredu ili omalovažavanje. U definiciju je uveden deo „bez obzira na godine starosti”, kako bi se ukazalo na činjenicu da digitalna agresija nije karakteristična samo za decu i adolescente. Ova definicija digitalne agresije proizilazi iz definicije agresije, ali uz dodatak upotrebe informaciono-komunikacionih tehnologija. Tako, Korkoran i sar. (Corcoran, Mc Guckin, & Prentice, 2015) digitalnu agresiju definišu kao bilo koje ponašanje uz upotrebu

informaciono-komunikacionih tehnologija s namerom da se nanese šteta drugome koju ta osoba želi da izbegne. Korkoran i sar. (Corcoran et al., 2015) navode nekoliko problema u vezi sa upotrebom termina digitalno nasilje (engl. *cyberbullying*), kao što su nemogućnost primene kriterijuma za tradicionalno siledžijstvo na onlajn kontekst; neslaganje u literaturi u vezi sa ključnim aspektima digitalnog nasilja; nemogućnost karakterisanja digitalnog nasilja kao forme socijalnog nasilja prema kojoj se, po definiciji, podrazumeva interakcija između učesnika koji se međusobno poznaju, što nije nužno slučaj kod agresije; različito razumevanje digitalnog nasilja između istraživača i učesnika u nasilnoj interakciji, itd. Prema ovim autorima čini se da je termin digitalno nasilje redundantan terminu digitalna agresija. Ipak, u većini studija istraživači se opredeljuju za termin digitalno nasilje umesto digitalna agresija.

Na kraju, sumiraću da su ključne karakteristike digitalnog nasilja sledeće:

(1) nasilje se dešava u sajber, najčešće onlajn, prostoru putem digitalnih tehnologija (interneta i digitalnih uređaja);

(2) kod nasilnika postoji namera da se nanese šteta drugome – nasilje se ne dešava slučajno; ipak, postojanje namere se može sagledati i iz pozicije nasilnika, i iz pozicije žrtve;

(3) postoji čin odn. ponašanje kojem se nanosi šteta nekome ili je izvesno da će se naneti šteta nekome;

(4) digitalno nasilje ne mora nužno biti repetitivno, ali najčešće jeste;

(5) nesrazmera moći između nasilnika i žrtve je uvek prisutna u digitalnom nasilju.

S obzirom na navedene kriterijume, digitalno nasilje se izdvaja kao posebna vrsta nasilja, a ne kao samo još jedan način, medijum ili forma nanošenja štete, odn. podvrsta tradicionalnog siledžijstva. Tome doprinosi specifičnost komunikacije u sajber prostoru koja najviše oblikuje repetitivnost i nesrazmeru moći učesnika, ali i druge karakteristike koje dodatno doprinose izdvajanju digitalnog nasilja kao posebne vrste nasilja. Ove specifičnosti će se detaljnije razmotriti kasnije.

Specifične karakteristike digitalnog nasilja

U prethodnom odeljku smo mogli da vidimo u kojim aspektima se definicija digitalnog nasilja naslanja na definiciju tradicionalnog siledžijstva, ali

i da postoje neke specifičnosti digitalnog nasilja u odnosu na tradicionalno siledžijstvo i nasilje uopšte. Već pri samoj definiciji digitalnog nasilja je istaknuta njegova osnovna specifičnost:

(1) Digitalno nasilje se dešava u sajber prostoru, preko digitalnog, odnosno elektronskog medijuma, i vezano je za upotrebu informaciono-komunikacionih tehnologija.

Pored ove, izdvojićemo još nekoliko važnih odrednica digitalnog nasilja koje ga čine distinktivnim u odnosu na tradicionalno siledžijstvo i nasilje. Ove odrednice se odnose, pre svega, na specifičnosti koje ima i pruža sam sajber prostor i specifičnosti komunikacije u sajber prostoru.

(2) Digitalno okruženje karakteriše specifična interpersonalna dinamika. Ono doprinosi većoj socijalnoj dezinhibiciji aktera u onlajn interakciji. U onlajn prostoru osobe manje kontrolišu svoje ponašanje, što otvara mogućnosti za drsko i agresivno ponašanje (Suler, 2004). Naime, osobe su sklonije neadekvatnom ponašanju (da čine neugodne stvari drugome) elektronski, odnosno onlajn, nego pri direktnom susretu licem-u-lice.

(3) Mogućnost anonimnosti nasilnika je, takođe, jedna od karakteristika digitalnog nasilja. Identitet nasilnika lako može ostati skriven iza virtuelnih nadimaka, privremenih imejl adresa i slično. Anonimnost nasilnika doprinosi nesrazmeri moći između nasilnika i žrtve, ali svakako treba istaći da je anonimnost samo jedan od izvora nesrazmere moći, ali ne i jedini. Upravo nemogućnost saznanja o tome ko je nasilnik, žrtvu čini nesigurnom i bespomoćnom. Anonimnost nasilnika ima svoj psihološki značaj u tome što nasilnik zna puno više o žrtvi, nego što žrtva zna o nasilniku, što za posledicu ima to da žrtva ne može adekvatno da se odbrani. Nemogućnost identifikacije nasilnika znači i nemogućnost identifikacije motiva koji stoje iza nasilnog akta, što svakako frustrira žrtvu i čini je bespomoćnom u suočavanju sa izloženošću nasilju. Pored toga, anonimnošću se može smanjiti i rizik od osвете. Upravo zbog mogućnosti (veće) anonimnosti neki autori digitalno nasilje nazivaju "kukavičkim oblikom nasilja" (Belsey, 2006). Anonimnost nasilnicima daje osećaj nedodirljivosti, da mogu proći nekažnjeno za svoja dela, što ih na neki način ohrabruje da čine to što čine. Zbog toga se slikovito kaže da anonimnost obezbeđuje nasilnicima "ogrtič nevidljivosti" (Carrington, 2006). Anonimnost dodatno doprinosi dezinhibiciji u sajber prostoru.

Zbog anonimnosti digitalno nasilje se smatra prikrivenim i indirektnim tj. javnim, kako bi se razlikovalo od direktne komunikacije, licem-u-lice, u kojoj

je lako identifikovati nasilnika (iako je, teoretski, direktna komunikacija između nasilnika i žrtve moguća; na primer, da se akteri gledaju preko kamere, ali to nije nešto što je karakteristično za digitalno nasilje). Da ne bude zabune, tradicionalno nasilje se takođe može odvijati prikriveno i indirektno, ali u digitalnom nasilju se pruža veća mogućnost za ostvarivanje anonimnog i skrivenog nasilja.

Ipak, u većini slučajeva digitalnog nasilja nasilnik je poznat žrtvi i žrtva ga može identifikovati (npr. Kuzmanović i sar., 2016). U nekim novijim istraživanjima čak 75% žrtava digitalnog nasilja zna ko je bio nasilnik (Huang & Chou, 2010). U ovim slučajevima izvor nesrazmere moći ne leži u anonimnosti, ali je nesrazmera moći svakako prisutna. Posebno je pitanje da li je nasilnik hteo da žrtva zna ko je on ili, prosto, nasilnik nije uspeo da sakrije svoj identitet, ali prilikom opisa anonimnosti kao specifične karakteristike digitalnog nasilja, mislimo na situaciju kada nasilnik želi da ostane anoniman.

Iako anonimnost nasilnika nije nešto što je karakteristično samo za digitalno nasilje, ona je češća u slučaju digitalnog, nego tradicionalnog nasilja (npr. Slonje, Smith, & Frisén, 2012). U određenju definicije digitalnog nasilja, Menesini i sar. (Menesini et al., 2013) navode da anonimnost nije definišući kriterijum digitalnog nasilja, ali da može doprineti razumevanju situacije, ozbiljnosti nasilja i reakcije žrtve. Naime, mogućnost anonimnosti može doprineti da se neko lakše upusti u nasilje, iako se čini da većina nasilnika zapravo ne obraća pažnju na to da li će ih žrtva identifikovati (Barlett, 2017; Huang & Chou, 2010).

(4) Digitalno nasilje omogućava i obezbeđuje veću publiku. Naime, u školskom dvorištu agresivnu epizodu može videti nekoliko osoba, ali u digitalnom prostoru broj učesnika je neuporedivo veći. Mogli bismo reći da je neograničen, beskonačan. Kako se informacije šire velikom brzinom putem digitalnih tehnologija (šerovanjem, repostovanjem...), te s protokom vremena, mogli bismo reći da je publika ne samo masovna, već i neograničena, beskonačna. Pritom, ne možemo ni znati ko je sve uključen u nasilje, što svojom voljom, što slučajno, što da nije ni želeo, tako da je realan broj osoba koje su uključene u digitalno nasilje teško kontrolisati. Pritom, neki sadržaj može biti postavljen javno ili polu-javno, u određenim virtuelnim zajednicama, četsobama i slično, pa je samim ovim činom takav sadržaj već dostupan za deljenje. Ova karakteristika žrtvu čini još bespomoćnijom i doprinosi nesrazmeri moći između žrtve i nasilnika. Ipak, postoje situacije kada se

sadržaj šalje privatno, samo žrtvi, ili samo određenom broju ljudi, te je na taj način publika ograničena. Dokle god nema masovnog deljenja sadržaja i izloženosti njemu, publika može biti istog obima kao i kod tradicionalnog siledžijstva i nasilja.

(5) Uloga posmatrača je komplikovanija u digitalnom nasilju u odnosu na tradicionalno. Naime, veći je varijabilitet ove uloge u digitalnom nasilju, pa tako posmatrač može biti sa nasilnikom kada se nasilni akt dešava, može biti sa žrtvom kada žrtva dobija uvredljivi ili preteći sadržaj, ili ni sa kim, već prosto može biti izložen tom sadržaju preko društvenih mreža, instant poruka, na sajtu itd., pa ga može prosleđivati dalje. Kasnije će biti detaljnije razrađene uloge u digitalnom nasilju i, posebno, tipologija posmatrača.

(6) Stalna dostupnost žrtve je još jedna karakteristika digitalnog nasilja. Za razliku od tradicionalnog nasilja, koje se završava samim činom – vezano je za određeno mesto (npr. školsko dvorište), nestaje odlaskom nasilnika i sl., kod digitalnog nasilja ne postoji nikakvo vremensko, niti prostorno ograničenje. Digitalno nasilje se može dešavati 24 časa dnevno, u bilo koje doba noći i dana, i nije vezano sa neki prostor (može se dešavati dok je učenik u školi, kod kuće, van grada...), kontekst, niti nužno za korišćenje interneta (npr. može se poslati SMS poruka ili žrtva može ugasiti profil, ali nasilnik može napraviti novi profil pod imenom žrtve, bez žrtvinog znanja i odobrenja). S obzirom na to, Smit (Smith, 2019) navodi da kod digitalnog nasilja praktično nema predaha za žrtvu i da se žrtva vrlo teško može iz njega izvući. Pojedini autori kažu da od digitalnog nasilja nema zaštite, čak ni unutar zidova sopstvenog doma, koje je utočište i sigurna baza u slučaju tradicionalnog nasilja, te da svi korisnici elektronskih tehnologija mogu biti mete digitalnog nasilja (Patchin & Hinduja, 2006).

(7) Trajnost učinjenog nasilnog akta je, takođe, karakteristika digitalnog nasilja. Kada se jednom neki sadržaj postavi na internet ili prosledi drugoj osobi, teško može biti uklonjen i obrisani zauvek. Naime, taj sadržaj se može snimiti u privatne arhive svih onih koji su mu bili izloženi. Postoji zahtev koji se može uputiti da se neki sadržaj ukloni sa interneta. Sve društvene mreže imaju ovu opciju, a Evropski sud pravde je omogućio građanima Evropske Unije tzv. pravo na digitalni zaborav, odn. brisanje ličnih podataka sa interneta usled ugrožene privatnosti. Ipak, ovakvi zahtevi nisu garancija da neko nije već snimio i sačuvao taj sadržaj kod sebe, te da ga može dalje prosleđivati, ponovo učiniti dostupnim na internetu i sl.

(8) Kako nasilnik i žrtva komuniciraju onlajn ili elektronski, nasilnik nije u prilici da vidi reakciju žrtve, ni efekat svog agresivnog akta. Zbog ove karakteristike, nasilnici su skloni da deindividualizuju ili dehumanizuju žrtvu (npr. Kowalski, Limber, & Agatston, 2008). Dešava se da nasilnici često i zaborave da zapravo komuniciraju sa ljudskim bićem. Ova emocionalna distanciranost zapravo dovodi do manje empatije sa žrtvom, usled čega je i sklonost ka nasilju veća (npr. videti Zych, Baldry, Farrington, & Llornet, 2019). Međutim, zbog ove karakteristike moguće da se neko, ko je inače sklon nasilju, neće odlučiti za digitalno nasilje upravo jer ne može eksplicitno da demonstrira svoju moć nad žrtvom ili pred drugima, niti da vidi žrtvinu reakciju, bar ne odmah (Smith & Slonje, 2010). Ipak, za neke nasilnike je dovoljno da isprate reakciju publike (npr. kolika je masovnost praćenja sadržaja i kakve su generalne reakcije ostalih, više u Nathan, 2009), a ne nužno žrtve, a nekad je dovoljno i samo uživanje u anticipaciji reakcije žrtve i potencijalne publike. S druge strane, zbog odsustva neverbalne komunikacije, u nekim nejasnim situacijama žrtvi je teško da utvrdi jasne namere drugih, što može dodatno da intenzivira njenu viktimiziranost.

Odnos digitalnog i tradicionalnog nasilja

Digitalno nasilje i tradicionalno siledžijstvo i vršnjačko nasilje su svakako povezani, samo se postavlja pitanje koliki je intenzitet te povezanosti. S obzirom na to da se u prethodnim istraživanjima nedosledno i ko sinonimni koriste termini siledžijstvo i vršnjačko nasilje, u ostatku teksta će se koristiti opštiji termin vršnjačko nasilje podrazumevajući pod tim i nasilje i siledžijstvo. Metaanalitička studija na 80 istraživanja, na uzorcima ispitanika od 12 do 18 godina, ukazuje na to da je povezanost tradicionalnog i digitalnog nasilja umerenog intenziteta ($r = .47$, Modecki, Minchin, Harbaugh, Guerra, & Runions, 2014). U drugoj metaanalizi, koja je obuhvatila 131 studiju dobijena je korelacija takođe umerenog intenziteta ($r = .47$, Kowalski, Guimetti, Schroeder, & Lattanner, 2014). Ovi rezultati upućuju na to da iako postoji povezanost između ovih različitih vrsta nasilja, ona nije toliko izražena da bismo mogli da govorimo o potpunom preslikavanju jednog nasilja na drugo, ili o zameni jednog nasilja drugim.

Da bismo bolje razumeli povezanost digitalnog i tradicionalnog nasilja, videćemo da li postoji neka specifična forma agresije i nasilja s kojom se

digitalno nasilje može dovesti u vezu. Metaanalitička studija pokazuje da je ključna forma agresije, koja doprinosi korelaciji tradicionalnog i digitalnog nasilja – **relaciona agresija** (Modecki et al., 2014). S obzirom na to, neki autori (npr. Olweus, 2013; Smith et al., 2008) navode da se o digitalnom nasilju može govoriti i kao o još jednom načinu ispoljavanja relacione agresije. Drugim rečima, digitalno nasilje bi se smatralo podvrstom relacionog nasilja ili još jednom formom nasilja koja se ispoljava u sajber prostoru.

Ipak, zbog svih specifičnosti digitalnog nasilja po kojima se ono razlikuje od tradicionalnog, valja napomenuti da se digitalno nasilje ne može izjednačiti sa relacionom agresijom/nasiljem. Uostalom, korelacija između njih dobijena u metaanalizi nije toliko visoka da bi tako nešto moglo da se tvrdi ($r = .69$, videti Modecki et al., 2014), već se samo ukazuje na to da je digitalno nasilje bliže relacionoj formi tradicionalnog nasilja u odnosu na druge forme.

Kada su u pitanju funkcije agresije, istraživanja pokazuju da je digitalno nasilje povezano sa **proaktivnom agresijom** i uverenjem da se agresija isplati, odnosno da je povezano sa opravdavanjem agresije (Calvete, Orue, Estévez, Villardón, & Padilla, 2010). Zanimljivo, kada se u prediktivni model uvedu različite i forme i funkcije agresije, što čini da se njihov međusobni efekat može parcijalizovati, tj. kontrolisati, nije dobijena značajna veza između digitalnog nasilja s jedne strane, i reaktivne i direktne agresije, s druge strane, ali ni značajna veza sa relacionom agresijom (Calvete et al., 2010). Jedinu značajnu vezu s digitalnim nasiljem u ovom modelu ostvaruje proaktivna funkcija agresije, pa se čini da je važnija funkcija u odnosu na formu agresivnog ponašanja kada je u pitanju određenje digitalnog nasilja.

Zanimljivo je istraživanje Loua i sar. (Law, Shapka, Domene, & Gagné, 2012), rađeno na osnovu intervjua sa adolescentima, u kojem je pokazano da funkcija digitalnog nasilja određuje njegovu formu. Tako, adolescenti koji postavljaju zlobne poruke ili fotografije koje nekoga omalovažavaju, češće to rade kao odgovor na percipiranu provokaciju, te je funkcija ovakvih nasilnih ponašanja reaktivna. Međutim, ukoliko ulažu više truda i vremena, npr. kreiraju sajt sa hostilnim sadržajima, onda se ova ponašanja povezuju sa proaktivnom funkcijom agresije.

Iako metaanalitička studija ukazuje na najvišu povezanost digitalnog nasilja sa relacionom agresijom/nasiljem, treba napomenuti da u istraživanjima u kojima se ispituju uloge u nasilnoj interakciji, uloga nasilnika u digitalnom nasilju se najviše preklapa sa ulogom verbalnog nasilnika u

tradicionalnom nasilju (6.9%), a potom relacionog (4.5%) i najmanje fizičkog nasilja (0.9%, videti Hemphill et al., 2012). Ipak, nedostatak studija u kojima se ispituju uloge predstavlja izostanak izdvojene uloge nasilnika-žrtve, koja je u kontekstu digitalnog nasilja posebno važna, i zato što su kriterijumi za svrstavanje nekoga u ulogu nasilnika ili žrtve nedosledni (npr. ne uključuju svi repetitivnost ponavljanja na isti način).

Kada je u pitanju viktimizacija, zabeležene su takođe značajne korelacije između izloženosti tradicionalnom i digitalnom nasilju, ali rezultati metaanaliza pokazuju da je povezanost niža u odnosu na povezanost vršenja tradicionalnog i digitalnog nasilja. Korelacija u metaanalitičkim studijama iznosi $r = .40$ (Modecki et al., 2014) i $r = .21$ (Kowalski et al., 2014). I u ovom slučaju, ključna forma viktimizacije, koja doprinosi povezanosti, je viktimizacija relacionom agresijom ($r = .57$, Modecki et al., 2014).

Debati o sličnostima i razlikama između digitalnog i tradicionalnog nasilja mogu da doprinesu istraživanja njihovih prediktora i ishoda do kojih dovode. Ukoliko se oni razlikuju ili su različitog intenziteta, onda možemo govoriti o njihovim razlikama. Međutim, u vezi sa ovim pitanjem istraživanja nisu dosledna. U jednoj grupi istraživanja je pokazano da se isti prediktori mogu izdvojiti za obe vrste nasilja (npr. Casas, del Rey, & Ortega-Ruiz, 2013). Pokazano je, čak, da su prediktori koji potiču iz odnosa u oflajn svetu – poput školske klime i interakcije između vršnjaka – značajni prediktori digitalnog nasilja (Casas et al., 2013). Metaanaliza o relacijama izloženosti digitalnom nasilju i ishodima iz domena mentalnog zdravlja pokazuju da se kao značajni korelati izloženosti digitalnom nasilju izdvajaju internalizovani problemi poput anksioznosti, depresivnosti, suicidalnosti, kao i eksternalizovani problemi poput samopovređivanja, agresije i zloupotrebe supstanci (Fisher, Gardella, & Teurbe-Tolon, 2016). To su upravo isti korelati koji se izdvajaju i u metaanalizi u slučaju tradicionalnog nasilja (Moore et al., 2017). Navedeni nalaz upućuje na zaključak da je vrlo teško povući granicu između oflajn i onlajn komunikacije i odnosa, što za posledicu ima to da se na digitalno nasilje može gledati kao na tradicionalno nasilje koje se ispoljava preko još jednog medijuma.

Ipak, druga grupa istraživanja nam ukazuje na postojanje različitih prediktora i korelata tradicionalnog i digitalnog nasilja. Na primer, u istraživanju na učenicima osnovnih škola pokazano je da je viktimizacija tradicionalnim nasiljem povezana sa internalizovanim problemima kao što su

depresivnost, anksioznost i stres, međutim, sa viktimizacijom digitalnog nasilja nisu dobijene značajne veze (Williford, Orsi, DePaolis, & Isen, 2018). Takođe, i na starijem uzrastu je pokazano da su emocionalne posledice izloženosti digitalnom nasilju manje u odnosu na izloženost tradicionalnom nasilju (uključujući i izolovane događaje, na nivou incidenta). U istraživanju na uzorku učenika od 12 do 17 godina, Ortega i sar. (Ortega, Elipe, Mora-Merchán, Calmaestra, & Vega, 2009) su dobili da žrtve tradicionalnog nasilja, i to posebno direktnog, izveštavaju o većem prisustvu negativnih emocija koje su uzrokovane nasiljem, nego žrtve digitalnog nasilja. Dominantna emocija kod ovih žrtvi je bes, a potom osećaj sramote. Iako mnoge žrtve digitalnog nasilja doživljavaju negativne emocije nakon nasilja, takođe izjavljuju i da ih nasilje ne dotiče (36–44%). Žrtve nasilja percipiraju da je lakše zaustaviti digitalno, nego tradicionalno nasilje (Mitchell et al., 2016). Na kraju, niko ne spori da postoje negativne posledice i digitalnog nasilja, ali u odnosu na tradicionalno nasilje, do ozbiljnih posledica digitalnog nasilja dolazi samo u specifičnim uslovima (više u Slonje et al., 2012).

Međutim, ključni rezultat u poređenju prediktorske uloge tradicionalnog i digitalnog nasilja može se naći u inkrementalnom doprinosu digitalnog u odnosu na tradicionalno nasilje. Brojna su istraživanja u kojima je dobijen inkrementalni doprinos digitalnog nasilja u predikciji negativnih ishoda povrh varijanse koju objašnjava tradicionalno nasilje (više u Kowalski et al., 2014) što upućuje na zaključak da digitalno nasilje nije redundantno u odnosu na tradicionalno nasilje. Sumirano, iako postoji povezanost tradicionalnog i digitalnog nasilja, digitalno nasilje zbog svojih specifičnosti koje ga, uostalom, i čine posebnom vrstom nasilja, ima posebne korelate i posebnu ulogu u objašnjenju različitih ishoda pojedinaca.

Forme digitalnog nasilja

S obzirom na složenost onlajn komunikacija, kao i komunikacije uživo, širok je dijapazon načina na koji se nekome može naneti šteta. Iako se neke forme tradicionalnog nasilja mogu preslikati na sajber prostor, postoje forme nasilja koje su specifične za digitalno okruženje. Naime, s razvojem novih tehnologija proširuju se mogućnosti za nanošenje štete, pa se tako javljaju novi oblici nasilja (npr. “veselo šamaranje”). U literaturi se mogu naći nekoliko načina klasifikacije formi digitalnog nasilja:

(1) Prvi način odnosi se na uređaj preko kojeg se digitalno nasilje vrši. Digitalno nasilje se može manifestovati preko različitih digitalnih uređaja i platformi, ali generalno se ono odnosi na upotrebu mobilnih telefona/tableta i interneta (Smith & Slonje, 2010). Međutim, ova podela se dovodi u pitanje s dostupnošću interneta preko različitih digitalnih uređaja. U jednom novijem sistematičnom pregledu prethodnih studija navodi se da se digitalno nasilje dominantno dešava preko mobilnih telefona, a potom preko imejlova i tekstualnih poruka (Chun et al., 2020). S obzirom na ovaj trend, te činjenicu da je u novije vreme internet dostupan preko mobilnih telefona, podela na vršenje digitalnog nasilja preko npr. mobilnog ili interneta nije više relevantna.

(2) Druga podela se odnosi na sadržaj digitalnog nasilja ili modalitet koji može biti tekstualan ili vizuelan (Griezel, Craven, Yeung, & Finger, 2008), a tome se može dodati i audio sadržaj (npr. telefonski pozivi, audio snimci). Međutim, s mogućnošću kreiranja multimedijalnih sadržaja, ova podela, ako se i razmatra, treba biti upotpunjena i kategorijama različitih kombinacija modaliteta ili prosto kategorijom koja se odnosi na multimedijalni sadržaj.

(3) Treća podela se odnosi na formu sprovođenja digitalnog nasilja – direktno ili indirektno, pri čemu se ove forme izjednačavaju sa tim da li je nasilje sprovedeno privatno (direktno) ili javno (indirektno, videti Langos, 2012). Primerenije je, ipak, govoriti o ovoj podeli kao o podeli na privatno i javno nanošenje štete, kako bismo izbegli konfuziju sa značenjem direktne i indirektno forme nasilja u tradicionalnom nasilju. Podsetimo se, u tradicionalnom nasilju direktna forma označava direktni, sukob licem-u-lice između nasilnika i žrtve, a indirektna forma označava izostanak direktne komunikacije između aktera (nasilnik koristi indirektno taktike nanošenja štete, kao što su ogovaranje i sl.). Budući da se nasilje u sajber prostoru u najvećem broju slučajeva ne dešava u direktnoj onlajn komunikaciji, u realnom vremenu (iako je to moguće), mogli bismo reći da je svako digitalno nasilje – indirektno. S obzirom na to, usvojićemo termine (i podelu) na privatno i javno digitalno nasilje, umesto direktnog i indirektnog. Treba napomenuti da javno digitalno nasilje podrazumeva uplitanje drugih osoba, sa ili bez njihovog znanja, u vršenju nasilnih aktivnosti. Na primer, samim tim što je neki sadržaj na kojem se neko ismeva postavljen javno ili prosleđen nekom u privatnoj poruci, podrazumevano je uplitanje svih onih kojima je taj sadržaj dostupan. Oni tada mogu imati pasivnu ulogu posmatrača ili aktivnu ulogu, ako taj sadržaj prosleđuju dalje, i ukoliko ga komentarišu u negativnom svetlu. To i njih čini

nasilnicima, bez obzira na to što oni nisu kreatori navedenog sadržaja. Na ovaj način je repetitivnost podrazumevana u javnom digitalnom nasilju.

(4) Četvrta podela odnosi se na otvoreno i prikriveno nasilje, a suština je u tome da li nasilnik želi da ostane anoniman ili ne. Kod prikrivenog nasilja nasilnik je anoniman i želi da ostane anoniman, odn. želi da sakrije svoj identitet žrtvi. Primeri prikrivenog nasilja su kada se žrtvi prosleđuju pozivi i poruke sa sakrivenog ili neidentifikovanog broja, a u širem smislu bi ovde spadale i situacije kada se nasilnik krije iza profila izmišljene ili postojeće, ali neke druge osobe. Kod otvorenog nasilja nasilnik žrtvi želi da stavi do znanja da baš on/ona stoji iza nasilnog dela.

Međutim, pri navođenju oblika digitalnog nasilja, najčešće se ne navode pomenute podele, već se navode specifični nasilni akti. S obzirom na to, ovaj alternativni način podele formi digitalnog nasilja odnosi se na **tip akcije** ili njen **sadržaj**. Postoje pokušaji da se u formama tradicionalnog nasilja nađu pandani u digitalnom nasilju. Prilikom utvrđivanja sličnosti između tradicionalnog i digitalnog nasilja, već je rečeno da je digitalno nasilje najbližije relacionoj formi agresije i proaktivnoj funkciji agresije, pri čemu se čini da je podela na funkcije agresije važnija za određivanje karakteristika digitalnog nasilja, nego podela na forme (Calvete et al., 2010). Na osnovu uporedne analize načina ispoljavanja tradicionalnog i digitalnog nasilja, Vendešaš i Kliemput (Vandebosch & Van Cleemput, 2009) su ponudile tipologiju formi digitalnog nasilja (Tabela 2). Najpre, one razlikuju direktno i indirektno tradicionalno nasilje, pri čemu se indirektno odnosi na to da žrtva ne sazna odmah da je meta nasilja. Na osnovu Tabele 2 može se videti da ne postoji pandan direktnom fizičkom nasilju (npr. udaranje) u sajber prostoru, ali neki aspekti koji se uobičajeno smatraju direktnim fizičkim nasiljem, poput uništavanja imovine i stvari, mogu se naći u sajber prostoru. Ostali aspekti direktnog tradicionalnog nasilja mogu se mapirati i na sajber prostor, pri čemu se najviše formi digitalnog nasilja mogu naći u odnosu na indirektno tradicionalno nasilje. Na ovom mestu valja napomenuti da Vendešaš i Kliemput (Vandebosch & Van Cleemput, 2009) prave razliku između socijalnog i indirektnog nasilja iako bi se ove forme mogle svesti na relaciono nasilje o čemu je bilo reči u opisu formi agresije.

Pojedine forme digitalnog nasilja su objašnjene u Dinić i sar. (2021), a ovde će se dati kompletniji opis navedenih formi digitalnog nasilja.

Tabela 2

Forme tradicionalnog i digitalnog nasilja

	Tradicionalno nasilje		Digitalno nasilje (prema Vandebosch & Van Cleemput, 2009)	Dodate forme
direktno	Fizičko	(1)	–	“veselo šamaranje”
	uništavanje stvari, imovine	(2)	slanje virusa	promena i krađa lozinki, hakovanje profila, imejla
	Verbalno	(3–9)	upotreba mobilnih telefona ili interneta za vređanje i pretnje	kreiranje uvredljivih ili pretećih multimedijalnih sadržaja, neprimereno komentarisanje tuđih postova ili slika, uznemiravanje telefonskim pozivima, flejming, trolovanje, govor mržnje, digitalno uhođenje
	neverbalno (npr. nedolična gestikulacija)	(10–12)	slanje pretećih ili nedoličnih slika ili ilustracija	kreiranje uvredljivih ili pretećih multimedijalnih sadržaja, “tihi pozivi”, neželjeni seksting
	Socijalno	(13)	isključivanje nekoga iz grupe	ignorisanje, progonstvo
indirektno		(14–18)	auting, maskiranje, širenje tračeva, glasanje na sajtovima na kojima se drugi vređaju	lažno predstavljanje u širem smislu (ovde se može ubrojiti i isključivanje nekoga iz grupe)

(1) Iako se digitalno nasilje odvija u sajber prostoru, za očekivati je da nije povezano sa nanošenjem fizičke povrede. S obzirom na to i Vandebaš i Kliemput (Vandebosch & Van Cleemput, 2009) ne nalaze parnjaka fizičkom nasilju u okviru digitalnog nasilja. Međutim, pojavila se nova forma nasilja koja je specifična za digitalno nasilje – “veselo šamaranje” ili “šaljivo šamaranje” (engl. *happy slapping*) ili snimanje udaranja. Ona se manifestuje u tome da jedna ili više osoba napadaju žrtvu, najčešće slučajne prolaznike, u cilju

snimanja napada, obično telefonom. Cilj ovakvog napada je, po rečima napadača, zabava i izazivanje reakcije iznenađenja ili šoka kod žrtve. Međutim, rezultat ovakvog napada može biti nanošenje ozbiljnih telesnih povreda, pa čak i smrt. Ovaj fenomen je nastao u Ujedinjenom Kraljevstvu oko 2005. godine u vozovima podzemne železnice i vrlo brzo se proširio po celoj zemlji. Varijanta "veselog šamaranja" je skakutanje (engl. *hopping*), koje uobičajeno podrazumeva upravo direktne fizičke napade na nepoznate ili poznate osobe.

(2) Uništavanje tuđe imovine se u digitalnom nasilju odnosi na intelektualnu imovinu i krađu ili promenu podataka. U ovu formu spadaju slanje virusa, promena ili krađa lozinki odn. hakovanje profila na društvenim mrežama ili imejla te menjanje sadržaja, korišćenje privatnih podataka itd.

(3) Verbalno digitalno nasilje se odnosi na postavljanje uvredljivih, uznemirujućih ili pretećih tekstualnih ili audio sadržaja preko SMS, instant poruka ili imejlova direktno žrtvi, u kojima se žrtva ismejava ili joj se preti. To može varirati od jedne poruke do ekscesivnog zatrpavanja porukama i vremenski tempiranih poruka i postavljanja sadržaja na internet javno ili u okviru zatvorenih grupa. Poseban oblik digitalnog nasilja predstavlja nekrobuling (engl. *necrobulying*) koji predstavlja ostavljanje uvredljivih i surovih komentara na profilima osoba koje su izgubile život.

(4) U verbalne oblike nasilja bi spadalo i neprimereno komentarisanje tuđih slika, objava i sl. iako osoba koja neprimereno komentariše nije kreator tih sadržaja.

(5) Kao posebnu vrstu bih izdvojila uznemiravanje telefonskim pozivima, kada se žrtve vređaju, ponižavaju, zadirkuju ili im se preti preko telefona ili im se šalje uznemirujući audio-vizuelni sadržaj u cilju uvrede, ismevanja, pretnje.

Sledeće forme su specifične za digitalno nasilje i mogu se poredati po ozbiljnosti nanošenja štete, od flejminga, preko trolovanja i govora mržnje kao najtežeg oblika verbalnog nasilja, ali i do digitalnog uhođenja kao oblika u čijem slučaju postoji najveća verovatnoća da se prebaci na oflajn okruženje.

(6) Potpaljivanje ili flejming (engl. *flaming*) predstavlja onlajn verbalno prepucavanje, diskreditovanje osoba sa drugačijim mišljenjem, najčešće na forumima u onlajn diskusijama i čet-sobama, ali se može prebaciti i na privatnu elektronsku komunikaciju. Ono uključuje žustru raspravu između dve ili više osoba i sastoji se u namernom postavljanju ili slanju elektronskih poruka sa uvredljivim, zlobnim, gnevničkim, ponižavajućim ili vulgarnim izrazima.

Flejmovanje se može prepoznati po korišćenju velikih slova i spektra vizuelnih slika i emotikona kako bi se porukama dodao emocionalni naboj. Za razliku od nekih drugih oblika nasilja, u ovom obliku uznemiravanje nije jednostrano, već obe strane učestvuju u uzajamnom vređanju i omalovažavanju.

(7) Trolovanje (engl. *trolling*) je slično je flejmingu – odnosi se na zakuvavanje onlajn diskusije i diskreditovanje osoba sa određenim mišljenjem. Za razliku od onog ko flejmuje, onaj ko troluje je bazično nezainteresovan za temu, a cilj mu je da ometa komunikaciju, usmeri tok diskusije, stvori razdor u postojećoj onlajn zajednici i izazove što veću reakciju učesnika onlajn zajednice, najčešće na društvenim mrežama, forumima, blogovima ili komentarima u onlajn izdanjima novina. U trolovanje spada i namerno iznošenje netačnih, neproverenih ili “prenađuvanih” informacija, potpirivanje neargumentovanih rasprava, vređanje po bilo kojem osnovu i sl. Internet trolovi bacaju mamac svojim komentarima, često namerno praveći gramatičke greške, kako bi se drugi ljudi “upecali” na to, i onda dalje vode diskusiju u svom pravcu i unose razdor u konkretnu internet zajednicu. Trolovi često imaju lažni identitet kako bi se infiltrirali u neku zajednicu, te onda sačekali svoj trenutak za napad. Naziv trolovanje potiče od termina trol koji označava demona ili džina u skandinavskoj mitologiji koji je prepoznatljiv po svom smislu za zavrzlamu.

(8) Onlajn mržnja (engl. *online hating*) predstavlja javno iznošenje izrazito negativnih stavova prema određenoj osobi, grupi ili temi. Primeri onlajn mržnje su komentari tipa “Idi i ubij se.” ili “Ovaj film je za povratiti”. Za razliku od flejminga, trolovanja, govora mržnje i sajber uhođenja, onlajn mržnja se smatra uspešnim ponašanjem ukoliko se samo realizuje, bez obzira na to kakav efekat ima – da li nanosi štetu žrtvi, da li provocira reakcije kod drugih ljudi ili umanjuje vrednost neke grupe (Malecki, Kowal, Dobrowolska, & Sorokowski, 2021). Iako sve navedeno može biti posledica onlajn mržnje, to nije primarna svrha. Slično onlajn mržnji je govor mržnje (engl. *hate speech*). Govor mržnje nije vezan samo za onlajn komunikaciju, ali s popularizacijom društvenih mreža i drugih platformi sve više se ispoljava u onlajn komunikaciji. To je bilo koji oblik komunikacije u govoru, pisanju ili ponašanju, kojim se napada ili koristi pogrđni ili jezik diskriminacije po različitim osnovama (religija, etnička pripadnost, nacionalnost, rasa, boja kože, poreklo, pol, seksualna orijentacija ili bilo koja odrednica identiteta). Sve češće se ovaj pojam odnosi i na netrpeljivost prema različitom političkom i drugom

mišljenju (Komitet pravnika za ljudska prava, 2017). Shodno tome, ključna razlika između onlajn mržnje i govora mržnje nije u modalitetu komunikacije, iako bi se onlajn mržnja mogla shvatiti kao deo govora mržnje, već u u tome što je kod govora mržnje iznošenje omalovažavajućih i pogrdnih stavova vezano za političku ideologiju ili karakteristiku identiteta žrtve. U onlajn mržnji negativni stavovi su opštijeg tipa i nemaju nužno veze sa pripadnošću određenoj grupi ili stavovima žrtve.

(9) Digitalno uhođenje ili proganjanje (engl. *cyber-stalking*) odnosi se na korišćenje elektronske komunikacije u cilju proganjanja druge osobe i izazivanje straha kod nje kroz repetitivnu uznemiravajuću i preteću elektronsku komunikaciju. Nasilnik najčešće upućuje žrtvi privatne i neprijatne poruke, zastrašuje žrtvu, preti povređivanjem itd., pri čemu je komunikacija ekscesivna i intruzivna. Imajući u vidu karakteristike ove komunikacije, često postoji opasnost da se virtuelno uhođenje prenese u oflajn okruženje, pa tako nasilnici mogu da se i fizički približe žrtvi, npr. da ostavljaju žrtvi poklone ispred doma, da nedozvoljeno ulaze na posed žrtve zbog čega su žrtve uplašene za svoju bezbednost. Ovaj vid digitalnog nasilja je daleko intruzivniji i uključuje mnogo više zastrašivanja i pretnji nego ostali vidovi nasilja. Iako se digitalno uhođenje može odvijati i tako da žrtva nije svesna da je objekat uhođenja (npr. da se snima i na drugi način špijunira i proverava bez direktnog kontakta), obično onaj ko uhodi zapravo želi žrtvi da stavi do znanja ko je, tj. ne želi da ostane anonimn ili neprimećen.

(10) Neverbalno nasilje prema Vendebaš i Kliemput (Vandebosch & Van Cleemput, 2009) obuhvata slanje sramotnih ili pretećih slika ili ilustracija. Međutim, mogućnost kreiranja multimedijalnog sadržaja čini da se gubi granica između verbalnog i neverbalnog direktnog digitalnog nasilja. Umesto samo tekstualnog ili samo slikovnog sadržaja, mogu se kreirati sadržaji koji kombinuju tekst, audio i vizuelni sadržaj na kojima se žrtva predstavlja u nekoj ponižavajućoj situaciji ili joj se preti, može se praviti mim (engl. *meme*) itd. Žrtva uopšte ni ne mora biti na multimedijalnim sadržajima, ali može neko njoj blizak ili neko koga ceni, ili se može poslati bilo kakva druga uvredljiva fotografija (npr. fotografija životinje koja aludira na sličnost sa žrtvom, ili neželjena fotografija sa seksualnim sadržajem).

(11) Posebna forma neverbalnog nasilja bi bili upućeni pozivi, bez ikakvog glasa (tzv. "tihi pozivi") zarad zastrašivanja.

(12) Kao poseban oblik se može izdvojiti *neželjeni* seksting. Seksting (engl. *sexting*) predstavlja slanje, primanje ili prosleđivanje sadržaja sa eksplicitnom, seksualnom konotacijom, preko digitalnih uređaja, pri čemu sadržaj može uključivati onog ko šalje ili druge ljude i isečke iz filmova, slika iz novina, sa sajtova i sl. (Dinić i sar., 2021). Seksting ne mora nužno podrazumevati samo vizuelni sadržaj, može i tekstualni, ali je vizuelni češći. *Sporazumni* seksting se smatra izrazom istraživanja sopstvene seksualnosti u seksualnom razvoju, kao i način osnaživanja intimnih odnosa, samoekspresije, identiteta i razvijanja socijalnih kontakata (Dinić i sar., 2021). Međutim, nespornazumni, neželjeni seksting se smatra formom digitalnog nasilja. Postoji nekoliko načina ispoljavanja neželjenog sekstinga: seksting-nasilje predstavlja distribuciju nečijeg ličnog seksualnog sadržaja bez njegove/njene saglasnosti i vršenje pritiska ili pretnje na tu osobu u cilju dobijanja takvog seksualnog sadržaja; aktivan seksting predstavlja kreiranje i distribuciju seksualnog sadržaja samog sebe koji se prosleđuje drugima koji takav sadržaj ne žele da prime. S druge strane, seksting-viktimizacija predstavlja viktimizaciju usled distribucije ličnog seksualnog sadržaja od strane druge osobe bez lične saglasnosti i doživljavanje pritiska ili pretnje od strane drugog da se lični seksualni sadržaj kreira i distribuira (videti Gassó, Mueller-Johnson, & Montiel, 2020). Tome možemo dodati i pasivni seksting koji se odnosi na primanje neželjenog, tuđeg seksualnog sadržaja.

(13) Ignorisanje, isključivanje iz grupa na socijalnim mrežama, mejling-listama i sl. (engl. *exclusion*). Ovi oblici se odnose na progonstvo (engl. *ostracism*) koje inače predstavlja indirektni oblik nasilja jer žrtva nije u direktnom kontaktu sa nasilnikom i ne mora odmah shvatiti da je isključena iz grupe, iako se prema Vendebaš i Kliemput (Vandebosch & Van Cleemput, 2009) tretira kao kategorija direktnog socijalnog nasilja. Naime, ako se žrtvi jasno stavi do znanja da je nepoželjna u grupi i da će je isključiti, to bi bio direktni oblik nasilja, ali ako se to učini žrtvi “iza leđa”, bez prethodne najave i obaveštenja, to bi bilo indirektno nasilje. Ovaj oblik nasilja se javlja u bilo kojem okruženju kome se pristupa lozinkom ili uz posebnu dozvolu, kao što su zatvorene, privatne grupe na Fejsbuku i Vajber grupe. Valja napomenuti da se u nekim situacijama isključivanje iz grupe može doživeti kao očekivani ili realni ishod, ukoliko neko, na primer, nije aktivan u grupi ili ne odgovara na poruke, ili ne odgovara dovoljno brzo na poruke na način na koji bi druga strana želela.

Međutim, te situacije se ne smatraju isključivanjem iz grupe u pravom smisli te reči.

(14) Nedorzvoljeno saopštavanje ili auting (engl. *outing, doxing, doxxing*) odnosi se na neodobreno javno iznošenje, pokazivanje, postavljanje ili prosleđivanje tuđih privatnih informacija i tajni ili slika osobama kojima one nisu namenjene. Auting se dešava kada napadač na bilo koji način dođe do nekog sadržaja koji sadrži potencijalno osetljive ili uvredljive informacije o nekome (npr. fotografije sa seksualnom konotacijom na kojima je žrtva), te ih prosleđuje ili pokazuje drugima. U auting takođe se ubraja i čitanje i prosleđivanje sadržaja sa tuđeg uređaja. Ovde ću pomenuti i tzv. pornografiju bez obostrane saglasnosti ili kako se u javnosti često naziva neadekvatno - "osvetnička pornografija". Ovaj vid nasilja predstavlja neovlašćeno snimanje i deljenje nagih ili polunagih fotografija/videa osoba koje za to nisu dale pristanak (ili jesu za snimanje, ali ne i za deljenje sadržaja). Kako ovaj vid nasilja često predstavlja osvetu bivšem partneru nakon raskida veze, otud i naziv "osvetnička pornografija", međutim motivacija za ovakvim ponašanjem može biti i zabava, sticanje popularnosti, profita, seksualna gratifikacija itd. (McGlynn & Rackley, 2017).

(15) Lukava prevara (engl. *trickery*) je slična autingu s dodatnim elementom obmane i prevare. Nasilnik se najpre sprijatelji sa žrtvom i zadobije njeno poverenje kako bi iznudio od žrtve neku tajnu ili informaciju koje se srami i potom plasirao u negativnom kontekstu ili na uštrb žrtve.

(16) Različiti načini lažnog predstavljanja u cilju ugrožavanja tuđe reputacije ili socijalnih relacija i slično. Na primer: 1) maskiranje ili maškarenje (engl. *masquerading, impersonation, catfishing*) – kada nasilnik kreira lažni profil s ciljem isključivo vršenja nasilja i najčešće se lažno predstavlja kao neko koga žrtva poznaje (kreira profil na tuđi identitet), mada može i kao neko ko je žrtvi nepoznat (kreira izmišljeni profil), te žrtvi šalje maliciozne poruke, ili postuje sadržaje koje žrtvu mogu da izlože problemima i nevolji; 2) kreiranje profila na društvenim mrežama na ime žrtve kako bi se komuniciralo na negativan, neprikladan način sa drugima te time žrtvu dovelo u nevolju i probleme; 3) napadač može ukrasti ili iskoristiti šifru druge osobe (koja mu je rečena u poverenju, ali može doći do šifre i usled nepažnje žrtve ili hakovanjem žrtvinog naloga) kako bi bio u mogućnosti da promeni njen lični profil i informacije ili da šalje drugima poruke/fotografije ili postuje u ime žrtve a zbog čega će žrtva imati probleme (engl. *fraping* od kombinacije reči *Facebook* i

rape). Za razliku od autinga, u kojem je napadač “legalno” došao do tih sadržaja, u slučaju lukave prevare ili svih oblika pobrojanih pod ovom stavkom, napadač se koristi različitim trikovima i prevarama kako bi došao do tih sadržaja bilo od žrtve ili osoba njoj bliskih.

(17) Ocrnjivanje, klevetanje (engl. *denigration, put-downs*) ili objavljivanje lažnih optužbi ili glasina o drugoj osobi s ciljem da se uništi njena reputacija ili prijateljstva. Ovde može spadati i ogovaranje bez obzira na to da li je ono “začinjeno” neistinitim detaljima.

(18) Vendebaš i Kliemput (Vandebosch & Van Cleemput, 2009) su kao posebnu formu indirektnog nasilja izdvojile glasanje za vršnjake na sajtovima ili grupama u odnosu na neke negativne karakteristike (najružniji, najsmotaniji itd.).

Treba napomenuti da među navedenim formama samo su neke specifične za vršnjačke odnose (npr. 1, 13, 18), dok se ostale mogu naći i kod mlađih i kod starijih, s tim što su neke forme češće kod mlađih (npr. 3, 4, 15, 10, 12, 14). Pored ovih formi, postoje i druge forme digitalnog nasilja koje su više karakteristične za odrasle. Takav je, na primer, gruming (engl. *grooming*) karakterističan za onlajn predatore. Originalno, ovaj termin se vezuje za negu kućnih ljubimaca, ali se u kontekstu digitalnog nasilja odnosi na uspostavljanje odnosa poverenja i emocionalne privrženosti između deteta i odrasle osobe, s ciljem da se ostvari fizički pristup detetu i dete seksualno iskoristi. Grumeri su vešti manipulatori, pažljivo biraju žrtvu koja će najlakše “nasesti”, lažno se predstavljaju kao vršnjaci žrtve, pa potom postaju osobe od poverenja, “onlajn” momci ili devojke, da bi iznudili od žrtava učešće u onlajn ili uživo seksualnim aktivnostima. Ono što je karakteristično za grumere je da su vrlo strpljivi u građenju specifičnog odnosa sa žrtvom. Zbog toga se ceo ovaj proces odvija veoma sporo, te ga je zbog toga teško detektovati (Wolak, Finkelhor, Mitchell, & Ybarra, 2008).

Treba spomenuti da postoji i poseban oblik uznemiravanja u onlajn video-igramama u kojima se napadač naziva griferom (engl. *grifer*) a sam nasilni čin – grifingom (engl. *grifing*). Napadač ili više njih, namerno uznemiravaju i ometaju druge igrače tokom igranja multiplejer igara, kako bi drugima pokvarili iskustvo igranja igara i namerno izazvali neuspehe kod drugih (Popović-Čitić, 2009). Njih ne interesuje pobeda u samoj igri, niti čin “ubijanja” drugih igrača, već ih zabavlja negativna reakcija “ubijenih” igrača. Ipak, prema nekim istraživanjima, dominantni motiv za takvo ponašanje je postignuće, a ne

nužno nanošenje štete drugome (Achternbosch, Miller, Turville, & Vamplew, 2014), te je upitno da li se grifing može smatrati formom digitalnog nasilja.

Teorije i modeli digitalnog nasilja

Otpriblike samo u jednoj trećini radova se navodi teorijsko polazište za ispitivanje digitalnog nasilja (Chan, Cheung, & Lee, 2020), što pokazuje da većina istraživača ne polazi ni od kakvog teorijskog okvira prilikom izučavanja digitalnog nasilja. Teorijski okviri koje istraživači koriste za ispitivanje digitalnog nasilja su prilično šarenoliki i najčešće se koriste psihološke teorije kojima se objašnjava agresija ili nasilje i kriminološke teorije kojima se objašnjava kriminalno ponašanje, eventualno i teorije digitalnih tehnologija, dok su retki pokušaji da se predloži i razvije teorija specifična za digitalno nasilje.

Najpre ćemo navesti pregled postojećih psiholoških i kriminoloških teorija koje su prilagođene objašnjenju digitalnog nasilja (Tabela 3). Zajedničko za sve njih je da su usmerene na ispitivanje uzorka javljanja digitalnog nasilja, a skoro uopšte ili u manjem stepenu na posledice i implikacije za intervenciju. Pored toga, svaka od teorija je usmerena na individualne činioce ili na kontekstualne činioce (činioce okruženja), dok u većini njih nedostaje sinteza obe grupe činilaca u objašnjenju digitalnog nasilja.

Tabela 3

Pregled postojećih teorija koje su prilagođene ispitivanju digitalnog nasilja

Teorije	Osnovna premisa
Teorija samokontrole (engl. <i>Self-Control Theory</i>) ili Generalna teorija kriminala (engl. <i>General Theory of Crime</i>)	pod neefikasnim roditeljstvom deca ne razvijaju adekvatne mehanizme samokontrole, zbog čega bivaju više sklona krivičnim delima i delinkventnom ponašanju, pa tako i nasilju
Opšta teorija devijantnog ponašanja (engl. <i>General Strain Theory</i>)	stres, pritisak, frustracija ili prepreka izazivaju bes i druge negativne emocije, a nasilje predstavlja odgovor na negativno emocionalno stanje
Teorija mogućnosti za krivično delo (nekada se naziva i Teorija	osoba donosi racionalnu odluku da počini krivično delo, birajući metu

oportuniteta) (engl. <i>Opportunity Theory</i>)	<i>Crime</i>	koja će omogućiti veliku nagradu uz malo truda i rizika, a izvršenje dela zavisi od motivacije osobe da se upusti u to delo i uslova – mogućnosti za delo; ideja je da socijalne i tehnološke promene doprinose novim uslovima za nasilno ponašanje
Teorija rutinskih aktivnosti (engl. <i>Routine Activities Theory</i>)	(engl.)	podvrsta Teorije mogućnosti za krivično delo; da bi se izvršilo krivično delo, pa tako i nasilje, neophodno je da se u isto vreme na određenom mestu (koje nije pod nadzorom staratelja) nađu motivisani nasilnik i pogodna meta/žrtva
Teorija racionalnog izbora (engl. <i>Rationale Choice Theory</i>)	(engl.)	podvrsta Teorije mogućnosti za krivično delo; razmatra se kako prestupnik, odn. nasilnik, procenjuje mogućnost za krivično delo, kako odlučuje i zašto bira da svoje ciljeve ostvari preko krivičnih dela
Model prihvatanja mobilne tehnologije (engl. <i>Mobile Technology Acceptance Model</i>)	(engl.)	mobilni telefon može služiti kao platforma pogodna za javljanje digitalnog nasilja jer ispunjava dva uslova – korisnost i lakoća korišćenja
Teorija socijalnog učenja (engl. <i>Social Learning Theory</i>)	(engl.)	osoba se upušta u kriminalna, pa tako i nasilna ponašanja zbog njegovog/njenog odnosa sa drugima koji se takođe upuštaju u takva ponašanja; kriminalno ponašanje je imitacijom naučeno ponašanje kao poželjno ponašanje koje donosi nagradu
Teorija planiranog ponašanja (engl. <i>Theory of Planned Behavior</i>)	(engl.)	nasilno ponašanje je povezano s namerom da se ono učini, koja je determinisana stavom o podržavanju nasilja, subjektivnim normama o tome šta drugi misle o nasilnom ponašanju i stepenom kontrole nad ponašanjem, tj. koliko je lako izvesti nasilje

Teorija razumne akcije (ili razumnog delovanja) (engl. <i>Theory of Reasoned Action</i>)	ponašanje pojedinca je određeno njegovom namerom za dato ponašanje, a sama namera je određena stavovima pojedinca (uverenjima o posledicama ponašanja) i njegovim subjektivnim normama (percepcijom da drugi misle da bi trebalo da se ponaša na određeni način)
Teorija atribucije (engl. <i>Attribution Theory</i>)	osoba stvara zaključke (atribucije) o kauzalnosti negativnog događaja, npr. kako posmatrači pripisuju krivicu žrtvi na osnovu informacija koje imaju o žrtvi (npr. na osnovu informacija na profilu na društvenim mrežama)
Teorija potvrde očekivanja (engl. <i>Expectation Confirmation Theory</i>)	objašnjava se zadovoljstvo nakon nakon nekog ponašanja ili iskustva kao funkcija očekivanja od tog ponašanja, percipiranog učinka i nepotvrđivanja uverenja, npr. iskustvo viktimizacije na društvenim mrežama je povezano sa manjim zadovoljstvom uslugama na njima
Teorija socijalnog identiteta (engl. <i>Theory of Social Identity</i>)	socijalni identitet je deo selfa definisan članstvom u nekoj grupi; pozitivan socijalni identitet se održava pozitivnom evaluacijom svoje grupe u odnosu na druge grupe prema kojima se može ispoljiti nasilje
Teorija socijane dominacije (engl. <i>Social Dominance Theory</i>)	društva teže da budu hijerarhijski organizovana, te se nasilje javlja usled nesrazmere moći u hijerarhiji, odn. nasiljem nad slabijima se ostvaruje socijalni status - nasilnici su češće oni koji pripadaju grupi većeg socijalnog statusa jer će oni manje biti negativno evaluirani od strane drugih, a žrtve su češće oni koji pripadaju grupi nižeg socijalnog

	statusa jer će njih ređe drugi braniti jer su negativnije evaluirani
Teorija balansa kontrole (engl. <i>Control Balance Theory</i>)	kada osoba doživljava da je odnos kontrole koju vrši nad drugima neusklađen sa kontrolom koja se primenjuje na nju/njega, povećava se motivacija za nasilnim ponašanjem
Efekat posmatrača (engl. <i>Bystander Effect</i>)	tendencija da se interveniše u slučaju nasilja zavisi od prisustva i reakcije drugih ljudi
Teorija priuštivosti (ili pristupačnosti) (engl. <i>Affordance Theory</i>)	svaka komunikaciona tehnologija ima specifične mogućnosti koje omogućavaju cilju usmerene akcije i korisnici različito doživljavaju te mogućnosti, tj. nasilnici mogu koristiti informacije s društvenih mreža o drugima kako bi selektovali odgovarajuću metu, a oni koji nisu nasilni te iste informacije mogu upotrebiti za socijalizaciju i održavanje socijalnih odnosa
Teorija deindividuacije (engl. <i>Theory of Deindividuation</i>)	anonimnost, niži osećaj odgovornosti i niža samosvest pospešuju deindividuaciju koja posledično utiče na ispoljavanje impulsivnog i antisocijalnog ponašanja; druga struja u ovoj teoriji naglašava da deindividuacija povećava podržavanje socijalnih normi, te ukoliko one promovišu nasilje, onda će se i nasilje češće ispoljavati
Teorija samoprezentacije (engl. <i>Theory of Self-presentation</i>)	ponašanje motivisano time da se ostvari željeni utisak na druge može voditi u onlajn rizično ponašanje usled kojeg osoba postaje žrtva nasilja ili nasilnik
Socijalno-kognitivna teorija (engl. <i>Social Cognitive Theory</i>)	individualni faktori (kognitivni, afektivni ili biološki) i faktori okruženja (podrška vršnjaka, vršnjačke norme, stresno okruženje)

	<p>moгу uticati na razvoj određenog ponašanja kakvo je nasilje</p>
<p>Teorija ekoloških sistema (engl. <i>Ecological Systems Theory</i>)</p>	<p>na javljanje nasilja utiče interakcija individue i različitih nivoa činilaca iz okruženja, od neposrednog okruženja porodice i škole, do zajednice, širih kulturnih vrednosti, zakona i običaja</p>
<p>Opšti model agresije (engl. <i>General Aggression Model</i>)</p>	<p>interakcija individualnih faktora (biološki faktori, osobine ličnosti itd.) i situacionih faktora (npr. prisustvo provokacije) utiče na trenutno stanje (kognitivno, afektivno i fiziološko) koje potom utiče na kognitivnu procenu situacije i donošenje odluke o ponašanju koje može biti promišljeno ili momentalno, impulsivno; ishod ove epizode se učvršćuje za generisanje ponašanja u sledećoj epizodi</p>

Napomena: modifikovano u odnosu na Chakraborty, Bhattacharjee, & Onuchowska, 2021 i Chan et al., 2021.

Jedna od teorija u kojoj su obuhvaćeni činioци različitih nivoa je Teorija ekoloških sistema (kasnije nazvana Bioekološkim modelom) prema kojoj postoje četiri sistema, smeštenih jedan u drugi, koji direktno ili indirektno utiču na ponašanje pojedinca (Bronfenbrenner, 1994). U središtu se nalazi pojedinac sa svojim individualnim karakteristikama koje obuhvataju predispozicije za određeno ponašanje, a oko njega su, u koncentričnim krugovima, raspoređeni mikrosistem (neposredno okruženje pojedinca kao što su članovi porodice, vršnjačke grupe, nastavnici, školska klima), mezosistem (interakcije između mikrosistema, npr. između roditelja i nastavnika, siblinga i vršnjaka deteta), egzosistem (formalne i neformalne socijalne strukture koje indirektno utiču na dete, preko mikrosistema, npr. mediji, komšiluk, prijatelji roditelja i siblinga, radno mesto roditelja), makrosistem (kultura i šire društveno okruženje poput socioekonomskog statusa, etnička i verska raznovrsnost zajednice, ideologija i socio-kulturne norme) i hronosistem (očekivane i neočekivane sredinske promene, istorijski događaji itd.). Ekološki sistemi su međusobno povezani, te uticaj jednog

sistema na razvoj i ponašanje deteta (kao što je agresivno ponašanje) zavisi od međusobnih odnosa tog sistema sa ostalim sistemima.

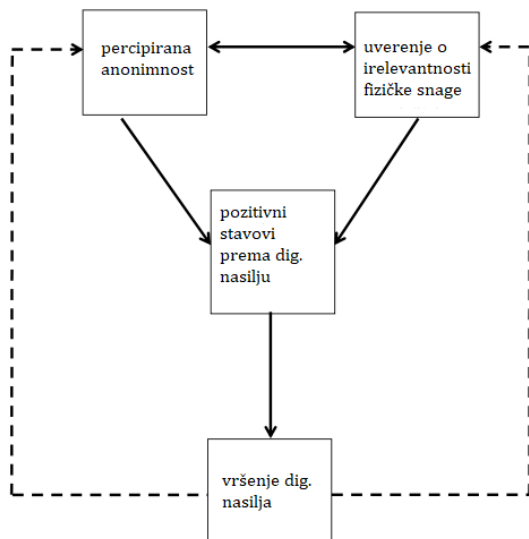
Postoje pokušaji sinteze nekoliko teorija u jednu, pa je tako predložen *a-priori* Model koji spaja premise dve teorije za objašnjenje kriminalnog ponašanja, Generalne teorije kriminala i Teorije rutinskih aktivnosti (Kalurachchi, Sedera, & Warren, 2021). Prema ovom modelu motivisani nasilnik i niska samokontrola su činioci koji se javljaju u kombinaciji, dok je pogodna meta/žrtva osoba prema kojoj nasilnik ima negativne stavove. Dakle, motivisani nasilnik koga karakterišu niska samokontrola i negativni stavovi prema žrtvi će verovatnije dovesti do digitalnog nasilja ukoliko postoji mogućnost da se nasilje sprovede i nedostatak nadzora staratelja. Moguće prilike da se nasilje izvrši i nedostatak nadzora bi bili moderatora u odnosu između niske samokontrole i negativnih stavova prema žrtvi s jedne strane i digitalnog nasilja s druge strane.

Kada su u pitanju teorije i modeli razvijeni specifično za objašnjenje digitalnog nasilja, može se izdvojiti Barlettov i Đentilov Model digitalnog nasilja (engl. *Barlett Gentile Cyberbullying Model – BGCM*; Barlett & Gentile, 2012). Ovaj model je nastao na osnovu uvida da se prethodno spomenute teorije ne mogu primeniti na onlajn ponašanje i da ne doprinose objašnjenju specifičnosti digitalnog nasilja, već se objašnjenje digitalnog nasilja svodi na objašnjenje nasilja, generalno. Autori ovog modela ističu da, iako tradicionalno i digitalno nasilje koreliraju, u pitanju su psihološki različite forme ponašanja. Izvor razlike ovih ponašanja leži u različitom sticanju moći u okviru tradicionalnog i digitalnog nasilja (npr. fizička snaga nije više izbor nesrazmere moći) i anonimnosti nasilnika. S obzirom na to, ovaj model objašnjava kako početni, izolovani napadi u sajber okruženju mogu prerasti u kontinuirano digitalnog nasilje putem procesa učenja u četiri postulata (Barlett, 2017, videti Sliku 1). Prvi postulat se odnosi na to da su potencijal i samoefikasnost u vršenju digitalnog nasilja razvijeni na osnovu učenja asocijacija stimulusa iz socijalne situacije. Pritom se objašnjenje procesa učenja oslanja na dva modela: Udaljeni opšti model agresije i Opšte modele učenja.

Dakle, šta nasilnik uči?

- (1) da može ostati anonimna za žrtvu;
- (2) da je svaka razlika u fizičkoj veličini i snazi irelevantna;
- (3) da digitalno nasilje ne ostavlja nikakve fizičke tragove nasilja na žrtvi (modrice, ožiljke);

- (4) da ne mora videti direktne efekte štete koju čini žrtvi;
(5) da je roditeljima i autoritetima teško da ga identifikuju, usled čega može proći nekažnjeno.

Slika 1. Barletov i Đentilov Model digitalnog nasilja (preuzeto iz Barlett, 2017).
Napomena: jednosmerne strelice predstavljaju kauzalne, temporalne veze, dok dvosmerne strelice predstavljaju korelacije. Isprekidane linije predstavljaju hipotetičku petlju.

Drugi postulat se odnosi na to da se na osnovu naučenih karakteristika socijalne situacije, kojima se sada već pristupa automatski, formiraju pozitivni stavovi prema digitalnom nasilju. Tome posebno doprinosi ukoliko je ponašanje pozitivno potkrepljeno. Treći postulat se odnosi na to na nakon što se stavovi o digitalnom nasilju internalizuju, predviđaće digitalno nasilje. Konačno, četvrti postulat se odnosi na na to da se modelom objašnjava digitalno nasilje povrh objašnjenja tradicionalnog nasilja, odn. da model doprinosi objašnjenju specifičnosti digitalnog nasilja. Ovaj model je podržan longitudinalnim studijama (više u Barlett, 2017), ali postoji par nedostataka koje su i sami autori istakli. Ti nedostaci su da je model za sada validiran samo na ispitanicima rane odrasle dobi; da iako predviđa medijatorski efekat stavova prema digitalnom nasilju, ne predviđa moderiranu medijaciju jer je

moguće da od nekih individualnih karakteristika zavisi medijatorski efekat; i da je model validiran na osnovu retrospekcije prvog onlajn napada koji je neko počinio, te da nedostaju longitudinalne studije koje bi baš uhvatile prvi onlajn napad i pratile kako se proces učenja odvija. Takođe, autori su istakli da treba istražiti druge činioce digitalnog nasilja, pored percipirane anonimnosti i uverenja o irelevantnosti fizičke snage i muskularnosti u digitalnom nasilju.

Ispitivanje digitalnog nasilja

Digitalno, kao i tradicionalno nasilje, može se ispitivati na različite načine. Najopštija podela je na kvalitativne i kvantitativne metode ispitivanja koje se odnose na način prikupljanja podataka. Osnovna razlika između ovih metoda je u nivou merenja koje one dostižu. Kvalitativnim metodama dobijamo kategorije ili značenja koja neki pojmovi, ponašanja ili stavovi imaju za ispitanike, a kvantitativnim dobijamo podatke o individualnim razlikama, odnosno poretku ispitanika (ili više od toga). Kvalitativne metode se oslanjaju na deskripcije iskustava i analizu zajedničkih tema na korpusu narativa ili drugih tekstova (npr. sadržaja onlajn komunikacije). Najčešće kvalitativne metode za dolaženje do narativa su intervju i fokus grupe. Intervju najčešće predstavlja razgovor između dve osobe, intervjuera i ispitanika, po unapred predviđenom planu koji iznosi intervjuer, a koji može varirati u odnosu na to koliko je strukturiran (koliko su pitanja i redosled pitanja koja intervjuer postavlja fiksna). Fokus grupa predstavlja grupu od obično 6 do 10 članova u kojoj se pomoću grupne interakcije i diskusije, koju vodi moderator, dolazi do odgovora na istraživačka pitanja. Fokus grupa nije isto što i grupni intervju. U grupnom intervjuu intervjuer postavlja pitanja, a ispitanici odgovaraju, dok se u fokus grupama kroz interakciju učesnika dobijaju odgovori. Podaci prikupljeni kvalitativnim metodama mogu pružiti uvid u to kako učenici shvataju digitalno nasilje, da li i kako ga prepoznaju, da li su ga doživeli, te sve vezano za samu nasilnu epizodu i njihovu ulogu (kako je počela nasilna epizoda, šta joj je prethodilo, kako se desila, ko je učestvovao u njoj, kako se osoba osećala, da li je nešto učinila, da li su drugi nešto učinili, kako se razvijao događaj...). Iz prikupljenih podataka se onda kvalitativnom analizom mapiraju ključne, zajedničke teme ili mesta neslaganja koja služe boljem razumevanju fenomena digitalnog nasilja. Kvalitativne metode obično služe u početnim

fazama izučavanja nekog fenomena ili konstrukcije upitnika, ali mogu biti i važna dopuna kvantitativnim metodama.

Ipak, većina istraživanja primenjuje kvantitativne metode. Osnovna karakteristika ovih metoda je da se rezultat dobijen pomoću njih izražava numerički (može se kvantifikovati), pa su samim tim podaci precizniji, tj. pouzdaniji. Pored toga, izvedeni zaključci mogu se generalizovati na neku specifičnu populaciju u zavisnosti od reprezentativnosti uzorka istraživanja (npr. adolescenti srednjoškolskog uzrasta iz Srbije, ili adolescenti s Balkana ili – adolescenti). Najčešće kvantitativne metode koje se koriste su merni instrumenti poput anketnog upitnika, skala, upitnika i testova, i nominacija od strane vršnjaka, nastavnika ili roditelja. Upitnici su najkorišćeniji alat psihologa i istraživača u ovoj oblasti. Upitnik predstavlja skup pitanja koja se zadaju određenim redosledom i na koja se najčešće odgovara biranjem jednog od podeoka sa skale ili jednog od ponuđenih odgovora.

Upitnici se u kontekstu digitalnog nasilja najčešće koriste za procenu njegove učestalosti i intenziteta. Postoji veliki broj ponuđenih upitnika za procenu digitalnog nasilja. U jednom preglednom radu instrumenata za procenu digitalnog nasilja izdvojeno je 44 instrumenata (Frisén et al., 2013), a u drugom čak 64 instrumenata za procenu digitalnog nasilja (Chun et al., 2020). Veliki broj instrumenata koji mere isti fenomen onemogućuje ili otežava poređenje rezultata, budući da nemaju svi instrumenti isto definisan predmet merenja (čak iako se odnose na procenu istog fenomena kao što je digitalno nasilje), skalu za odgovaranje, te nisu svi instrumenti u istom stepenu pouzdani i validni. Takođe, iako je svima zajedničko da mere digitalno nasilje, ne sadrže svi iste indikatore digitalnog nasilja (npr. u nekima se ispituje nasilje preko društvenih mreža, u nekima preko mobilnih telefona; pojedini instrumenti obuhvataju samo neke od formi digitalnog nasilja koje smo nabrojali, a drugi imaju iscrpniju listu formi digitalnog nasilja koje ispituju i sl.). Pored toga, nekada se za procenu digitalnog nasilja koriste instrumenti koji mere i digitalno uznemiravanje ili digitalnu agresiju. Neke osnovne nedoslednosti u pogledu primene upitnika se odnose na sledeće aspekte:

(1) **Definicija digitalnog nasilja.** Ovaj aspekt se odnosi na to da li su na početku definisani ključni pojmovi odn. da li je data definicija digitalnog nasilja. S jedne strane, kod davanja globalnih procena o izloženosti ili vršenju digitalnog nasilja (npr. preko jednog ajtema), preporuka je da se ono najpre definiše. Posebno treba obratiti pažnju na to da li će se repetitivnost i

nesrazmera moći uključiti u definiciju digitalnog nasilja, budući da oko ovih kriterijuma postoji neslaganje između autora. Ukoliko se ona izostave iz definicije, sigurno je da ćemo dobiti veću stopu učestalosti digitalnog nasilja i viktimizacije. Posebno je pitanje na koji način će se ova dva kriterijuma uvesti u definiciju (npr. da li će se repetitivnost odnositi na broj različitih omalovažavajućih sadržaja, broj izloženosti sadržaju, pa bio on i isti, ili broj osoba koje su videle sadržaj). Pored različitih definicija, dešava se da su u instrumentima zastupljene nejasne definicije koje ostavljaju prostor za subjektivne interpretacije ispitanika. Tako, svaki ispitanik onda u skladu sa time kao on/ona shvata šta je digitalno nasilje, daje i odgovore. Ovo je ozbiljniji problem u merenju digitalnog nasilja budući da nasilnici često ne shvataju situacije kada je šala otišla predaleko, a dešava se i da žrtve negiraju nasilje. S druge strane, kada detaljnije možemo ispitati digitalno nasilje, preko dovoljnog broja ajtema koji opisuju različita karakteristična ponašanja, onda definicija digitalnog nasilja na početku upitnika nije neophodna.

U pregledu 44 izdvojena instrumenta za procenu digitalnog nasilja i sličnih fenomena, u većini definicija digitalnog nasilja spominje se nasilje preko elektronskih uređaja/medija (u 42 instrumenta), namera za nanošenje štete (40), a potom u manjem broju repetitivnost (25) i nesrazmera moći (13, videti Frisén et al., 2013), što je u skladu sa sistematičnim analizama definicije digitalnog nasilja. Autori su primetili da nijedan od nekih drugih, specifičnih karakteristika (da se nasilje može odvijati 24/7, neograničena publika, anonimnost nasilnika) nije uključeno u definiciju digitalnog nasilja u izdvojenim instrumentima, što je očekivano, budući da ovo nisu definišuće karakteristike.

(2) **Period procene.** Za koji vremenski period se daju procene – u poslednjih mesec dana, u poslednjih šest meseci, u poslednjih godinu dana, ili tokom života? U sistematičnom pregledu korišćenih instrumenata za procenu digitalnog nasilja istaknuto je da su istraživači nedosledni prilikom određenja vremenskog okvira za procenu digitalnog nasilja, te da je u istraživanjima validacije kreiranog instrumenta najčešći period procene “u protekla 3 meseca” ili “u proteklih 6 meseci”, a da je najčešći period procene za ajteme koji su kreirani *ad hoc* za potrebe konkretnog istraživanja – “u proteklih godinu dana” ili “ova školska godina” (Chun et al., 2020). U još jednoj sistematičnoj analizi instrumenata, iako je zaključeno da nema pravilnosti u određenju

perioda procene, kao najčešći period je uzet "tokom prošle godine" (u 11 od 44 instrumenata) ili "ikada" (u 9 od 44 instrumenata, videti Frisén et al., 2013).

(3) **Kritična vrednost** (engl. *cut-off*). Ovaj aspekt se odnosi na kriterijum repetitivnosti. U tradicionalnom siledžijstvu je ovaj kriterijum jasnije određen, pa se najčešće koristi kriterijum da se nasilje dešava 2-3 puta mesečno (Olweus, 1993). Međutim, u određenju digitalnog nasilja ovaj kriterijum je teže operacionalizovati jer je nejasno da li se u repetitivnost uračunava i broj repostova uvredljivog sadržaja, broj žrtvinog pristupa sadržaju i slično. Kao što je istaknuto prilikom definisanja digitalnog nasilja, repetitivnost je skoro uvek podrazumevana u digitalnom nasilju. Ipak, kritične vrednosti koje se uzimaju u obzir prilikom određivanja toga da li je nešto digitalno nasilje ili ne, variraju, pa tako se prema jednoj sistematičnoj analizi instrumenata najčešće uzima u obzir da je digitalno nasilje ono koje se desilo "barem jednom ili dva puta" (u 19 od 44 selektovanih instrumenata) ili samo da se desilo (odgovor "da" ili "barem jednom" je pronađen u 10 od 44 instrumenata, videti Frisén et al., 2013). U svakom slučaju, kritične vrednosti za određivanje digitalnog nasilja su fleksibilnije i blaže u odnosu na određenje tradicionalnog siledžijstva, tako da se pod digitalnim nasiljem, kao i u slučaju tradicionalnog vršnjačkog nasilja, uzimaju u obzir i pojedinačni događaji. S obzirom na to da je repetitivnost najčešće prisutna u digitalnom nasilju, preporuka je da se svi oblici nasilja i oni koji su se desili "samo jednom" tretiraju kao digitalno nasilje.

(4) **Skala procene**. Kakva je skala za odgovaranje? Ukoliko je u pitanju skala učestalosti ponašanja, da li se odgovori kreću u rasponu od "vrlo retko" do "veoma često" ili preciznije od "nikada" do "skoro svakodnevno"? Naravno da je bolje koristiti drugu opciju, sa preciziranim vremenskim intervalima. Pored toga, nedosledno se koristi i broj podeoka za procenu od binarnih skala (da/ne), preko 3-, 4- i 5-stepenih skala, a takođe početak skale je u nekim instrumentima 0 za odgovor "nikada", a u nekima 1 za isti taj odgovor.

(5) **Broj ajtema**. Da li se koriste jednoajtemske ili multiajtemske mere? U sistematičnom pregledu digitalnog nasilja, Kovalski i sar. (Kowalski et al., 2014) su istakli ovaj problem i prednost dali multiajtemskim merama iz više razloga. Prvi razlog je što je kod njih pouzdanost veća. Drugi razlog je što se izvori grešaka merenja, poput davanja socijalno poželjnih odgovora i odgovaračkih pristrasnosti (npr. preferiranje središnjih odgovora), lakše mogu detektovati i redukovati kod multiajtemskih mera. Treći razlog je taj što je

pokazano da su ljudi manje skloni iskrenom odgovaranju u slučaju globalnih, jednoajtemskih mera, jer ne žele sebe da etiketiraju kao nasilnika ili žrtvu. Iako i za korišćenje jednoajtemskih mera postoje prednosti – kao što su ekonomičnost i brza procena – preporučuje se korišćenje multiajtemske mere kad god je to moguće. U svetlu ekonomičnosti i potrebe za brzom procenom, odnosno skriningom, sve češće se mogu sretati duže i kraće verzije istih upitnika. Iako kraći upitnici sa sobom povlače obično lošije psihometrijske karakteristike, pre svega pouzdanost, za potrebe skrininga su dovoljne, kao i za istraživačke svrhe, posebno ukoliko u fokusu istraživanja nije predmet merenja kratke mere.

(6) **Kros-kulturna adaptacija.** Ukoliko je u pitanju kros-kulturno istraživanje, da li je obezbeđena provera invarijantnosti merenja upitnika, tj. da li je osigurano da prevedeni upitnici mere istu stvar na isti način u različitim kulturama. Ova psihološka ekvivalentnost između instrumenata nije pitanje samo dobrog prevoda i korišćenja odgovarajuće terminologije (npr. siledžijstvo ili nasilje), već i toga da li sam konstrukt koji je predmet merenja postoji i manifestuje se na isti način u različitim kulturama. Postoje posebni statistički postupci kojima se to može utvrditi, te je svakako preporuka da se prevodi instrumenata ne uzimaju zdravo za gotovo, već treba utvrditi nivo invarijantnosti instrumenta u dve kulture, odnosno na dva jezika (više u Dinić, 2019).

Jedna od prvih i najpoznatijih skala siledžijstva je Olweusov upitnik žrtvama/počinocima siledžijstva (Olweus Bully/Victim Questionnaire, npr. Olweus, 2006), koji u novijoj, revidiranoj verziji uključuje i pitanje o digitalnom nasilju (Olweus, 2012). Postoje, međutim, i razvijeni instrumenti koji specifično mere samo digitalno nasilje ili viktimizaciju, ili i jedno i drugo. Kao što je pomenuto, Čun i sar. (Chun et al., 2020) su detektovali 64 instrumenta za procenu digitalnog nasilja, od čega je samo 15 potpuno ili delimično pratilo preporučene korake u procesu konstrukcije instrumenta (npr. procena ajtema od strane eksperata, sprovođenje pilot-studije i sl.). Ostalih 30 instrumenata su nastali na osnovu modifikacije postojećih, dok za 19 instrumenata nije navedena informacija o načinu generisanja skupa ajtema. Većina upitnika je konstruisana u Sjedinjenim Američkim Državama, dok je samo pet konstruisano u azijskim zemljama. Pregled nekih instrumenata koji je češće koriste u istraživanjima dat je u Tabeli 4.

Tabela 4

Pregled nekih od najkorišćenijih instrumenata za procenu digitalnog nasilja

Instrument	Broj ajtema	Dimenzije	Pouzdanost (α)	Referenca
European Cyberbullying Intervention Project Questionnaire (ECIPQ)	22	agresija viktimizacija	.93 (nasilje) i .97 (vikt.)	Brighi et al., 2012
Cyberbullying Questionnaire (CBQ)	16	nasilje	.96	Calvete et al., 2010
Cyberbullying – Victimization Questionnaire (CBQ-V)	10	viktimizacija	.95	Estévez et al., 2010
Cyberbullying and Online Aggression Survey	52	vredanje viktimizacija	.76 (vred.) .74 (vikt.)	Hinduja & Patchin, 2009
Cyber-Harassment Student Survey	15	zlostavljanje	.88	Beran & Li, 2005
Cyber Victim and Bullying Scale	44	nasilje viktimizacija	.89 (nasilje) .89 (vikt.)	Çetin et al., 2011

Motivacija za digitalnim nasiljem

Studije su pokazale da je motivacija za nasiljem u virtuelnom, onlajn prostoru ista kao i motivacija za nasiljem u uživo interakcijama u oflajn okruženju. To je u prvom redu uspostavljanje moći i dominacije nad drugima (Fegenbush & Olivier, 2009). Kao što je istaknuto, digitalno nasilje se najviše povezuje sa proaktivnom funkcijom agresije (Calvete et al., 2010), uostalom kao i tradicionalno vršnjačko nasilje (npr. Salmivalli & Nieminen, 2002). Drugim rečima, nasilje je češće sredstvo ili instrument zarad ostvarivanja nekog cilja, a nije nasilje samo po sebi cilj.

Vilard (Willard, 2006) kao razloge onlajn napada navodi potrebu za demonstracijom moći i dominacije unutar grupe, percipiranu vulnerabilnost žrtve, percipiranu provokaciju od strane žrtve (kojom se obično opravdava nasilni akt) i interpersonalni animozitet. Slično, rezultati dobijeni na korisnicima jedne društvene mreže pokazuju da su nasilnici najčešće vođeni time da ponize žrtvu, a da za svoje nasilje najčešće imaju izgovor uspostavljanja

pravde (Serrano & Catlàn, 2018). Hof i Mičel (Hoff & Mitchell, 2008) navode da su učenici kao najčešće razloge za digitalno nasilje navodili probleme u interpersonalnim odnosima, kako romantičnim i intimnim (npr. raskid veze), tako i u prijateljskim (raskid prijateljstva), zavist zbog uspeha svog vršnjaka, netoleranciju određenih grupa na osnovu etničke pripadnosti, seksualne orijentacije, pola ili invaliditeta i mogućnost udruživanja protiv nekoga.

U pokušaju sistematizacije motivacije za digitalnim nasiljem, Varjas i sar. (Varjas, Talley, Mayers, Parris, & Cutts, 2010) su motive podelili na interne i eksterne. U interne motive, koji su bazirani na emocionalnim stanjima, spadaju želja za osvetom, dosada, ljubomora, igranje uloga (pokušaj da se bude neko drugi). U velikom broju istraživanja se osveta navodi kao cilj digitalnog nasilja (više u Sabella, Patchin, & Hinduja, 2013). Nasilnici identifikuju svoj bes i želju za osvetom kao momentalni odgovor na doživljeni bes i frustraciju. U tom kontekstu, digitalni uređaji pružaju mogućnost za momentalnu reakciju koja bi trebalo da doprinese redukciji besa i frustracije, odn. da popravi negativno raspoloženje nasilnika. Nasilje se u ovom slučaju javlja kao kazna za doživljenu povredu, uvredu i sl., zarad uspostavljanja balansa, ali često i da se drugi "nauči lekciju" čime opet dolazimo do potrebe za uspostavljanjem moći i dominacije. Ovim internim motivima možemo dodati još jedan. Prema nekim autorima (Coloroso, 2008), nasilje je često "maska" za prikrivanje osećaja neadekvatnosti čime se taj osećaj reguliše tako što se drugi ponizi. Naime, nasilnik se oseća bolje kada učini da se neko drugi oseća loše, ispadne glup ili bezvredan. Na taj način nasilje služi uspostavljanju pozitivne slike o sebi.

U interne motive bi se mogao dodati još jedan koji bih okarakterisala kao fenomen "samo sam se šalio/la". Nasilnici nekada često ne uviđaju posledice svojih dela, pa tako ne uviđaju kada je šala otišla predaleko. Vilard (Willard, 2007) ove nasilnike naziva "nepažljivim" digitalnim nasilnicima jer iako je njihovo ponašanje namerno, oni veruju da je to što su uradili benigno i da neće nikome nauditi. Dakle, u ovom slučaju imamo namerni postupak, ali nasilnik procenjuje da se šteta neće naneti, dok žrtva procenjuje da je šteta naneta. Ipak, kao što je istaknuto u definisanju kriterijuma digitalnog nasilja, da bi se nešto okarakterisalo kao nasilje može se sagledati i perspektiva posledica koje žrtva trpi, a ne samo pozicija nasilnika.

Eksterni motivi se odnose na karakteristike žrtve ili situacije i u njih spadaju nemogućnost ili odsustvo želje da se žrtva direktno konfrontira zbog straha, nepostojanje posledica nasilnog akta ili karakteristika žrtva po kojoj je

ona različita od ostalih (npr. izgled – nošenje neuobičajene odeće ili na neki način neugledan izgled, ili ponašanje koje je provokativno). Nasilnici imaju tendenciju da targetiraju one osobe koje su pasivne, za koje procenjuju da neće uzvratiti i za koje procenjuju da se neće osvetiti. Ipak, u kvalitativnom istraživanju na 20 učenika dobijeno je da učenici češće identifikuju interne motive u odnosu na eksterne (Varjas, Talley, Meyers, Parris, & Cutts, 2010). Na ovom mestu ćemo se podsetiti digitalnog nasilja zasnovanog na predrasudama (ili iz predrasuda), koje se ispoljava prema pripadnicima određenih grupa koje se smatraju niže vrednim (npr. prema pripadnicima određene nacionalnosti, rase, seksualne orijentacije itd.).

Na starijem uzrastu motivi su uglavnom slični. Studenti koji su bili nasilni su kao najčešća dva razloga za digitalno nasilje navodili to što ih je neko uznemirio ili što ih je prvi maltretirao (Faucher, Jackson, & Cassidy, 2014). U ovim odgovorima može se videti da je osveta bila dominantni motiv. Sledeći motiv je bio zabava i šala, a potom i animozitet prema žrtvi, pri čemu su studentkinje češće navodile da im se prosto nije dopala osoba koje su maltretirale. Kada su žrtve pitane za razloge zašto su bile meta napada, najčešće su navodile interpersonalne probleme sa nasilnikom, svoj fizički izgled, ali i razlike u mišljenjima i uverenjima, kao i da je nasilje trebalo biti šala. Ovi razlozi su bili podjednako zastupljeni i kod muškaraca i kod žena, a polne razlike su postojale u navođenju pola kao razloga koji su češće navodile žene i u navođenju etničke pripadnosti koji su češće navodili muškarci.

Postoje još neke klasifikacije motiva za digitalnim nasiljem na osnovu kojih su predložene različite uloge nasilnika u digitalnom nasilju, o čemu će biti više reči u narednom odeljku.

Uloge u digitalnom nasilju

Kao i u tradicionalnom vršnjačkom nasilju, i u digitalnom se mogu razlikovati tri osnovne uloge u nasilnoj interakciji: uloga nasilnika, žrtve i nasilnika-žrtve. Učestalost osnovnih uloga u digitalnom nasilju razlikuje se od studije do studije, ali dosledno se dobija podatak da žrtava digitalnog nasilja ima više od nasilnika (npr. Slonje et al., 2012). Tako, u jednom istraživanju na adolescentima dolazimo do podataka da je bilo 20.6% žrtava, 5.4% nasilnika-žrtvi i 4.4% nasilnika (Wang et al., 2019), u drugom da je žrtava bilo 24.4%, 20.5% nasilnika-žrtvi i 13.5% nasilnika (Kinga, Kármén, Eniko, Andrea, &

Noémi-Emese, 2014), i u trećem da je 24% njih bilo žrtva, 26% nasilnik-žrtva i 8% su bili nasilnici u poslednja tri meseca (Mishna, Khoury-Kassabri, Gadalla, & Dacuik, 2012). U istraživanju na studentskoj populaciji najbrojnija uloga u digitalnom nasilju je uloga nasilnika-žrtve (Kokkinos, Antoniadou, & Markos, 2014). Tipološka istraživanja na velikim uzorcima potvrđuju izdvajanje ove tri uloge (2.36% nasilnika, 4.81% žrtvi i 4.30% nasilnika-žrtvi), pri čemu najveći broj učenika zapravo nije uključen u digitalno nasilje (Guo, Liu, & Wang, 2021).

Uloga nasilnika-žrtve posebno je zanimljiva u kontekstu digitalnog nasilja. Prethodna istraživanja dosledno pokazuju da postoji značajna povezanost između digitalnog nasilja i viktimizacije, tj. da učenici koji su žrtve digitalnog nasilja češće i sami postaju nasilnici (npr. Popadić i Kuzmanović, 2016). Ova povezanost varira od studije do studije, te je u jednoj metaanalizi pokazano da se kreće od .21 do .80 (Lozano-Blasco, Cortés-Pascual, & Latorre-Martínez, 2020). Faktor rizika da će neko biti meta digitalnog nasilja je da je i on sam bio nasilan prema nekome u sajber prostoru (Livingstone et al., 2011). Pomenuta metaanaliza je obuhvatala longitudinalne studije i pokazala je da žrtve u digitalnom nasilju kasnije postaju nasilnici (Lozano-Blasco, et al., 2020). Isto to potvrđuju i novije longitudinalne studije (Akgül, & Artar, 2020). Čim neko agresivno reaguje na nasilje koje mu se dešava, ne može više da ima ulogu žrtve. Mišna i sar. (Mishna al., 2012) smatraju da dve karakteristike dovode do preklapanja uloga nasilnika i žrtve u digitalnom nasilju – izraženo povećano korišćenje elektronskih tehnologija i nedostatak direktne komunikacije, tj. socijalne interakcije licem-u-lice.

Pored toga, uloge nasilnika i žrtve u tradicionalnom nasilju se prelivaju na digitalno nasilje. Tako su oni koji su nasilnici u tradicionalnom nasilju često nasilnici i u virtuelnom okruženju. Međutim, kada su u pitanju nasilnici-žrtve u tradicionalnom nasilju, pokazano je da oni češće imaju ulogu nasilnika u digitalnom nasilju (Smith & Slonje, 2010). Imamo takođe i podatke da je 11.6% nasilnika u tradicionalnom nasilju ujedno i nasilnik-žrtva u digitalnom nasilju (Twardowska-Staszek, Zych, & Ortega-Ruiz, 2018).

Detaljniju tipologiju uloga u digitalnom nasilju je predložila je Aftab (2008). Ova tipologija je zasnovana na motivaciji za digitalnim nasiljem i uloga u nasilnoj interakciji, kako u onlajn tako i u oflajn okruženju i odnosi se na ulogu nasilnika. Ova tipologija obuhvata pet poduloga nasilnika i može se primetiti da su dve poduloge zapravo nasilnici-žrtve, ili bivše žrtve, a sadašnji nasilnici. Tih pet poduloga nasilnika su:

(1) **Osvetoljubiv anđeo ili anđeo osvjetnik** (engl. *Vengeful Angel*) je najčešće žrtva tradicionalnog ili digitalnog nasilja koja se preko digitalnih medija sveti drugima, ne uviđajući da tim postupcima i sama postaje nasilnik. Osvetoljubivi anđeo ne doživljava sebe kao nasilnika, već kao nekoga ko isteruje pravdu, štiti sebe i druge žrtve i smatra da drugi nasilnici treba da budu kažnjeni za to. Ove osobe mogu biti besne zbog pretrpljenog nasilja, te kao jedini izlaz vide potez da uzmu stvar u svoje ruke i nauče druge pameti. Na taj način opravdavaju svoje loše postupke kao uspostavljanje balansa između dobrog i lošeg (tzv, ostvarivanje "pravde"). Sebe često vide kao zaštitnike, pomažu i drugim ugroženim vršnjacima, svojim prijateljima. Ostaju anonimni, te njihov identitet možda zna jedino njihov blizak prijatelj. Anonimnošću osiguravaju sebe da ne budu napadnuti uživo, u direktnom kontaktu. Ukratko, glavne karakteristike osvetoljubivog anđela su: želja za osvetom, viktimiziranost vršnjačkim nasiljem, opravdavanje sopstvenog nasilja kao akta uspostavljanja pravde i zaštite ugroženih. Ovaj tip nasilnika najbolje reaguje na intervencije u kojima je fokus na uočavanju pogrešnih uverenja da se nasiljem nad drugim nasilnicima zapravo ne čini dobra stvar i da se pravda ne može uzeti u svoje ruke.

Ipak, treba napomenuti da hipoteza da su žrtve tradicionalnog nasilja češće nasilnici u digitalnom prostoru nije potvrđena (Smith & Slonje, 2010). To ne znači da ne postoje osvetoljubivi anđeli, nego da oni nisu česti među žrtvama tradicionalnog nasilja.

(2) **Gladan moći** (engl. *Power Hungry*) je najbliži tipičnom nasilniku u tradicionalnom nasilju, a od njega razlikuje po načinu uspostavljanja kontrole, autoriteta i moći nad drugima. Oni žele da ih drugi vide kao snažne, zastrašujuće i opasne, kao nekoga s kim se ne treba „kačiti“. U tradicionalnom nasilju nasilnici nastoje da uspostave moć koristeći se zastrašivanjem, pretnjama, ali i formama indirektnog nasilja, dok u digitalnom nasilju te metode zamenjuje postavljanje pretećih i uvredljivih poruka i postova i sl. Oni su ponosni na ono što čine. Ovaj tip nasilnika je zavistan od publike i njene podržavajuće reakcije. Publika može biti i uzak krug prijatelja ili širi auditorijum, npr. učenici iz njegove škole. Često, ako ne dobije odobravanje i pažnju publike koju očekuje, može pomeriti granice nasilja. Tako njegove aktivnosti mogu eskalirati kako bi proizveo željenu reakciju žrtve i publike. Osnovna razlika u odnosu na osvetoljubivog anđela, koji uglavnom radi sam i tajno, je ta što nasilnik gladan moći jasno stavlja do znanja da je on nasilnik i

direktno napada. Za nasilnike gladne moći je karakteristično hvalisanje nasilnim aktima, potreba za publikom i izazivanjem reakcija kod drugih, želja za ispoljavanjem moći i kontrolisanjem drugih zastrašivanjem. Ovo je najopasniji tip nasilnika, uz štrebera osvetnika, jer nasilje ispoljavaju repetitivno prema jednoj, targetiranoj žrtvi i generalno ne reaguju dobro na tretmane uspostavljanja discipline.

(3) **Štreberi osvetnici** (engl. *Revenge of the Nerds*). Ovaj tip nasilnika je prvobitno smatran podvrstom nasilnika gladnih moći, jer dele iste motive nasilja – uspostavljanje moći. Međutim, dok gladan moći uspostavlja moć da bi kontrolisao druge i ostvario autoritet, štreber osvetnik to radi da bi nadomestio svoj neželjeni položaj u oflajn okruženju. Štreberi osvetnici su obično žrtve tradicionalnog nasilja, najčešće zbog svojih fizičkih karakteristika (sitnija građa, gojaznost, mucanje, nošenje naočara ili bilo koja karakteristika koja nije “kul” u vršnjačkoj grupi), te oni najčešće ne uživaju status popularnosti. Stoga digitalnim nasiljem kompenzuju svoj status. Sajber prostor je prostor gde mogu da se osvete i ispolje svoje agresivne motive. Tu su grubi prema drugima i mogu da uspostave dominantnu poziciju, dok u oflajn okruženju sve to nisu i ne mogu da manifestuju nasilje zbog straha od fizičkog povređivanja ili odmazde. Anonimnost im samo pruža dodatni podstrek za nasilne akcije, a trude se da svoj identitet sačuvaju i od bliskih prijatelja. Svoja nasilnička delovanja poveravaju prijateljima jedino u situaciji kada procene da će naići na odobravanje. S obzirom na to, oni uobičajeno napadaju u privatnim porukama, nikada javno. Ponekad ovi nasilnici počnu kao anđeli osvetnici, ali ubrzo njihov motiv za nasilje postaje doživljaj uzbuđenja koji donose moć i uživanje u bespomoćnosti žrtve. Mete njihovih napada nisu više samo oni koji su ih maltretirali uživo, nego to može bilo ko. Štreberi osvetnici nisu svesni koliku štetu prave drugima, jer sebe doživljavaju kao “ovlašćene” sajber nasilnike. Osnove njihove karakteristike su da su često žrtve, ali ne i nasilnici u tradicionalnom nasilju, fizički slabiji i nepopularni u svojoj vršnjačkoj grupi, mogu imati izražene tehničke veštine. Spomenuli smo da je ova grupa nasilnika jedna od najopasnijih, a njihova anonimnost otežava njihovo detektovanje.

(4) **Pakosne devojčice** (engl. *Mean Girls*) je tip nasilnika koji je dobio ime po tome što su akteri u nasilnoj interakciji najčešće ženskog pola. Nije isključeno i da su nasilnici i/ili žrtve muškog pola, samo je ovaj tip nasilnika češći kod osoba ženskog pola. Obično “rade” u grupi i nasilje se vrši iz dosade i zbog zabave. Ovaj tip nasilnika se smatra najnezrelijim, jer njihove nasilne

akcije služe jačanju sopstvenog ega nauštrb drugih osoba, ugrožavanja njihovog samopoštovanja i samopouzdanja. Za razliku od nasilnika moći, pakosne devojčice retko prete svojim žrtvama i ne koriste taktike zastrašivanja, već pribegavaju ismevanju i ponižavanju žrtve. Nasilje vide kao igru i time pokušavaju da zabave i sebe i druge. "Gladne" su pažnje i publike, tako da obično nasilje čine javno i žele da se zna ko stoji iza tog nasilja. Na taj način žele da formiraju sliku o sebi kao moćnoj osobi, pa se zato kaže da nasiljem "hrane" svoj ego. Ukoliko naiđu na odobravanje i podršku publike, to pojačava njihove nasilne aktivnosti. Ukoliko žrtva ignoriše njihove napade, to ih veoma ljuti i može dovesti do eskaliranja nasilja, koje se može preneti i na interakciju uživo. S druge strane, ukoliko izvršenim nasiljem ne dobiju pažnju i divljenje publike, brzo odustaju i traže nove načine da zadobiju status popularnosti u vršnjačkoj grupi. Ključne karakteristike ovog tipa nasilnika su nasilje iz dosade i zabave zarad samopromocije i ostvarivanja popularnosti u društvu, udruživanje s drugim nasilnicima i zavisnost od publike. S obzirom na to da delaju javno i da se lako mogu identifikovati, nadležnima u školi je lakše da reaguju.

(5) **Nepažljivi** (engl. *Inadvertent*) nasilnici ne razumeju da njihovi postupci predstavljaju maltretiranje i nasilje. Kada se desi nasilna epizoda, oni misle da je to deo igre i šale i ne shvataju da svojim aktivnostima povređuju druge. Često su nasilni prema svojim prijateljima upravo zato što ne uviđaju posledice svog ponašanja, već misle da je to što rade zapravo nešto zabavno. Takođe, može se desiti da budu isprovocirani nečijim komentarima, te da reaguju grubo u afektu i impulsivno, ali i da učestvuju u nasilju bez promišljanja tako što će, na primer, proslediti neki uznemirujući sadržaj. Njihove akcije nisu unapred smišljene, te se po tome razlikuju od osvetoljubivih anđela i štrebera osvetnika. Nepažljivi tip se iznenadi kada ga drugi optuže za nasilje i ne voli da bude okarakterisan kao nasilnik. Iako najpre poriču svoje učešće u nasilju, kada im se jasno stavi do znanja da to što rade nije u redu i kada to uvide, osećaju se loše zbog svojih delanja. S obzirom na to, ovaj tip nasilnika se čini najzahvalnijim za intervenciju i tretman. Osnovne karakteristike bi bile nepromišljenost i neuviđanje da se nasilje čini.

Iako deluje primamljivo i sveobuhvatno, koliko je autoru ove knjige poznato tipologija Aftabove nije validirana u istraživanjima. Teškoćama u određivanju tipologije doprinosi to što nedostaju instrumentarij i kriterijumi na osnovu kojih bi se ispitanici mogli svrstati u neki od ovih tipova. Rešenje

može biti u tipološkim studijama u kojima se putem klaster analize ili analize latentnih profila/klasa izdvajaju tipovi učenika spram izraženosti skorova na varijablama nasilja i viktimizacije. Ipak, generalno je malo istraživanja u kojima se ispituju kombinacije uloga nasilnika i žrtve u tradicionalnom i digitalnom nasilju, a još manje onih koji se bave ulogama u kontekstu motivacije za nasiljem. Na primer, u prethodnim tipološkim istraživanjima su ispitivani tipovi samo na varijablama digitalnog nasilja, pri čemu se čak dobija da su razlike između tipova često kvantitativne, a ne i kvalitativne (npr. izdvajanje grupa u odnosu na izraženost nasilja u Erentaitè, Bergman, & Zukauskienè, 2012). Takođe, u tipološkim istraživanjima u kojima se kombinuju tradicionalno i digitalno nasilje često je fokus samo na viktimizaciji, i u takvim istraživanjima se mogu detektovati klasteri žrtvi i tradicionalnom i u digitalnom nasilju (njih je procentualno najmanje), žrtvi u digitalnom nasilju i žrtvi u tradicionalnom nasilju (Choi, Cho, & Lee, 2019; Trajtenberg, Dodel, Sanchez De Ribera, Cabello, & Claro, 2021). Ipak, u istraživanjima se jasno izdvajaju uloge koje se odnose na uključenost dominantno u tradicionalno nasilje, dominantno u digitalno nasilje, i na uključenost u obe vrste nasilja (npr. Kim, Park, Jung, & Han, 2020).

Iako istraživanja na velikim uzorcima potvrđuju izdvajanje tipičnih uloga u nasilnoj interakciji (uloga nasilnika, žrtve i nasilnika-žrtve, videti Guo et al., 2021), valja napomenuti da se u nekim tipološkim studijama ne izdvajaju sve uloge. Na primer, u jednom istraživanju su izdvojene samo dve grupe učenika, grupa onih koji su retko nasilnici ili žrtve i grupa onih koji su češće žrtve, a ređe nasilnici (Betts, Baguley, & Gardner, 2019). Takođe se dobija i da se izdvajaju različiti podtipovi nasilnika-žrtve, poput onih koji najviše učestvuju ili su meta tračeva i onih koji najviše učestvuju ili su meta vređanja (Festl, Vogelgesang, Scharrow, & Quandt, 2017). Bez obzira na to što još uvek nema validacije tipologije Aftabovè, kako su istraživači bili zainteresovani za preklapanje uloga u tradicionalnom i digitalnom nasilju, mogu se sretati tipovi koji odgovaraju npr. anđelima osvetnicima, s tim što se drugačije nazivaju (npr. Ybarra & Mitchell, 2004). Kao što je rečeno, ova uloga iako se može detektovati, nije najbrojnija među digitalnim nasilnicima (Smith & Slonje, 2010).

Treba imati na umu da većina učenika nije direktno uključena u nasilje, te četvrtu, glavnu ulogu u nasilju, zauzima uloga posmatrača/svedoka. Najpre ćemo videti kako se na posmatračè gleda u tradicionalnom nasilju, da bismo napravili paralelu sa digitalnim nasiljem. Salmivali i sar. (Salmivalli,

Lagerspetz, Björkqvist, Österman, & Kaukiainen, 1996) su utvrdili četiri moguće podvrste ili poduloge posmatrača:

(1) sledbenici ili asistenti (6.8%) – ne iniciraju nasilje, ali pomažu nasilniku da izvrši nasilje i pridružuju mu se. Na primer, asistent može fizički sprečiti žrtvu da pobjegne;

(2) potkrepljivači (19.5%) – ne napadaju žrtvu direktno, ali podržavaju i bodre nasilnika, navijaju, smeju se celoj situaciji formirajući tako potkrepljujuću publiku za nasilnika;

(3) branioci (17.3%) – ne tolerišu nasilje, već intervenišu kako bi pomogli žrtvi i sprečili ili zaustavili nasilje (npr. obraćaju se nastavniku ili pružaju zaštitu žrtvi na licu mesta), takođe i pružaju podršku žrtvi;

(4) autsajderi ili neangažovani posmatrači (23.7%) – ne stavljaju se ni na čiju stranu, ne mešaju se. Time što ništa ne preduzimaju, niti reaguju, moglo bi se reći da daju “tihi pristanak” nasilju.

Ostali ispitanici u njihovom uzorku su mogli da se podele na nasilnike (8.2%) i na žrtve (11.7%), dok za 2.7% njih nije mogla jasno da se utvrdi uloga. Može se primetiti da u ovoj podeli nema uloge nasilnika-žrtve, ali kasnije je svakako ukazano i na postojanje ove uloge.

Postavlja se pitanje kako se uloga posmatrača manifestuje u digitalnom nasilju? Mogu li se ovde mapirati različite poduloge posmatrača i u digitalnom nasilju? S obzirom na to da je istaknuto da je jedna od karakteristika digitalnog nasilja beskonačna publika – u slučaju javnog postavljanja sadržaja, publika je preduslov za digitalno nasilje i često od njene reakcije, odnosno reakcije posmatrača zavisi dalji tok nasilne epizode. U tom smislu, posmatrači mogu postati deo problema ili rešenje za sam problem nasilja.

Postoje određene specifičnosti uloge posmatrača kada je reč o digitalnom nasilju. Prva specifičnost je što je broj posmatrača u digitalnom nasilju obično mnogo veći, nego u tradicionalnom nasilju. Podsetićemo se jedne od karakteristika digitalnog nasilja – masovnosti. Broj posmatrača se može povećavati s protokom vremena, što prolongira i povećava uznemirenost žrtve.

Druga specifičnost ogleđa se u tome što su posmatrači digitalnog nasilja daleko spremniji da se aktivno uključe u nasilje, nego što su to posmatrači u tradicionalnom obliku nasilja. Kod tradicionalnog nasilja većina onih koji prisustvuju nasilnoj epizodi su autsajderi – stoje sa strane i pasivno posmatraju šta se dešava, bez neke konkretne reakcije. Ovakvo ponašanje nasilniku može dati podstrek (zato se i kaže za autsajdere da nasilniku daju “tihi podstrek”), a

žrtvi pojačati neprijatnost. Međutim, u digitalnom nasilju posmatrači će pre podržati nasilje (na primer, prosleđivanjem ugrožavajućeg sadržaja za žrtvu, negativno komentarisanje ili nastavljanje sa vredanjem i omalovažavanjem žrtve, videti Kowalski et al., 2008).

Postoji nekoliko razloga zašto se posmatrači pre odlučuju da stanu na stranu nasilnika i oni su u vezi sa karakteristikama digitalnog nasilja koje smo istakli u definisanju ovog fenomena. Najpre, anonimnost posmatrača pospešuje njegovu aktivnu uključenost u nasilje, kao i same karakteristike sajber prostora koje su u vezi sa većom dezinhibiranošću i sl. U jednom istraživanju je pokazano da se negativno ponašanje posmatrača pre javlja u onlajn nego u direktnoj, licem-u-lice komunikaciji, i da zavisi od prethodnog vršenja digitalnog nasilja (Barlińska, Szuster, & Winiewski, 2013). Posmatrači digitalnog nasilja izveštavaju o nižoj moralnoj uključenosti, osećaju odgovornosti i samoefikasnosti u odnosu na situaciju kada posmatraju tradicionalno nasilje (Knauf, Eschenbeck, & Hock, 2018). Pored toga, postoji još jedan razlog, a to je činjenica da nasilni akt ne zahteva nikakve posebne veštine posmatrača, ni fizičke, ni socijalne – posmatrač može prosto samo podeliti ili lajkovati dati sadržaj.

Međutim, podržavanje nasilja i nasilnika nisu jedina aktivna uloga posmatrača. Posmatrač može aktivno podržati i žrtvu i stati u njenu odbranu. Tome doprinose specifični kontekstualni faktori, kao što su poznavanje žrtve, ozbiljnost štete koja se nanosi, ponašanje ostalih posmatrača, anonimnost aktera, da li se nasilje odvija javno ili preko privatnih poruka i sl. (više u Polanco-Levicán & Salvo-Garrido, 2021). U slučaju kada je posmatrač u prilici da sazna ili vidi patnju kroz koju žrtva prolazi, pre će pomoći žrtvi (Barlińska et al., 2013).

Pored kontekstualnih karakteristika, postoje i individualne karakteristike koje su u vezi sa ulogom posmatrača (više u Polanco-Levicán & Salvo-Garrido, 2021). Na primer, žene pre preuzimaju aktivnu ulogu branioca, te pružaju pomoć žrtvi, a muškarci pre asistiraju nasilniku ili zauzimaju ulogu autsajdera, mada postoje i rezultati koji ukazuju na nepostojanje polnih razlika u podulogama posmatrača. Potom, mlađi pre vrše pozitivne intervencije da zaustave nasilje. Prethodno iskustvo sa nasiljem takođe može oblikovati zauzimanje određene pozicije posmatrača, pa je tako u nekim istraživanjima dobijeno da se oni koji su već iskusili nasilje pre zauzimaju za žrtvu, a oni koji su vršili nasilje će se pre pridružili nasilnicima. Takođe, oni posmatrači koji

preuzmu aktivnu ulogu, te intervišu da zaštite žrtvu, ređe će i sami postati žrtva ili nasilnik u digitalnom nasilju (Van Cleemput, Vandebosch, & Pabian, 2014; Ferreira, Simao, Ferreira, Souza, & Francisco, 2016). Viša empatija, samoefikasnost i moralna uključenost (posvećenost pozitivnim socijalnim interakcijama i pažljivoj brizi o drugima) karakteristike su posmatrača koji su spremni da preduzmu akciju zarad sprečavanja nasilja (više u Polanco-Levicán & Salvo-Garrido, 2021).

Pasivna uloga posmatrača se vezuje za stariji uzrast, nedostatak empatije i manje iskustvo u tradicionalnom nasilju (Van Cleemput et al., 2014). Van Klimpot i sar. (Van Cleemput et al., 2014) su mapirale četiri razloga zašto vršnjaci ne intervišu kada su svedoci digitalnog nasilja, a svi se odnose na aspekte moralne neuključenosti (proces u kojem je osoba ubeđena da se etički standardi ne odnose na nju/njega u nekoj konkretnoj situaciji) kao što su: 1) difuzija odgovornosti, pri čemu učenici smatraju da nije njihov problem ili lična odgovornost da intervišu kada svedoče nasilju; 2) prebacivanje odgovornosti na žrtvu, da je žrtva ta koja treba da interviše i reaguje; 3) pripisivanje krivice, pri čemu smatra da je žrtva sama provocirala nasilnika; 4) iskripljavanje posledica, pri čemu učenici navode da nisu intervenisali jer nisu doživeli nasilje kao ozbiljno. Pored ovih mehanizama koji se odnose na moralnu neuključenost, mapirano je još nekoliko razloga neuključivanja: 1) jedan od najzastupljenijih je strah od toga da osoba ne postane i sama žrtva nasilja i ovaj razlog je jedan od dominantnih kada je reč i o tradicionalnom nasilju; 2) nedostatak znanja, veština ili samoefikasnosti da bi se pomoglo žrtvi; 3) nepoznavanje žrtve; 4) loš tajming ili procena situacije koji se odnosi na to da su učenici shvatili da se dešava nasilje kad je nastavnik već bio uključen i kada se već intervenisalo ili da nisu mogli da procene kad je nasilje počelo i šta ga je uzrokovalo kao bi mogli adekvatno da intervišu (Van Cleemput et al., 2014).

U prethodnim pomenutim istraživanjima digitalnog nasilja ispitanici su se na osnovu nekog kriterijuma mogli podeliti na nasilnike i žrtve, eventualno bi se dodale grupe nasilnika-žrtve i posmatrača (ili neuključeni u nasilje, kako se često još nazivaju, mada bi neuključeni u nasilje pre odgovarali podvrsti posmatrača, a to su autsajderi). Retko se, međutim, sreće neka tipologija u kojoj se detaljnije razmatraju poduloge posmatrača. U jednom mini-sistematičnom prikazu (Polanco-Levicán & Salvo-Garrido, 2021) od 9 studija u kojima je primenjena neka tipologija posmatrača, dobijeno je da se u istraživanjima

mogu razlikovati od dve do 5 poduloga posmatrača. U istraživanjima u kojima se detektuju dve poduloge, razlikuju se posmatrači koji pokazuju pozitivno ponašanje te staju u odbranu žrtve ili joj pomažu, i posmatrači koji pokazuju negativno ponašanje, te potkrepljuju nasilnika ili pasivno posmatraju nasilje. Pritom, broj i jednih i drugih je relativno ujednačen. U studijama u kojima su detektovane tri poduloge posmatrača, izdvajaju se oni koji pomažu žrtvi, nasilniku i koji ignorišu nasilje. U istraživanjima u kojima su detektovane četiri poduloge, mogu se razlikovati posmatrači kao u slučaju tradicionalnog nasilja – autsajderi, kojih je najviše, pa potom slede branioci, potkrepljivači i sledbenici. Sličnu tipologija je dobijena i u jednom istraživanju (Schultze-Krumbholz, Hess, Pfetsch, & Scheithauer, 2018), pri čemu su branioci još dodatno podeljeni na prosocijalne i agresivne braniocce, te su detektovane sledeće uloge:

(1) prosocijalni branioci (52.2%) koji su najbrojniji; nosioci ove uloge prijavljuju nasilje odraslima i češće pružaju utehu žrtvi;

(2) neprećutkujući autsajderi (28.4%) (osobe koje generalno neće uzeti aktivnu ulogu tokom nasilne epizode, ali će ipak nešto uraditi – saopštiti roditeljima i prijateljima šta se desilo, te nisu autsajderi u pravom smislu reči, već neprećutkujući autsajderi;

(3) agresivni branioci (9.5%), koji će takođe saopštiti prijateljima šta se desilo, ali ne i odraslima; nastojaće da se suoče sa nasilnikom ili aktiviraju druge da se suoče sa njim; pripadnici ove grupe se stavljaju u ulogu branilaca, ali i asistenta nasilniku, izveštavaju da su doživeli nasilje, ali i da su ga činili, te otud epitet “agresivni”;

(4) nasilnici-žrtve (7.1%) trpe i vrše nasilje, ali ne zauzimaju poziciju branilaca, o nasilnim epizodama razgovaraju sa prijateljima; skloniji su antisocijalnom ponašanju;

(5) asistenti (2.8%) su najmanje brojna grupa koja je voljna da se uključi u nasilje, mada ne na tipičan način poput ismevanja žrtve i prosleđivanja uvredljivog sadržaja drugima.

Konačno, u još jednom radu u kojem je izdvojeno pet poduloga, razlikuju se branioci žrtve koji preduzimaju akciju da odbrane žrtvu i oni koji podržavaju žrtvu, ali ne preduzimaju akcije kako bi zaustavili nasilnika, dok su ostale poduloge u skladu sa ostalim istraživanjima – autsajderi, potkrepljivači i sledbenici (González-Cabrera, León-Mejía, Machimbarrena, Balea, & Calvete, 2019).

U navedenim istraživanjima se nekada ne detektuju glavne uloge u nasilju – uloga žrtve i nasilnika (npr. u Schultze-Krumbholz et al., 2018), pa se postavlja pitanje opravdanosti ponuđene tipologije. Ipak, značaj ovih radova jeste u tome što ukazuju na složenost uloga u digitalnom nasilju. Buduće studije bi trebalo usmeriti na detaljnije ispitivanje uloge posmatrača, s obzirom na brojnost publike i ostale specifičnosti digitalnog nasilja u odnosu na tradicionalno. Uloga posmatrača je veoma važna u prevenciji i tradicionalnog i digitalnog nasilja. Ukoliko žrtva ima podršku posmatrača, manje će se osećati viktimiziranom (Fegenbush & Olivier, 2009). Danas postoji dosta preventivnih i interventnih programa koji su usmereni na edukaciju posmatrača, odnosno na sticanje znanja kako da posmatrači adekvatno reaguju na nasilje, kome da ga prijave, kako da pruže podršku žrtvi i sl.

Koliko su stabilne uloge u digitalnom nasilju?

Veliki broj istraživanja koristeći različitu metodologiju potvrđuje stabilnost uloga nasilnika i žrtve u tradicionalnom siledžijstvu s prelaskom iz osnovne u srednju školu (npr. Zych et al., 2020) kao i s prelaskom iz srednje škole na fakultet (npr. Curwen et al., 2011). U jednom istraživanju je takođe dobijeno da veći deo nasilnika ostaje nasilan tokom vremena i nakon srednje škole (Cowie et al., 2013). Prema jednoj metaanalizi, siledžijstvo je jak prediktor kasnijeg prestupništva, te je dobijeno da će nasilnici u školi 2.5 češće počinuti neki prekršaj ili krivično delo 11 godina kasnije (Ttofi, Farrington, Lösel, & Loeber, 2011).

Kada je u pitanju digitalno nasilje, u jednom istraživanju zasnovanom na sećanju dobijeno je da je 35% žrtava digitalnog nasilja na fakultetu iskusilo digitalno nasilje u srednjoj školi (Zalaquett & Chatters, 2014). Odgovor na pitanje o tome koliko je uloga u nasilju stabilna nam daje jedna metaanalitička studija koja je obuhvatila 34 longitudinalne studije u kojima je kriterijum bilo vršenje digitalnog nasilja i 25 u kojima je kriterijum bilo trpljenje digitalnog nasilja (Marciano et al., 2020). Studije su obuhvatale zemlje širom sveta, prosečna starost uzorka je bila oko 13 godina, a vremenski razmak između prvog i drugog merenja je u proseku bio 13 meseci, pri čemu je bilo studija i sa trećom tačkom merenja. Rezultati pokazuju da je povezanost vršenja digitalnog nasilja u različitim vremenskim tačkama .43, a viktimizacije .36. Ovaj podatak govori o relativnoj stabilnosti tendencije za nasilnim ponašanjem u

sajber prostoru, kao i viktimizacije. Ipak, visina korelacije bi se mogla okarakterisati kao umerena, što je važna informacija u kontekstu organizovanja preventivnih i interventnih strategija. Ono što je zanimljivo u ovoj studiji je rezultat da su tradicionalno siledžijstvo ($r = .28$) i viktimizacija tradicionalnim siledžijstvom ($r = .13$) značajno povezani sa vršenjem digitalnog nasilja, ali u manjem stepenu. Isto tako, viktimizacija tradicionalnim siledžijstvom ($r = .24$) i siledžijstvo ($r = .17$) značajno su povezani sa trpljenjem digitalnog nasilja. Ovaj rezultat dodatno ukazuje na isprepletenost uloga u tradicionalnom i digitalnom nasilju, o čemu je već bilo reči.

Učestalost digitalnog nasilja

Učestalost digitalnog nasilja zavisi od razvijenosti, dostupnosti i rasprostranjenosti upotrebe digitalnih tehnologija. S obzirom na to, postoje velike varijacije u procenama učestalosti digitalnog nasilja u zavisnosti od perioda ispitivanja, zemlje u kojima je ispitivanje sprovedeno itd. Različitim prevalencama digitalnog nasilja doprinose i različiti načini operacionalizacije i merenja digitalnog nasilja uopšte, o čemu je bilo reči u odeljku o ispitivanju digitalnog nasilja. Tako, u preglednim studijama se procenat učenika koji su izloženi digitalnom nasilju kreće od 1 do 62% (Smith & Slonje, 2008) ili u pregledu rezultata 35 studija se taj procenat kreće od 5.5 do čak 72%, pri čemu je prosečna izloženost bila 24.45% (Patchin & Hinduja, 2012). U sistematičnoj analizi 61 studije u kojima su prikazani instrumenti za procenu digitalnog nasilja, prikazana prevalenca viktimizacije digitalnim nasiljem se kreće od 0.9 do 73% (Frisén et al., 2013). U novijoj preglednoj studiji koja je u finalnoj selekciji uključila 10 studija, prevalenca izloženosti digitalnom nasilju je varirala od 7 do 35% (Bottino, Bottino, Regina, Correia, & Ribeiro, 2015). Prema metaanalizi Kovalskog i sar. (Kowalski et al., 2014) učestalost viktimizacije je od 10 do 40%. U novijoj kros-kulturnoj studiji u 19 zemalja na uzorku dece i adolescenata od 9 do 16 godina, dobijeno da je stopa viktimizacije na mesečnom nivou od 7 do 13%, odnosno u proseku 5% (Smahel et al., 2020). Autori zaključuju da skoro u svim zemljama manje od 10% dece doživljava digitalno nasilje (Smahel et al., 2020).

Prevalenca vršenja digitalnog nasilja je manja i ovaj rezultat je dosledan u različitim studijama. Na primer, u preglednim studijama se procenat učenika koji izjavljuju da su se nasilno ponašali kreće od 3 do 20%

(Patchin & Hinduja, 2012) ili od 0 do 11% kroz 19 zemalja (Smahel et al., 2020). Mada, u sistematičnoj analizi instrumenata za procenu digitalnog nasilja prikazano je da je prevalenca nasilja od 3 do čak 70% (Frisén et al., 2013). Na starijim adolescentima i mladima, prevalenca uključenosti u digitalno nasilje je mnogo manja. Na primer, u jednoj studiji koja je obuhvatila ispitanike starosti od 18 do 21 godinu, dobijeno je da je samo 3% ispitanika doživelo digitalno nasilje, 1% su bili nasilnici i 1% njih su i vršili i trpeli nasilje (Skilbred-Fjeld, Reme, & Mossige, 2020). Prevalenca izloženosti digitalnom nasilju među studentima se kreće od 7 do čak 55.3%, dok je prevalenca vršenja digitalnog nasilja u rasponu od 3 do čak 40% (više u Johnson et al., 2016). U istraživanju Fuši i sar. (Faucher et al., 2014) dobijeno je da je 24% studenata iskusilo neki oblik digitalnog nasilja u prethodnih godinu dana, pri tome 14% njih nije znalo nasilnika, 12.4% njih je navelo da nasilnik bio njihov prijatelj ili poznanik sa univerziteta i 2% da je nasilnik neko od nastavnog osoblja. U slučaju kada je nasilnik bio poznat, najčešće su to bile istopolne dijade i to među studentkinjama. Žrtve ovakvih napada su izveštavale o tome da su trpele nasilje od nekoga za koga su mislili da su im prijatelji. U situaciji kada je nasilnik nepoznat žrtvi, žrtva je češće bila muškog pola. Vršenje digitalnog nasilja je ređe, njih 5.1% je priznalo da je vršilo nasilje u poslednjih godinu dana, pri tom njih 3.6% je napade uputilo drugom studentu s univerziteta, a 2% nastavnom osoblju. Kouvi i sar. (Cowie et al., 2013) navode da su mete nasilja često popularni studenti – sportisti, studenti koji su u nekim vladinim organizacijama, ali i studenti koji pripadaju seksualnim manjinama. Sličan rezultat je dobijen i u drugoj studiji na studentima u kojima žrtve nasilja kao razloge za to iskustvo navode svoju seksualnost, rasu/etničku pripadnost i pol, mada većina njih navodi druge razloge koji s ene mogu svrstati pod ponuđene (Zalaquett & Chatters, 2014).

Velika varijabilnost prevalenci po studijama je posledica nekoliko neujednačenih kriterijuma za procenu digitalnog nasilja i viktimizacije. Prvi razlog se odnosi na različite definicije digitalnog nasilja (npr. da li je u definiciju uključen kriterijum repetitivnosti ili ne) koje su zastupljene u instrumentima za procenu. Drugi razlog se odnosi na varijabilan period procene (npr. poslednjih mesec dana, poslednjih godinu dana, ili tokom života). Treći razlog se odnosi na nedoslednost prilikom određivanja kritične vrednosti (npr. barem jednom, jednom ili dva puta, a nekada se koriste samo odrednice poput retko i često). Pored toga, neujednačenost postoji i u odnosu na karakteristike uzorka

(npr. uzrast ispitanika), godine istraživanja, zemlje u kojoj se istraživanje sprovodi i ostale uslove ispitivanja. Bez obzira na varijabilnost prevalencije digitalnog nasilja, ono što se sigurno može reći je da je ona manja od prevalencije tradicionalnih oblika nasilja, a prema nekim autorima, dva puta je manja (Modecki et al., 2014). Ipak, sa sve većom upotrebom digitalnih tehnologija može se očekivati da će u budućnosti učestalost digitalnog nasilja biti veća.

Učestalost digitalnog nasilja u Srbiji

Kod nas je do sada sprovedeno nekoliko projekata koji su bave digitalnim nasiljem. Hronološki gledano, prvi sveobuhvatniji projekat pod nazivom *Zaustavimo digitalno nasilje* kao deo većeg projekta *Škola bez nasilja – ka sigurnom i podsticajnom okruženju za decu*, realizovan je 2012. godine pod pokroviteljstvom Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, kancelarije UNICEF-a za Srbiju i kompanije Telenor. Istraživanjem je ispitano 3786 učenika od IV razreda osnovne do IV razreda srednje škole, 3078 roditelja i 1379 nastavnika. Rezultati pokazuju da se sa uzrastom povećava i učestalost digitalnog nasilja i broj učenika koji su u njega uključeni (Popadić i Kuzmanović, 2013). Barem jednom je digitalno nasilje doživelo 25% učenika 4. razreda osnovnih škola, 37% starijih osnovaca i 66% srednjoškolaca. Najčešći oblik digitalnog nasilja je bio uznemiravanje SMS porukama, telefonskim pozivima i na društvenim mrežama. U skladu sa dosadašnjim istraživanjima, broj nasilnika je bio manji od broja žrtvi nasilja. Od ispitnog uzorka, 10% učenika 4. razreda osnovnih škola, 28% učenika starijih osnovaca i 33% srednjoškolaca je tokom godinu dana ispoljilo barem jedan oblik digitalnog nasilja. Među formama nasilja koje su se dešavale repetitivno najčešće je javno komentarisanje nekog poznanika na društvenim mrežama na način koji ga može povrediti ili korišćenje tuđeg naloga bez pristanka.

Sledeći projekat u kojem je učestvovala i Srbija je međunarodni projekat *Deca sveta na internetu* (engl. *Global Kids Online*) u organizaciji UNICEF-a, u partnerstvu sa Londonskom školom ekonomije i političkih nauka. U kvantitativnom delu istraživanja, sprovedenom 2016. godine, učestvovalo je 197 učenika uzrasta 9–17 godina i njihovi roditelje, a u kvalitativnom delu 35 učenika. Rezultati pokazuju da je njih 19% bilo izloženo digitalnom nasilju, znatno češće nego tradicionalnom nasilju. Najčešće se digitalno nasilje dešavalo na društvenim mrežama. Od onih koji su izvestili da su bili žrtve, 23%

su priznali da su i sami nekoga maltretirali preko interneta (Popadić, Pavlović, Petrović, & Kuzmanović, 2016).

Verovatno najvažniji projekat je međunarodni projekat *Deca Evrope na internetu* (engl. *EU Kids Online*). U sklopu ovog projekta u Srbiji je 2018. godine sprovedeno istraživanje na reprezentativnom uzorku od 1150 učenika, uzrasta od 9 do 17 godina. Rezultati pokazuju da broj učenika koji prijavljuju da su bili izloženi (16%) i da su činili ponovljeno digitalno nasilje (10%) raste s uzrastom (Kuzmanović i sar., 2019). Na primer, 7% učenika 9 i 10 godina izveštava da je doživelo i 5% da je vršilo digitalno nasilje, a 24% njih uzrasta od 15 do 17 godina izveštava da je doživelo i 17% da je vršilo digitalno nasilje. Najčešći oblik nasilja bio je primanje ružnih i uvredljivih poruka. Među onima koji su učestvovali u nasilju, trećina su bili i nasilnici i žrtve, dok je najviše onih koji su bili samo žrtve, i najmanje onih koji su bili samo nasilnici.

U sklopu nacionalnog projekta *Socio-psihološki činioci rizične upotrebe društvenih mreža kod adolescenata u Vojvodini*, pod pokroviteljstvom Pokrajinskog sekretarijata za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost AP Vojvodine, sprovedeno je istraživanje tokom pandemije COVID-19 (u periodu od septembra do decembra 2020. godine) na 576 učenika od II do IV razreda iz 20 srednjih škola u Vojvodini. Rezultati pokazuju da je oko 82% učenika doživelo barem jedan oblik digitalnog nasilja u prethodnih godinu dana (Dinić i sar., 2021). Postoje neki oblici nasilja koje pojedini učenici svakodnevno trpe (4–5% učenika), kao što su dobijanje uvredljivih poruka lično ili preko drugih. Broj učenika koji nikada nije doživelo neki oblika nasilja varira od 39–93%, u zavisnosti o kom obliku nasilja je reč. Oko 72% učenika je izvršilo barem jedan oblik digitalnog nasilja. Među najčešćim oblicima je isključivanje ili ignorisanje nekoga na društvenim mrežama ili u četuju (mada ovaj oblik ponašanja može ukazivati i na ignorisanje nasilnika), a potom slanje uvredljivih poruka. Broj učenika koji nisu vršili nijedan od ponuđenih oblika nasilja varira od 52–96%, u zavisnosti o kojem obliku nasilja je reč. Autori su na osnovu grubog poređenja sa rezultatima na istom instrumentu u drugim zemljama došli do zaključka da su i nasilje i viktimizacija nešto izraženiji kod nas. Na osnovu skorova na primenjenom upitniku 11.6% učenika bi se moglo svrstati u grupu nasilnika, 16% u grupu žrtve, 26.6% u grupu nasilnika-žrtve i 45.8% u grupu neuključenih u nasilje.

Pored ovih istraživanja koja su deo međunarodnih ili nacionalnih projekata, postoji i niz pojedinačnih istraživanja digitalnog nasilja kod nas od

2011. godine pa nadalje. Na primer, u jednom istraživanju iz 2011. godine, koje je sprovedeno u pet srednjih škola u Beogradu, pokazano je da je 10% učenika uzrasta od 11 do 15 godina sprovodilo neku formu digitalnog nasilja prema drugim učenicima, dok je 20% učenika bilo žrtva virtuelnih kampanja (Popovic-Citic et al., 2011). Potom, Opsenica Kostić, Panić i Cakić (2015) sprovele su istraživanje na 290 učenika srednjih škola u Sremskoj Mitrovici. Na osnovu lokalnih normi, dobijenih u konkretnom istraživanju, ispitanike su svrstali u sledeće kategorije: nasilnike (6%), žrtve (12.6%), nasilnike-žrtve (26.3%), svedoke (14.7%) i one koji ne učestvuju u digitalnom nasilju (40.4%). Stanković (2019) je, takođe, na uzorku od 188 srednjoškolaca iz Niša i Beograda dobio podatak da je 51.6% učenika doživelo barem jedan oblik uznemiravanja na društvenim mrežama – najčešće vređanje (31.9%), pa potom širenje glasina (29.8%) i ismevanje (25.5%). Kada je u pitanju činjenje nasilja na društvenim mrežama, najčešći oblik je, takođe, bilo vređanje (14.4%), pa potom ismevanje (12.8%) i širenje glasina (10.6%). Jedan ili više oblika uznemiravanja na društvenim mrežama učinilo je 20.2% učenika.

Sumiranjem svih ovih istraživanja, može se zaključiti da se učestalost uznemirenosti digitalnim nasiljem kod učenika srednjih škola u Srbiji kreće u rasponu od 16 do 66% (prosek je oko 33%), a učestalost vršenja nasilja od 6 do 33% (prosek je oko 17%). S obzirom na to da su u nekim istraživanjima kod nas u nasilje ubrojane i epizode na nivou incidenta, koje su se desile samo jednom, nije iznenađujuće što je dobijeni procenat nešto veći u odnosu na druga istraživanja u svetu.

Ono što se javlja kao dosledan rezultat u studijama je da je broj žrtava veći od broja nasilnika i nasilnika-žrtve. Postoji nekoliko objašnjenja za ovu disproporciju broja žrtvi spram ostalih uloga u nasilju. Prvo, moguće je da nasilnici uznemiravaju veći broj učenika. Drugo, moguće da oni koji su samo prosljeđivali sadržaj, a nisu ga i kreirali, ne doživljavaju taj čin kao nasilje. Treće, evidentno je da postoji pristrasnosti prilikom davanja odgovora. Kao što su Popadić i Kuzmanović (2013) istakli, deca i mladi ne priznaju baš lako da su vršili nasilje i nanosili štetu drugima, bez obzira na anonimno ispitivanje. Mogući razlog tome je davanje socijalno poželjnih odgovora ali i neuviđanje da je neko ponašanje nasilno, posebno ako nasilnik to ponašanje smatra šalom. Imajući sve navedeno u vidu, može se očekivati da je učestalost vršenja digitalnog nasilja još veća od one koju srećemo u samoizveštajima. Nažalost, bez objektivnijih mera ne možemo znati realnu prevalencu digitalnog nasilja.

Digitalno nasilje tokom pandemije COVID-19

Pandemija novog virusa korona, COVID-19, zasigurno je unela promene u sve pore naših života. Učenici su prešli na onlajn modele odvijanja nastave i nastavu na daljinu čime je socijalna interakcija između njih redukovana, a sa uvođenjem zaštitnih mera koje se odnose na socijalno distanciranje, ograničeno im je i okupljanje i viđanje. Mnoga istraživanja pokazuju povećanu upotrebu socijalnih medija kod adolescenata tokom pandemije, posebno kod adolescenata koji imaju neke probleme mentalnog zdravlja (npr. Thang, Liu, Li, & Chung, 2021). S obzirom na to da je učestalo korišćenje socijalnih medija pozitivno povezano sa digitalnim nasiljem (npr. Guo, 2016), postoji opasnost da je ono povećano tokom pandemije.

Istraživanja digitalnog nasilja tokom pandemije je očekivano malo, a posebno je malo onih u kojima je primenjen longitudinalni dizajn kako bi se utvrdilo koliko je ono izraženo u odnosu na period pre proglašenja pandemije i zaštitnih mera. U međunarodnom projektu *Dečiji digitalni život u doba Covid-19* (engl. *KiDiCoTi: Kids' Digital Lives in Covid-19 Times*) koje je sprovedeno u 11 zemalja sveta, učenici od 11 do 18 godina su pitani da procene da li su manje, isto ili više bili uznemiravani onlajn tokom policijskog časa na leto 2020. godine (Lobe, Velicu, Staksrud, Chaudron, & Di Gioia, 2020). Rezultati pokazuju da je u proseku 44% učenika izvestilo da su više doživeli nasilje od uvođenja policijskog časa, 34% da je podjednako doživelo nasilje i 22% da je manje doživelo nasilje u odnosu na period pre pandemije. Zemlje u kojima je izloženost digitalnom nasilju bila viša su Nemačka (51%), Španija i Italija (po 50%), dok je najniža bila u Sloveniji (24%). Kada je u pitanju vršenje digitalnog nasilja, 34% učenika je priznalo da je vršilo nasilje onlajn od uvođenja policijskog časa, pri čemu je najviše njih iz Nemačke (49%), Rumunije (45%) i Švajcarske (43%). Od ukupnog broja onih koji su vršili nasilje od uvođenja policijskog časa, 39% je navelo da je vršilo nasilje više nego pre uvođenja policijskog časa (najviše u Italiji, Irskoj i Španiji), 41% je navelo da je vršilo nasilje kao i pre i 20% da je manje vršilo nasilje. Takođe, i govor mržnje usmeren na osobe druge boje kože, religije, nacionalnosti ili seksualne orijentacije, bio je zastupljeniji u 28% uzorka od uvođenja policijskog časa u odnosu na period pre, od čega nešto više u Irskoj, Portugalu, Rumuniji i Španiji. Izveštaji iz Čilea (Superintendencia de Educación, 2021) i Sjedinjenih

Američkih Država (Lessard & Puhl, 2021) takođe podržavaju tezu da je digitalno nasilje bilo izraženije tokom pandemije.

Međutim, kada se analiziraju longitudinalna istraživanja, dobija se drugačija slika. U izveštaju UNICEF-a za Kanadu navedeno je da je digitalno nasilje kod omladine opalo za 17% tokom pandemije (UNICEF, 2020). U istraživanju u Kanadi na uzorku učenika prosečne starosti oko 13 godina dobijeno je da je vršenje tradicionalnog nasilja opalo tokom pandemije i to sa 5.6% na 3.1% za fizičko nasilje, sa 11.9% na 7% za verbalno i sa 13.8% na 5.6% za socijalno nasilje (Vaillancourt et al., 2021). Digitalno nasilje je takođe opalo (sa 3.4% na 2.3%), ali je pad upadljivo manji u odnosu na tradicionalno nasilje. U slučaju viktimizacije zabeležen je isti trend – viktimizacija fizičkim nasiljem je opala sa 21.5% na 10.7%, verbalnim nasiljem sa 40.2% na 24.5%, socijalnim nasiljem sa 44.7% na 25.6% i, konačno, digitalnim nasiljem sa 13.8% na 11.5%. Učenice su češće žrtve digitalnog nasilja, dok nema značajnih polnih razlika u vršenju digitalnog nasilja. Ipak, longitudinalno istraživanje u Indiji pokazuje da je učestalost digitalnog nasilja bila veća tokom pandemije (Jain, Gupta, Satam, & Panda, 2020).

Istraživanje u Koreji u kojem su poređene stope digitalnog nasilja i viktimizacije između novembra 2019. i 2020. godine pokazuje da je uključenost u digitalno nasilje (i vršenje i trpljenje nasilja) opalo za 4.1% (Shin & Choi, 2021). Stopa vršenja digitalnog nasilja je opala sa 18% na 9.5%, dok je stopa viktimizacije blago porasla, sa 19% na 19.7% u 2020. godini. Pad izraženosti digitalnog nasilja je evidentan u višim razredima osnovnih škola i u srednjim školama (od -11.3 do -13.8%), dok je u nižim razredima osnovnih škola relativno ista stopa zabeležena u oba perioda procene, iako i dalje postoji pad (-0.9%). U slučaju viktimizacije, u višim razredima osnovnih škola i u srednjim školama je ona opala (od -4.8 do -0.7%), dok je u nižim razredima osnovnih škola porasla (6.9%). Dalja analiza je pokazala da postoje razlike u prediktorima vršenja digitalnog nasilja u 2019. i 2020. godini, te da je vršenje digitalnog nasilja u 2020. godini značajno povezano sa manjom svesnošću o tome da je digitalno nasilje problem i sa manjom uključenošću škole, za razliku od 2019. godine u kojoj ove veze nisu bile značajne. U ispitivanjima u oba perioda značajni prediktori su najčešće isti – muški pol, veća izloženost štetnim sadržajima, broj prijatelja koji takođe vrše digitalno nasilje, ograničena interakcija između roditelja i dece i prisustvo digitalnom nasilju.

U istraživanju u Kini dobijeno je da većina učenika (86.68%) tokom 2020. godine nisu uključeni u digitalno nasilje, 8.19% je imalo iskustvo žrtve, 1.89% je navelo da je vršilo nasilje, dok je 3.24% njih bilo žrtva-nasilnik (Han, Wang, & Li, 2021). Iako deluje da nasilje nije puno zastupljeno, ne postoje uporedni podaci kako bi se to sa sigurnošću moglo tvrditi. U ovom istraživanju je pokazano da su žrtve digitalnog nasilja imale značajno više izraženu usamljenost i niže skorove na rezilijentnoj strategiji prevladavanja problema. U još jednom istraživanju u Kini dobijeno je da je psihološki distres tokom pandemije pozitivno povezan sa vršenjem digitalnog nasilja (Zhang, Xu, Dai, & Jia, 2021). Iako ne govori o izraženosti digitalnog nasilja, u istraživanju tokom februara 2020. u Kini, na populaciji starosti od 16 do 85 godina, dobijeno je da je prevladavanje usmereno na emocije pozitivno povezano sa vršenjem digitalnog nasilja, koje se ponaša kao medijator, te ima efekat na povišenje depresivnih simptoma (Yang, 2021).

Na osnovu rezultata navedenih istraživanja moglo bi se zaključiti da se isti korelati digitalnog nasilja izdvajaju u ispitivanjima pre i tokom pandemije. Pri tom, ukazano je na značaj određenih strategija prevladavanja problema i stresa koje mogu redukovati negativan uticaj digitalnog nasilja na mentalno zdravlje. Iako su adekvatne strategije prevladavanja svakako važne za prevenciju nasilja, u doba pandemije čini se da je na njima poseban akcenat s obzirom na to da pandemija uključuje ozbiljni zdravstveni rizik, izaziva strah i stres, te zahteva prilagođavanje novom načinu i organizacije života. Međutim, nalazi su nedosledni po pitanju toga da li je digitalno nasilje manje ili više izraženo tokom pandemije i uvedenih drastičnih mera zaštite poput zabrane kretanja. Ipak, u slučajevima gde je nasilje izraženije tokom pandemije, mogući razlozi bi bili sledeći:

(1) **Povećana upotreba digitalnih i socijalnih medija.** Ovo je osnovni pretpostavljeni rizični faktor. Međutim, istraživanje u SAD od septembra do decembra 2020. godine, na adolescentima uzrasta od 13 do 17 godina pokazuje da promena u dnevnoj upotrebi digitalnih uređaja, društvenih mreža, igranju video igara ili gledanju TV-a/filmova/videoa, 30 dana pre zatvaranja škola i perioda kada su škole zatvorena, nije značajno povezana sa viktimizacijom digitalnim nasiljem (Burke et al., 2021). Iako nije navedena prevalenca digitalnog nasilja, dobijeni rezultati u ovom istraživanju ne idu u prilog argumentu da je povećanje upotrebe digitalnih medija tokom pandemije povezano sa učestalošću digitalnog nasilja. Ipak, potrebna su dodatna

istraživanja kako bi se utvrdilo da li neki određeni aspekt upotrebe digitalnih tehnologija predstavlja rizični faktor.

(2) **Povećan stres.** Pandemija predstavlja veoma stresan i zabrinjavajući događaj, a ujedno i nejasan, barem u početku kada se nije znao uzrok korona virusa, koliko je otporan, na koje se sve načine najefikasnije zaštititi itd. Pored toga, promena načina života poput zabrane kretanja i prelazak na onlajn nastavu, takođe predstavlja stresnu situaciju. Često kada su deca i adolescenti pod stresom ili zbunjeni, mogu se odati besnim ispadima, te se raspravljati i svađati sa prijateljima ili upuštati u rizična ponašanja. Ovakva ponašanja imaju ulogu (neefikasnog) mehanizma prevladavanja stresa koji treba doprineti redukciji napetosti i stresa.

(3) **Izolacija.** U svakoj zemlji su proglašene određene mere zaštite od širenja korona virusa, a veoma često su one podrazumevale neki oblik izolacije i zabrane kretanja i izlaska napolje. Svi zaraženi korona virusom moraju biti u karantinu, a često i svi koji su bili u kontaktu sa zaraženim su morali biti u obaveznom karantinu. Preporuka da se ostane kod kuće, a često i obaveza, može izazvati osećaj usamljenosti. Neka deca mogu imati ograničeni pristup internetu, što čini da se osećaju još izolovanije. Usled toga mogu biti isfrustrirani, posebno ukoliko se osećaju izolovano od svoje vršnjačke grupe, te više biti skloni da vrše digitalno nasilje, ostavljaju zlobne komentare i slično.

(4) **Smanjena supervizija onlajn ponašanja.** Roditelji su, takođe, pred velikim zahtevima prilagođavanja na novonastalu situaciju koja podrazumeva usklađivanje rada od kuće sa nastavom na daljinu koju pohađaju njihova deca, te pomaganje detetu u školskim zadacima. S obzirom na to, moguće je da nemaju vremena ili nisu u mogućnosti da obraćaju pažnju na to šta njihovo dete radi onlajn.

(5) **Dosada.** Deca se ponekad upuštaju u nasilje ne samo zato što se osećaju usamljeno, već i iz dosade. S obzirom na propisane mere ograničenog kretanja i suženog opsega aktivnosti koje bi se mogle praktikovati tokom izolacije, moguće je da će se deca pre upustiti u digitalno nasilje kao bi se zabavili.

Digitalno nasilje tokom pandemije COVID-19 u Srbiji

Prva studija ispitivanja digitalnog nasilja tokom pandemije u Srbiji sprovedena je u okviru projekta *Socio-psihološki činioci rizične upotrebe društvenih mreža kod adolescenata u Vojvodini*, pod pokroviteljstvom

Pokrajinskog sekretarijata za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost AP Vojvodine. Podaci govore da je u uzorku učenika srednjih škola bilo 26.6% nasilnika-žrtve, 16% žrtava i 11.6% nasilnika, dok ostali učenici nisu bili uključeni u digitalno nasilje (Dinić i sar., 2021). Iako je korišćena drugačija metodologija određivanja uloga u nasilnoj interakciji, na osnovu grubog poređenja sa podacima u drugim zemljama tokom pandemije, može se zaključiti da je u našoj zemlji veći broj učenika uključen u digitalno nasilje u poređenju npr. sa Kinom (Han et al., 2021), Kanadom (Vaillancourt et al., 2021) i Hrvatskom (Vejmelka & Matković, 2021). Izuzetak je Koreja u kojoj je viktimizacija digitalnim nasiljem veća u odnosu na našu zemlju (Shin & Choi, 2021). Ipak, kako ovo nije bila longitudinalna studija, nemamo uvid u to da li je digitalno nasilje u Srbiji generalno više zastupljeno tokom pandemije u odnosu na period pre nje, a veća izraženost nasilja kod nas u odnosu na druge zemlje može reflektovati činjenicu da je kod nas nasilje generalno više izraženo, nezavisno od pandemije i okolnosti koje su nastale usled nje.

Činioci digitalnog nasilja

Činioci digitalnog nasilja, odn. faktori rizika i protektivni faktori, mogli bi se podeliti u nekoliko nivoa: (1) individualni nivo, koji obuhvata činioce poput pola, uzrasta, iskustva s tradicionalnim nasiljem, digitalne pismenosti, onlajn aktivnosti, osobina ličnosti i sl.; (2) nivo vršnjačkih odnosa koji obuhvata kvalitet odnosa sa vršnjacima, podršku od strane vršnjaka, vršnjačke norme; (3) nivo porodičnih činilaca koji obuhvata kvalitet odnosa između članova porodice, podršku članova porodice, roditeljsku superviziju i uključenost u onlajn život deteta, socioekonomski status porodice i sl.; (4) nivo škole koji se odnosi na tip škole, kvalitet odnosa između nastavnika i učenika, školsku klimu i kulturu, kvalitet upravljanja školom, bezbednost u školi, superviziju, sprovođenje edukacija i treninga u vezi sa bezbednošću na internetu i nasiljem generalno. Postoji još činilaca koji su opštijeg tipa, kao što su činioci na nivou šire zajednice i na nacionalnom nivou, ali preventivni programi su najviše usmereni na pomenute četiri grupe činilaca pa će se u ovoj knjizi pažnja usmeriti na njih.

Sistematska analiza 18 metaanalitičkih studija pokazala je da činioci individualnog nivoa koji se odnose na karakteristike poput manje upotrebe digitalnih tehnologija, visokog samopoštovanja i veštine upravljanja

emocijama imaju najveći efekat u zaštiti od viktimizacije digitalnim nasiljem (Zych et al., 2019). Potom slede činioci koji se odnose na vršnjačke odnose, zajednicu i školu, porodične odnose i prilike, akademsko postignuće i na kraju činioci koji se odnose na socijalne kompetencije. Kada je u pitanju predikcija nasilja, najveći efekat imaju činioci koji se odnose na veću upotrebu digitalnih tehnologija, pa činioci iz domena vršnjačkih odnosa, zajednice i škole kao i socijalnih veština, personalnih karakteristika i kompetencija, porodičnih odnosa i prilika i na kraju akademskog postignuća. Na posletku, kada je u pitanju predikcija uloge nasilnika-žrtve, dominantan efekat predikcije ostvaruju vršnjački odnosi, pa činioci zajednice i škole, činioci individualnog nivoa i naposletku činioci iz domena porodičnih odnosa i prilika.

Pol

S obzirom na to da postoje izražene polne razlike u tradicionalnom siledžijstvu (npr. Smith, López-Castro, Robinson, & Görzig, 2019), postavlja se pitanje da li je pol značajan činilac i u digitalnom nasilju. Prethodna istraživanja pokazuju nedosledne rezultate kada je u pitanju viktimizacija. U jednoj grupi istraživanja, uglavnom iz evropskih zemalja, dobijen je podatak da su devojke češće meta digitalnog nasilja preko tekstualnih poruka, imejlava i telefonskih poziva (Rivers & Noret, 2010; Smith, Mahdavi, Carvalho, & Tippett, 2006), a posebno preko imejlava (više u Smith & Slonje, 2010). U istraživanju na švedskim adolescentima uzrasta od 13 do 15 godina dobijen je podatak da su devojke češće žrtva digitalnog nasilja, ali u situacijama kada se nasilje razmatra kao repetitivni proces (Beckman, Hagquist, & Hellström, 2013). U jednom sistematičnom pregledu dobijeno je da su žrtve češće bile pripadnice ženskog pola (Chun et al., 2020). Međutim, druga istraživanja pokazuju da nema polnih razlika u viktimizaciji (više u Smith & Slonje, 2010; Tokunaga, 2010).

U slučaju nasilja, rezultati metaanalitičke studije (Sun, Fan, & Du, 2016) na 39 radova pokazuju da muškarci imaju veću sklonost ka digitalnom nasilju, ali je efekat polnih razlika mali. Pokazano je, takođe, i da mnogi moderatora utiču na polne razlike. Na primer, veličina polnih razlika zavisi od regije, pa je tako u azijskim regijama dobijena veća veličina efekta nego u američkim, dok u evropskim i australijskim regijama nisu dobijene značajne polne razlike. I u drugom sistematičnom pregledu je, takođe, dobijen podatak da su muškarci različitog uzrasta i starosti češće nasilnici (Chun et al., 2020). Kada je u pitanju

uloga nasilnika-žrtve, rezultati novije metaanalize na 22 studije pokazuju da nema značajnih polnih razlika u ovoj ulozi (Lozano-Blasco et al., 2020).

U okviru projekta *Deca Evrope na internetu* na uzorku osnovaca i srednjoškolaca, za Srbiju je dobijeno da su pripadnice ženskog pola češće žrtve, dok nema polnih razlika u pogledu uloge nasilnika (Kuzmanović i sar., 2019). Ipak, kada se sagleda samo uzorak srednjoškolaca, jedno istraživanje pokazuje da je mladića više među nasilnicima-žrtvama, dok nema polnih razlika u ostalim ulogama (Opsenica Kostić i sar., 2015), a drugo pokazuje da mladići češće nasilnici, pri čemu nema polnih razlika u ulozi žrtve (Stanković, 2019). U istraživanju Dinić i sar. (2021) nisu dobijene polne razlike ni u odnosu na sklonost ka nasilju, niti viktimizaciji. Na osnovu svih rezultata može se zaključiti da nema polnih razlika u digitalnom nasilju i viktimizaciji. Ukoliko su one zabeležene, najčešće su u korist muškaraca u slučaju nasilja, ali su slabo izražene.

Kako su nama u fokusu adolescenti, možemo istaći istraživanja koja ukazuju na to da nema polnih razlika na ovom uzrastu u relacionom nasilju (npr. Dinić sar., 2014). Iako devojčice imaju razvijenije socijalne veštine na ranijem uzrastu, s adolescencijom se ove veštine razvijaju i kod dečaka, te se polne razlike u socijalnim veštinama gube, te i mladići pribegavaju suptilnijim oblicima agresije i taktikama manipulacije kao i devojke. Ovaj trend razvoja socijalnih veština za posledicu ima nepostojanje polnih razlika u relacionom vršnjačkom nasilju. Kako se relaciona agresija i nasilje najviše dovode u vezu sa digitalnim nasiljem, mogli bismo očekivati da nema značajnih, ili bar ne izraženih polnih razlika u digitalnom nasilju i viktimizaciji.

Uzrast

Rezultati većine istraživanja ukazuju na to da uzrast ima relativno mali efekat na javljanje digitalnog nasilja, ali značajan. Iako je među osnovcima nasilje manje zastupljeno, učestalost nasilja se povećava u adolescenciji (Kowalski, Limer, & McCord, 2009), te dostiže svoj pik tokom rane adolescencije (Tokunga, 2010). Stariji adolescenti imaju veću verovatnoću da budu nasilnici, ali ne i žrtve, dok su mlađi adolescenti češće žrtve (Guo, 2016; Smith & Slonje, 2010). Isti trend se dobija i u istraživanjima kod nas (npr. Kuzmanović i sar., 2019). Jedan od razloga za ovaj trend može biti bolja digitalna pismenost i kompjuterske veštine među starijim učenicima. Međutim

kada se porede učenici užeg opsega uzrasta, npr. samo srednjoškolci, ne dobijaju se značajne povezanosti uzrasta sa nasiljem i viktimizacijom (Dinić i sar., 2021). Takođe, kada je u pitanju uloga nasilnika-žrtve, rezultati metaanalize pokazuju da uzrast ne objašnjava značajno pripadnost ovoj ulozi, mada i sami autori upućuju na problem s distribucijom uzrasta ispitanika u selektovanim studijama (Lozano-Blasco et al., 2020). Slično, nisu dobijene značajne povezanosti između uzrasta i nasilja i viktimizacije u istraživanju Dinić i sar. (2021) na adolescentima uzrasta od 15 do 19 godina.

Moguće je da je uzrast povezan sa drugim činiocima koji direktno doprinose većoj učestalosti nasilja. U kros-nacionalnom istraživanju, u okviru projekta *Deca Evrope na internetu*, na učenicima iz osnovnih i srednjih škola, pokazano je da se sa uzrastom učenika povećava učestalost korišćenja interneta, a posledično i broj učenika koji su izloženi digitalnom nasilju (Zlamal et al., 2020), što je takođe slučaj i kod nas (Kuzmanović, Pavlović, Popadić i Milošević, 2019; Popadić i Kuzmanović, 2016).

Učestvovanje u tradicionalnom nasilju

Učešće u tradicionalnom siledžijstvu ili nasilju je jak prediktor sklonosti ka digitalnom nasilju i to je potvrđeno u mnogim studijama. U nekoliko metaanalitičkih studija je dobijeno da je vršenje tradicionalnog siledžijstva ili nasilja dominantan prediktor vršenja digitalnog nasilja (npr. Chen, Ho, & Lwin, 2017; Guo, 2016). Takođe, u jednom sistematičnom pregledu istaknuto je da je verovatnoća da će neko ko je ispoljavao tradicionalno nasilje ispoljavati nasilje i u sajber prostoru pet puta veća, nego kada je u pitanju neko ko nije učestvovao u tradicionalnom nasilju (Estévez, Cañas, Estévez, & Povedano, 2020). Drugim rečima, neko ko je sklon tradicionalnom nasilju češće će vršiti napade i preko digitalnih tehnologija, tj. nasilno ponašanje se može proširiti i na sajber prostor.

Međutim, zbog složenosti i specifičnosti onlajn i oflajn komunikacije, ređe se dešava da se konflikt iz virtuelnog prostora prenese na komunikaciju licem-u-lice, u slučaju kada akteri u nasilju nemaju već neku istoriju konfliktnih odnosa. Naime, u jednom istraživanju pokazano je da učenici koji su skloni tradicionalnom nasilju, nasilje ispoljavaju i onlajn, ali da obrnuti obrazac ne važi (Del Ray, Elipe, & Ortega, 2012).

Kada je u pitanju viktimizacija, trpljenje tradicionalnog siledžijstva ili nasilja su dominantni prediktor viktimizacije digitalnim nasiljem (npr. Chen et al., 2017; Guo, 2016). U sistematičkom pregledu je istaknuto da je verovatnoća da neko postane žrtva u digitalnom nasilju čak 7 do 11 puta veća, ukoliko je učenik bio žrtva tradicionalnog nasilja. U istoj studiji je pokazano da je u proseku polovina žrtvi u digitalnom nasilju doživela neki oblik tradicionalnog nasilja (Estévez et al., 2020).

Ipak, u drugim studijama je procenat preklapanja istoimenih uloga u tradicionalnom i digitalnom nasilju manji. Jedno od istraživanja pokazalo je da su 32% učenika bili žrtve i tradicionalnog i digitalnog nasilja, kao i da su njih 26% bili nasilnici i u tradicionalnom i u digitalnom nasilju (Erdur-Baker, 2010). Zanimljivo, u istoj studiji se ističe da pol moderira odnos između tradicionalnog i digitalnog nasilja, te da je veza značajna samo u slučaju muškog pola. U drugom istraživanju na većem uzorku pokazano je da 54% njih izveštava da je bilo žrtva samo tradicionalnog nasilja u prethodnih godinu dana, a 15% da je bilo žrtva samo digitalnog nasilja, dok je oko 31% osoba bilo žrtva i tradicionalnog i digitalnog nasilja (Mitchell, Jones, Turner, Shattuck, & Wolak, 2016). Upravo je ova grupa ispitanika pokazivala najviše emocionalnog distresa u odnosu na one koji su bili izloženi samo jednom ili samo drugom nasilju, verovatno zato što se nasilje dešava u više okruženja i prilika i što je nasilnik deo socijalnih kontakata žrtve, tj. verovatno dele iste socijalne krugove (Mitchell et al., 2016). Takođe, još jedno istraživanje pokazuje da je vrlo mali procenat onih koji su nasilnici u oba modaliteta (7% od ukupnog uzorka učenika, Hemphill et al., 2012). Na osnovu navedenog može se zaključiti da je učešće u tradicionalnom nasilju svakako povezano sa učešćem u digitalnom nasilju, ali da očigledno je da se intenzitet i procenat prepokrivanja istoimenih uloga razlikuje u zavisnosti od primenjene metodologije i kriterijuma svrstavanja u različite uloge u digitalnom nasilju. Kao što je ranije istaknuto, nedostatak studija u kojima se ispituju uloge predstavlja i izostanak uloge nasilnika-žrtve.

Zbog složenosti kako oflajn, tako i onlajn komunikacije, ali i prebacivanja komunikacije iz jednog u drugo okruženje, postavlja se pitanje koliko često se dešava da neko promeni ulogu iz jednog u drugo okruženje. Neki autori su postavili hipotezu da su žrtve tradicionalnog nasilja zapravo češće nasilnici u digitalnom prostoru, jer im to omogućava osvetu ili prosto – kompenzaciju i uspostavljanje balansa (npr. Ybarra & Mitchell, 2004). Ovaj tip

nasilnika u sajber prostoru je opisan kao anđeo osvetnik u tipologiji Aftabove (Aftab, 2008). U jednom sistematičnom pregledu naveden je podatak da 10% žrtvi tradicionalnog nasilja ispoljava nasilje u sajber prostoru (Estévez et al., 2020). Većina istraživanja, međutim, nije potvrdila ovu hipotezu (više u Smith & Slonje, 2010). Iako se mogu izdvojiti anđeli osvetnici, oni nisu među brojnim u okviru uloge nasilnika u digitalnom nasilju. U vezi sa tim, dobijen je i podatak da oni koji imaju status nasilnika-žrtve u tradicionalnom nasilju češće imaju ulogu nasilnika u digitalnom nasilju (Smith & Slonje, 2010). Ono što jeste verovatnije je da će žrtva tradicionalnog nasilja pre postati nasilnik u digitalnom nasilju, nego da će nasilnik u tradicionalnom nasilju postati žrtva u digitalnom nasilju (Del Ray et al., 2012). Ipak, treba pomenuti da je i ovo moguće. U jednoj metaanalizi longitudinalnih studija je dobijeno da je dominantni obrazac nastavak iste uloge u sajber prostoru, te tako neko ko nasilan u oflajn prostoru nastaviće da bude nasilan u sajber prostoru (Marciano, Schulz, & Camerini, 2020). Ovaj obrazac važi i za žrtve. Međutim, pored ovog dominantnog obrasca zabeleženi su i svi ostali obrasci menjanja uloga (žrtva u tradicionalnom nasilju postaje nasilnik u digitalnom nasilju itd.). Dakle, iako je tipičan obrazac nastavak iste uloge u digitalnom nasilju, upravo zbog složenosti obrazaca komunikacije u sajber prostoru i specifičnosti digitalnog nasilja, moguće da neko ima drugačiju ulogu i to potpuno suprotnu u digitalnom nasilju, i to češće ulogu nasilnika.

Onlajn aktivnost

Prethodna istraživanja dosledno pokazuju da je učestala upotreba interneta i digitalnih tehnologija i uređaja pozitivno povezana sa digitalnim nasiljem i viktimizacijom (npr. Smith et al., 2008; Zych, Farrington, & Ttofi, 2019). Upravo je prekomerna upotreba interneta jedan od ključnih prediktora vršenja i trpljenja digitalnog nasilja (Casas et al., 2013). Rezultati dve metaanalize pokazuju da učestalost različitih digitalnih aktivnosti ostvaruje umerenu povezanost sa digitalnim nasiljem i viktimizacijom (Chen et al., 2017; Guo, 2016), a učestalost onlajn komunikacije se navodi kao jedan od ključnih longitudinalnih rizika za javljanje digitalnog nasilja (Sticca, Ruggieri, Alsaker, & Perren, 2013). U preglednoj studiju Botino i sar. (Bottino et al., 2015) kao rizični faktori za javljanje nasilja su izdvojeni korišćenje instant poruka i veb-kamere, a posebno važan podatak je da je rizični faktor provođenje tri i više

sati dnevno na internetu. Neki autori imaju strože zaključke, te na osnovu rezultata istraživanja zaključuju da provođenje vremena na internetu jedan sat ili manje značajno može doprineti redukciji verovatnoće da neko zauzme poziciju nasilnika-žrtve (Azami & Taremian, 2021).

Postoje i uzrasne razlike u pogledu mesta gde se nasilje najčešće dešava, te su kod učenika osnovnih škola to onlajn igre, a kod adolescenata društvene mreže, najčešće Tviter i Fejsbuk (Kowalski, Limber, & McCord, 2019). I kod nas, na uzorku srednjoškolaca, dobijena je značajna povezanost između ukupnog broja naloga na društvenim mrežama, prekomerne upotrebe društvenih mreža i dnevnog vremena provedenog na internetu s jedne strane i nasilja i viktimizacije s druge strane (Dinić i sar., 2021). Pritom, korisnici društvenih mreža Tviter, TikTok i JuTjub kanala češće su skloni i nasilju i viktimizaciji.

Pored prekomerne upotrebe interneta i društvenih mreža, važan rizični faktor je nebezbedno korišćenje interneta ili niska kontrola nad ličnim informacijama koja može biti rezultat zanemarivanja rizika koji sa sobom nosi upravo takvo ponašanje (Casas et al., 2013). U virtuelnom okruženju, posebno na društvenim mrežama, mladi ljudi vrlo olako ugrožavaju svoju privatnost u cilju ostvarivanja željene popularnosti i prihvaćenosti u grupi. Kontinuirano deljenje ličnih informacija, fotografija, video-sadržaja i drugih podataka (sa poznatim, ali i sa nepoznatim ljudima), odavanje svojih lozinki, čini osobu vulnerabilnijom (podložnijom) da postane meta digitalnog nasilja (Popadić i Kuzmanović, 2013). Metaanalitička studija je pokazala da rizična upotreba interneta ima jači prediktivni efekat u predikciji i nasilja i viktimizacije u odnosu na učestalu upotrebu digitalnih tehnologija (Chen et al., 2017). Detaljnim uvidom u rezultate Dinić i sar. (2021) dobijeno je da je ukupan broj naloga i prekomerna upotreba društvenih mreža indikativna za sklonost ka nasilju, dok je za viktimizaciju indikativnije vreme provedeno na internetu i rizična ponašanja na internetu koja obuhvataju odavanje ličnih informacija, stupanje u kontakt s nepoznatom osobom i sl. Kako Dinić i sar. (2021) zaključuju, za nasilnike je karakteristično da više vremena provode na društvenim mrežama, a za žrtve da su neoprezne na internetu.

Osobine ličnosti i slične karakteristike

Veliki broj istraživanja je usmeren na ispitivanje povezanosti između karakteristika ličnosti i sličnih konstrukata, s jedne strane, i digitalnog nasilja i viktimizacije, s druge strane. Najčešće se ispituju socijalne i emocionalne kompetencije, budući da se na njih mogu usmeriti preventivni programi. Potom se ispituju osobine ličnosti, posebno one koje su povezane sa prosocijalnim odn. agresivnim ponašanjima, i aspekti self-koncepta poput samopoštovanja, samoeфикаsnosti, te strategije rešavanja problema ili prevladavanja stresa. Iako individualni činoci imaju efekat i na vršenje i na trpljenje nasilja, pokazano je da su oni važniji u određenju viktimizacije tj. pozicije žrtve (Zych et al., 2019). Kao protektivni faktori viktimizacije izdvajaju se: ефикаsnost u upravljanju emocijama (ali ne i empatija) i razvijene socijalne kompetencije, prosocijalne tendencije, osobine ličnosti poput više otvorenosti za iskustva, prijatnosti i savesnosti, a niže ekstraverzije, pozitivna slika o sebi i veći nivo samopoštovanja (Zych et al., 2019), te strategije koje dovode do ефикаsnog prevladavanja stresa i veštine uspešnog rešavanja problema (Dinić i sar., 2021).

Iako empatija nije jedan od činilaca viktimizacije, ona predstavlja ključni činilac vršenja nasilja (Zych, Baldry, et al., 2019). Niska empatija kod nasilnika ih čini emocionalno distanciranim od žrtve, te se zbog toga lakše upuštaju u nasilje. Empatija se uobičajeno razmatra preko dve dimenzije – afektivne i kognitivne. Afektivna empatija se odnosi na saosećanje sa nečijim afektivnim stanjem, dok se kognitivna empatija odnosi na razumevanje tuđih emocija i emocionalnih znakova kod drugih. Dok se u slučaju tradicionalnog nasilja čini da je nedostatak kognitivne empatije važniji, posebno za iniciranje fizičkog nasilja (Dinić, Kodžopeljić, Sokolovska, & Milovanović, 2016), u digitalnom nasilju su po tom pitanju rezultati veoma heterogeni. Ne može se izvesti jasan zaključak u vezi sa tim koja dimenzija empatije je važnija, ali je neminovno da je korelacija negativna (Zych et al., 2019). Ipak, novija istraživanja pokazuju da je i za digitalno nasilje važniji nedostatak kognitivne empatije, posebno aspekta koji se odnosi na zauzimanje tuđe perspektive, iako je kognitivna empatija svakako važnija za tradicionalno u odnosu na digitalno nasilje (Graf, Yanagida, & Spiel, 2018). Novija istraživanja pokazuju povezanost digitalnog nasilja i nedostatka emocionalne regulacije i upravljanja emocijama (Segura, Estévez, & Estévez, 2020). Ono što je možda na prvi pogled

neočekivano je i da žrtve imaju problema sa emocionalnom regulacijom, te sa razumevanjem i razmišljanjem o osećanjima. Sumirano, može se zaključiti da i nasilnici i žrtve imaju manje razvijene strategije emocionalne regulacije, dok nasilnike dodatno karakteriše i nedostatak empatije. U istraživanju Dinić i sar. (2021) dobijeno je da je sklonost ka nasilju više povezana sa impulsivnim reakcijama kao strategijom emocionalne regulacije, te problemima u održanju usmerenosti na ciljeve, dok je viktimizacija više povezana sa nedovoljno razvijenim veštinama emocionalne regulacije i neprihvatanjem emocionalnih reakcija i odgovora, dok je nedostatak jasnoće emocija značajno povezan i sa nasiljem i sa viktimizacijom.

Pored emocionalnih kompetencija i bazičnih osobina ličnosti, u jednoj metaanalizi su kao značajni prediktori sklonosti ka digitalnom nasilju izdvojeni moralna neuključenost, potom depresivnost i narcizam (Chen et al., 2017). U drugoj metaanalizi na 38 studija je zabeležena umerena korelacija između moralne neuključenosti i vršenja digitalnog nasilja (Zhao & Yu, 2021). U poslednje vreme se sve više ispituju efekti tzv. "mračnih" crta na digitalno nasilje među adolescentskom populacijom. Crte Mračne trijade obuhvataju socijalno averzivne i toksične crte, a to su makijavelizam, supklinički narcizam i supklinička psihopatija, a kasnije im je pridodat svakodnevni ili supklinički sadizam tvoreći Mračnu tetradu sa preostale tri crte (npr. Paulhus, 2014). Od crta Mračne tetrade sadizam ostvaruje najjači efekat u predikciji sklonosti ka digitalnom nasilju, a potom psihopatija i narcizam (van Geel, Goemans, Toprak, & Vedder, 2017). Takođe, od svih mračnih crta sadizam je bio najviše povezan sa trolovanjem (Buckles, Trapness, & Paulhus, 2014). Kada je ispitivan efekat samo crta Mračne trijade, bez sadizma, psihopatija ostvaruje najjači efekat na predikciju digitalne agresije (Pabian, De Backer, & Vandebosch, 2015).

Kada je reč o slici o sebi, posebno samopoštovanju, u metaanalizi dobijena je negativna korelacija niskog intenziteta sa vršenjem nasilja ($r = -.15$, Lei et al., 2020). U istraživanju kod nas potvrđena je negativna korelacija između samopoštovanja i nasilja i viktimizacije, takođe niskog intenziteta (Dinić i sar., 2021). U literaturi se mogu naći dva objašnjenja ove veze. Prema prvom stanovištu, osobe sa niskim samopoštovanjem imaju slabije veze sa drugima i manje se pridržavaju socijalnih normi, što povećava rizik od iniciranja agresije. Prema drugom stanovištu, osobe sa niskim samopoštovanjem su agresivnije kako bi na taj način stekle osećaj moći i podigle nivo samopoštovanja (više u Lei et al., 2020).

Kako se kao jedan od razloga za digitalno nasilje spominje šala i zabava, zanimljiva su istraživanja u kojima se digitalno nasilje povezuje sa stilovima humora. U jednom istraživanju je dobijeno da je digitalno nasilje povezano sa maladaptivnim, odn. agresivnim humorom usmerenim na mane i greške drugih ljudi, ali i samoporažavajućim humorom (humorom na svoj račun, videti Sari, 2016).

Vršnjački odnosi

Digitalno nasilje je interpersonalno nasilje i najčešće se ispituje u kontekstu vršnjačkih odnosa. U adolescenciji je vršnjačka grupa važniji agens socijalizacije nego što je to porodica, te vršnjačka grupa i norme umnogome određuju javljanje i tok nasilja. Iako se žrtve nasilja najčešće nikome ne obraćaju, kada i to čine, prvo mesto za traženje podrške biće prijatelji (npr. Slonje et al., 2012). Ukoliko neko ima slabu socijalnu mrežu i podršku, te nema prijatelja od poverenja, to će ga činiti lakšom metom za nasilnike.

Metaanalitička studija je pokazala da je negativan uticaj vršnjaka najvažniji među kontekstualnim činiocima digitalne viktimizacije, u koje se ubrajaju još i faktori porodice i škole (Guo, 2016). Međutim, u slučaju digitalnog nasilja metaanalitičke studije daju oprečne rezultate. U jednoj je dobijeno da su sva tri kontekstualna činioca podjednako važna (Guo, 2016), ali u drugim metaanalizama se uloga vršnjaka ili socijalnih normi izdvaja kao važnija od npr. porodičnih varijabli i za određenje pozicije nasilnika (Chen et al., 2017; Zych et al., 2019). U istraživanju kod nas je dobijeno da su šeme vršnjačkih odnosa povezane i sa nasiljem i sa viktimizacijom, odn. da ukoliko adolescent percipira svoje vršnjake kao izvor socijalne podrške i vršnjačke odnose kao generalno pozitivne, manje će biti sklono i nasilju i viktimizaciji (Dinić i sar., 2021). Može se zaključiti da su nizak status u grupi, neomiljenost i nepopularnost, negativan uticaj vršnjaka i nedostatak podrške vršnjaka karakteristike i nasilnika i žrtve.

Porodični odnosi i prilike

S obzirom na to da u adolescenciji centralni agens socijalizacije čini vršnjačka grupa, činioci porodičnih odnosa i prilika nisu među najvažnijima u određenju digitalnog nasilja i viktimizacije (Zych et al., 2019). Ipak, u nedostatku podrške od strane prijatelja, podrška od strane roditelja može

doprineti smanjenju rizika od izloženosti digitalnom nasilju (Fanti, Demetriou, & Hawa, 2012). U okviru porodičnih faktora kao protektivni faktori viktimizacije mogu se izdvojiti: visok socio-ekonomski status, pozitivno porodično okruženje, harmonični i topli porodični odnosi i porodična kohezija, podržavajuća i podsticajna porodična atmosfera, učestala interakcija i komunikacija sa roditeljima, te dosledan stil roditeljstva (Strabić & Tokić Milaković, 2016; Zych et al., 2019). Uvažavanje mišljenja deteta s obzirom na njegove godine i zrelost, razmena ideja sa detetom, viša responzivnost roditelja na detetove potrebe, kao i poznavanje detetovih prijatelja redukuju rizik od učešća deteta u digitalnom i tradicionalnom nasilju (više u Strabić & Tokić Milaković, 2016). Tome se mogu dodati rezultati pregledne studije 154 istraživanja u kojoj je pokazano da se u većini selektovanih studija dobija značajna pozitivna veza između vršenja i trpljenja digitalnog nasilja i iskustva porodičnog nasilja, zlostavljanja ili zanemarivanja u porodici i istorije mentalnih poremećaja roditelja (Nocentini, Fiorentini, Di Paola, & Manesini, 2018). Dok se doslednije dobijaju negativne veze između vršenja nasilja i tople, privržene porodične atmosfere i komunikacije, u slučaju trpljenja nasilja dobijaju se ili negativne ili neznačajne veze. Autoritativni i prezaštićujući vaspitni stilovi su, takođe, nedosledno povezani sa nasiljem i viktimizacijom – ili negativno ili neznačajno (Nocentini et al., 2018).

Ipak, među svim činiocima iz domena porodičnih odnosa, posebno se ističu roditeljska medijacija (posredovanje) i supervizija (kontrola) u detetovom korišćenju interneta i digitalnih uređaja. Roditeljska medijacija podrazumevaju različite načine na koje roditelji pokušavaju da utiču na to kako i u koje svrhe njihova deca koriste digitalne medije (više u Kuzmanović i sar., 2019). Roditeljska supervizija podrazumeva nadgledanje i praćenje detetovih aktivnosti na internetu i digitalnim uređajima. Budući da se tokom adolescencije roditeljska uključenost i nadzor smanjuju, posebno je važno na koji način se ovi procesi realizuju u periodu adolescencije, na način da ne narušavaju potrebu za privatnošću deteta. U sistematičnom pregledu ukazano je na to da roditeljska medijacija predstavlja protektivni faktor za nasilje i viktimizaciju, dok je supervizija protektivni faktor za vršenje nasilja, ali za viktimizaciju nisu dobijeni dosledni rezultati, te se pojavljuje ili kako negativan ili neznačajan korelat (Nocentini et al., 2018). Metaanalitička studija potvrđuje da roditeljska medijacija i kontrola doprinose sprečavanju nasilja i viktimizacije (Zych et al., 2019). U metaanalizi Čena i sar. (Chen et al., 2017)

nije ispitivana supervizija već samo medijacija i dobijen je mali ali značajan efekat roditeljske medijacije u objašnjenju i nasilja i viktimizacije. U jednom istraživanju je ukazano na to da je veza roditeljske medijacije i vršenja nasilja posredovana učestalošću korišćenja interneta (Brighi, Menin, Skrzypiec, & Guarini, 2019). Naime, roditeljska neuključenost čini da dete više vremena provodi onlajn, što je onda povezano sa većom učestalošću digitalnog nasilja. Treba imati na umu da postavljanje kompjutera koji dete koristi na vidno mesto, npr. u dnevnoj sobi, posmatranje deteta dok radi za kompjuterom ili provera istorije posete sajtovima nisu se pokazali kao dobre strategije u redukciji nasilja jer deca uvek nađu načina kao da pristupe nekom sadržaju (Strabić & Tokić Milaković, 2016). Kao što je navedeno, danas deca najčešće pristupaju internetu preko mobilnog telefona. Umesto toga, otvorena komunikacija sa detetom u vezi s upotrebom interneta predstavlja važan protektivni faktor.

Međutim, u domaćim istraživanjima se dobijaju drugačiji rezultati. Naime, roditeljska supervizija se kod nas najčešće svodi na zabranu, poput zabranu dopisivanja sa nepoznatim ljudima i ostavljanja ličnih podataka (Matović i Zunić-Pavlović, 2020). S obzirom na to da se roditeljski nadzor odnosi najviše na restriktivni pristup, nije dobijena značajna povezanost ni sa nasiljem na internetu, ni sa viktimizacijom (Matović i Zunić-Pavlović, 2020). Jedno objašnjenje ovakvih nalaza može biti u pristrasnosti prilikom davanja odgovora. Kada se uporede odgovori roditelja i njihove dece uočava se da roditelji precenjuju svoju ulogu u učestvovanju u onlajn životu deteta (Popadić et al., 2016). Drugo objašnjenje može biti u nedovoljnoj digitalnoj pismenosti roditelja kod nas (Kuzmanović i sar., 2019; Popadić i Kuzmanović, 2016). Deca, a posedno stariji adolescenti uzrasta 15–17 godina, ređe se obraćaju za pomoć roditeljima u vezi sa zaštitom u sajber prostoru i neprijatnim iskustvima na internetu jer procenjuju da njihovi roditelji nemaju dovoljno razvijene digitalne veštine i znanja, te da neće razumeti problem (Popadić et al., 2016). U jednom istraživanju na srednjoškolcima kod nas je dobijeno da je samo roditeljska medijacija značajan činilac digitalnog nasilja, ali ne i supervizija (Dinić i sar., 2021). Pritom, roditeljska medijacija je negativno bila povezana sa digitalnim nasiljem, ali neočekivano pozitivno sa viktimizacijom. Ovaj naizgled neočekivani smer relacija između roditeljske medijacije i viktimizacije može se objasniti time da se adolescenti inače ne obraćaju često roditeljima za pomoć, ali kada to učine najverovatnije su iscrpili druge načine suočavanja sa nasiljem.

S obzirom na to, moguće je da se adolescenti obraćaju roditeljima za pomoć nakon što su doživeli nasilje, te otud pozitivna veza sa viktimizacijom. Budući da je u pitanju korelaciono istraživanje, drugo objašnjenje može biti da se roditelji više uključuju u onlajn aktivnosti svog deteta nakon što je dete imalo iskustvo viktimizacije. Valja pomenuti da se drugi faktori iz domena roditeljskih varijabli ili porodičnih prilika ne izdvajaju u istraživanjima kod nas, pa tako nisu dobijeni značajni efekti obrazovanja roditelja i socioekonomskog statusa na izraženost nasilja ili viktimizacije adolescenata (Dinić i sar., 2021).

Školska klima

Za razliku od tradicionalnog nasilja, digitalno nasilje se najčešće dešava van boravka u školi (npr. Slonje & Smith, 2008). Ipak, to ne znači da škola nije značajan činilac digitalnog nasilja. Važni protektivni faktori za sprečavanje nasilja su pozitivna školska klima i osećaj sigurnosti u školi (Zych et al., 2019). Školska klima predstavlja percepciju obrazovne strukture, vrednosti, prakse i odnosa koji kreiraju iskustvo u školi od strane svih uključenih u školski sistem, ali najviše učenika (Thapa, Cohen, Guffey, & Higgins-D'Alessandro, 2013). To je skup percepcije svih okolnosti u kojima se odvija proces obrazovanja i vaspitanja i predstavlja važan činilac razvoja i adaptacije učenika u školi (Lozić, 2020). Pozitivna školska klima podrazumeva jasno postavljena pravila ponašanja za sve i primenu disciplinskih mera, osećaj bezbednosti u školi, podržavajuća atmosfera između aktera škole kao i poverenje između učenika i nastavnike, motivisane nastavnike da prate napredak i rad učenika, kvalitetna nastava uz primenu savremenih oblika i metoda rada uz podsticanje učenika da koriste internet za istraživanja, sistem nagrađivanja postignuća, dobra saradnja sa roditeljima itd. (npr. Hung, Luebbe, & Flaspohler, 2014). Negativna školska klima, loša komunikacija sa nastavnicima i nepoverenje u njih, te zataškavanje nasilja u školi dovode do povećanja digitalnog nasilja (npr. Popadić i Kuzmanović, 2013). U istraživanju kod nas na srednjoškolcima je takođe dobijeno da je negativna školska klima povezana sa nasiljem i viktimizacijom, mada je korelacija niska (Dinić i sar., 2021).

Negativna školska klima utiče na vršnjačke norme, tj. šta se smatra poželjnim ponašanjem u nekoj vršnjačkoj grupi. Pokazano je da u okruženju u kojem postoji veća tolerancija digitalnog nasilja, u kojem je ono očekivana,

svakodnevna pojava, postoji i veća učestalost digitalnog nasilja i viktimizacije (Dinić i sar., 2021). Iako srednjoškolci generalno izveštavaju da pojedini aspekti digitalnog nasilja i sekstinga nisu uobičajeni u njihovoj vršnjačkoj grupi, među nešto uobičajenima, za koje se očekuje da se to radi, su postavljanje fotografija/videoa vršnjaka na društvene mreže u kojima se neko od vršnjaka ismeva u zatvorenoj grupi ili privatnom četu, prosleđivanje drugima takav sadržaj i slanje imejlova ili privatnih poruka u kojima se neki drugar iz škole ismeva. Najmanje se očekuje slanje drugima sopstvene obnažene fotografije ili video zapisa u privatnim porukama ili imejlovima (Dinić i sar., 2021).

Nažalost, rezultati istraživanja kod nas pokazuju da polovina nastavnika i nastavnica ne poseduje odgovarajuće veštine korišćenja računara i interneta i smatra da je nedovoljno informisana o digitalnom nasilju, dok većina nastavnika i nastavnica smatra da škola nema dovoljno kapaciteta da se suoči s problemom digitalnog nasilja, te da roditelji imaju ključnu ulogu u rešavanju problema digitalnog nasilja (Kuzmanović i sar., 2016). Učenici se najređe nastavnicima obraćaju za pomoć nakon negativnih iskustava na internetu (3%, videti Kuzmanović i sar., 2019). Percepcija učenika je da ne dobijaju dovoljno znanja o bezbednom korišćenju interneta od strane škole, čak i da edukacije koje škola sprovodi ne pokrivaju sve relevantne aspekte, te da nastavnici nedovoljno podstiču učenike da istražuju i uče uz pomoć interneta (Kuzmanović i sar., 2019; Popadić et al., 2016).

Školski uspeh

U jednoj metaanalizi koja je obuhvatila studije na adolescentima, dobijeno je da visoki akademski uspeh predstavlja protektivni faktor za javljanje digitalnog nasilja (Zych et al., 2019). Pregledna studija ukazuje na to da žrtve digitalnog nasilja pokazuju niz negativnih školskih ishoda poput smanjenja ocena, povećanog broja izostanaka, suspenzija i kazni, a prema nekim studijama učenici koji dobijaju najniže ocene čak dva puta češće bivaju žrtve nasilja (Nosworthy & Rinalsi, 2013). Međutim, istraživanje na studentima ukazuje na neznačajne veze između uloga u nasilnoj interakciji i akademskog postignuća ili broja nepoloženih ispita, ali se dobijaju značajne veze sa teškoćama u organizaciji vremena za akademske obaveze i u spremanju ispita pri čemu žrtve ili nasilnici-žrtve izveštavaju o većim ovim problemima

(Aparisi, Delgado, Bo, & Martínez-Montegudo, 2021). Lošiji akademski uspeh se tretira ne samo kao prediktor, već i posledica učešća u nasilju (Alotaibi, 2019).

Sumiranjem rezultata navedenih istraživanja, najvažniji činioci za određenje sklonosti ka digitalnom nasilju ili viktimizaciji prikazani su na Slici 2.

Slika 2. Najvažniji činioci digitalnog nasilja.

Digitalno nasilje i mentalno zdravlje

Sve vrste i forme nasilja imaju negativne posledice po žrtvu, ali i po sve one koji su uključeni u nasilnu interakciju. Iako postoje određena preklapanja između tradicionalnog i digitalnog nasilja u predikciji negativnih ishoda, pre svega po mentalno zdravlje, postoje specifičnosti digitalnog nasilja koje mogu dodatno doprineti izraženošću ovih negativnih ishoda. Ove razlike percipiraju i sami učenici. U intervjuu sa učenicima koji su tradicionalno nasilje okarakterisali kao štetnije, Slonje i sar. (Slonje et al., 2013) su dobili podatak da je glavni razlog za ovo stanovište mogućnost dobijanja fizičkih povreda. S druge strane, učenici kojima je digitalno nasilje štetnije od tradicionalnog, kao glavne razloge navodili su anonimnost i mogućnost da se digitalno nasilje desi bilo kada i bilo gde. Slično, u nekom od ranijih istraživanja je navedeno da beskonačna publika i anonimnost mogu doprineti još izraženijim negativnim efektima digitalnog nasilja (Slonje & Smith, 2008).

Ipak, u laičkim krugovima vlada mit da su posledice digitalnog nasilja manje nego posledice tradicionalnog nasilja upravo zato jer se digitalno nasilje

(najčešće) ne dešava uživo, licem-u-lice, te nema opasnosti od fizičkih povreda. O ovome je već bilo reči i istraživanja pokazuju da su posledice izloženosti digitalnom nasilju približno iste kao i posledice izloženosti tradicionalnom nasilju (npr. Casas et al., 2013). Tačno je da kod digitalnog nasilja postoji manja opasnost od fizičke povrede (mada se drugi mogu nagovoriti ili nahuškati na to da se žrtva fizički napadne i povredi), ali to ne umanjuje ostale, psihološke posledice koje izloženost digitalnom nasilju može da ima.

U jednoj metaanalizi je pokazano da žrtve digitalnog nasilja 2.35 puta češće manifestuju samopovređujuće ponašanje, 2.10 puta češće manifestuju suicidalno ponašanje, 2.57 puta češće su pokušale suicid i 2.15 puta češće imaju suicidalne misli u odnosu na one koji nisu bili žrtve (John et al., 2018). Međutim, ono što se pogrešno interpretira je da je izloženost nasilju *uzrok* suicidalnim mislima i ponašanjima. Ova pogrešna interpretacija je povezana sa još jednim mitom koji ide u drugu krajnost, tj. prema kojem izloženost nasilju vodi u suicid. Naime, izloženost nasilju doprinosi suicidalnim idejama i ponašanju kod adolescenata koji već imaju socijalne ili emocionalne probleme, depresivni ili neki drugi mentalni poremećaj (Hinduja & Patchin, 2010). Na taj način viktimizacija može pogoršati postojeću osetljivost i nestabilnost adolescenta koji se već muči sa stresnim životnim okolnostima, ali nema podataka o tome da je samo izloženost nasilju doprinela suicidalnim mislima i ponašanjima. Na ovom mestu samo treba navesti da je prisustvo pokušaja suicida u slučaju izloženosti digitalnom nasilju komparabilno izloženosti tradicionalnom nasilju (Hinduja & Patchin, 2010).

Dalje, u jednoj metaanalizi u kojoj je obuhvaćeno 57 studija na uzorcima ispitanika od 11 do 25 godina starosti, potvrđeno je da je viktimizacija digitalnim nasiljem umereno povezana sa većim prisustvom depresivnih simptoma ($r = .29$), i to više kod pripadnica ženskog pola (Hu, Bai, Pan, & Li, 2021). Pored toga, efekat izloženosti digitalnom nasilju na depresivne simptome se povećava sa uzrastom, ali i tokom vremena. U metaanalizi i Fišera i sar. (Fisher et al., 2016) na uzorku od 55 studija na adolescentima uzrasta od 12 do 18 godina, ispitivane su korelacije između viktimizacije digitalnim nasiljem i niza internalizovanih i eksternalizovanih problema. Korelacija sa ukupnom merom internalizovanih problema iznosila je .30, pri čemu su nešto više korelacije ostvarili problemi poput suicidalnih ideja, depresije, anksioznosti, pa potom osećanja straha i niskog zadovoljstva, dok su najniže korelacije ostvarili nisko samopoštovanje i fizički simptomi (sve

korelacije su se kretale u rasponu od .21 do .37). Kada su u pitanju eksternalizovani problemi, korelacija sa ukupnom merom ovih problema iznosila je .28, pri čemu su korelacije sa pojedinačnim problemima varirale od .14 do .40. Upadljivo višu korelaciju sa viktimizacijom je ostvarilo samopovređivanje, pa potom rizična seksualna ponašanja, agresija i zloupotreba supstanci, dok su najnižu korelaciju ostvarili socijalni problemi. U jednoj sistematičnoj analizi 10 studija u kojima su obuhvaćeni uzorci adolescenata uzrasta od 12 do 17 godina, pokazano je da se viktimizacija digitalnim nasiljem povezuje sa psihosomatskim problemima (glavobolja, abdominalni bol, problemi sa spavanjem), emocionalnim problemima, problemima u socijalnim odnosima sa vršnjacima i osećajem nesigurnosti i zanemarenosti u školi (Bottino et al., 2015). U još jednoj metaanalizi je dobijeno da su značajni korelati viktimizacije internalizovani problemi, pa potom eksternalizovani problemi i agresivne interpretacije (Guo, 2016). Metaanaliza 56 longitudinalnih studija u kojima je vršenje i trpljenje digitalnog nasilja bilo sagledano i kao prediktor i kao kriterijum, pokazala je da vršenje digitalnog nasilja vremenom uzrokuje eksternalne probleme, a trpljenje digitalnog nasilja predstavlja rizičan faktor za javljanje internalizovanih problema (Marciano et al., 2020). Obrnuto, bihevioralni problemi i povećana upotreba interneta imaju efekat na vršenje digitalnog nasilja, dok depresija, anksioznost i upotreba interneta imaju efekat na viktimizaciju, tokom vremena. Suprotno očekivanjima, kvalitet odnosa sa vršnjacima se nije pokazao značajno povezanim sa učešćem u digitalnom nasilju, ali je ovaj rezultat doveden u pitanje zbog složenosti načina procene kvaliteta odnosa sa vršnjacima.

Međutim, treba spomenuti da postoje drugačiji rezultati kada su u pitanju uzorci starijih adolescenata i mladih. U jednoj studiji (Skilbred-Fjeld et al., 2020) na uzorku ispitanika starosti od 18 do 21 godinu dobijeno je da se žrtve, nasilnici i nasilnici žrtve ne razlikuju u anksioznosti, depresiji, samopovređivanju i antisocijalnim ponašanjima. Jedine razlike su dobijene na pokušajima samoubistva koji su češći među žrtvama. Ono što je važan rezultat ove studije je da ispitanici koji su uključeni u nasilje u bilo kojoj ulozi imaju izraženije sve navedene probleme u odnosu na one koji nisu uključeni u digitalno nasilje. Ipak, ovo je pojedinačna studija spram navedenih metaanalitičkih studija u kojima su obuhvaćeni mlađi uzorci, tako da su

potrebne dodatne studije na starijima kako bi se stekao detaljniji uvid u posledice nasilja u kasnijem razvojnom dobu.

Još jedan mit predstavlja to da nasilje ima posledice samo po žrtvu, a ne i po nasilnika. Rezultati jedne metaanalize su pokazali da nasilnici 1.21 puta češće manifestuju suicidalna ponašanja i 1.23 puta češće imaju suicidalne ideje u odnosu na one koji nisu nasilnici (John et al., 2018). Takođe, u pomenutoj sistematičnoj analizi dobijeno je da nasilnici imaju više psihosomatskih (glavobolja) i socijalnih problema, da se češće upuštaju u rizična ponašanja (pušenje, opijanje alkoholom), da su hiperaktivniji, te da se ne osećaju sigurno u školi i da su zanemareni od strane nastavnika (Bottino et al., 2015). U još jednoj metaanalizi je dobijeno da su dominantni korelati vršenja digitalnog nasilja eksternalizovani problemi (zloupotreba supstanci, agresija...), pa potom tendencija da se socijalne situacije tumače kao agresivne ili s agresivnom namerom od strane drugih aktera, internalizovani problemi (anksioznost, depresivnost...) i antisocijalne osobine ličnosti (Guo, 2016). Treba napomenuti da je u ovim studijama ispitivana razlika između nasilnika i žrtvi, dok uloga nasilnika-žrtve nije bila uključena.

Kada su u pitanju efekti svedočenja nasilju na mentalno zdravlje, istraživanja je manje i nema metaanalitičkih ili sistematskih studija. Ipak, istraživanja u ovoj oblasti ukazuju na to da je svedočenje digitalnom nasilju pozitivno povezano sa depresivnim simptomima i socijalnom anksioznošću (Domas & Midgett, 2020). U jednoj longitudinalnoj studiji je pokazano da su svedoci digitalnog nasilja izveštavali o povišenoj depresivnosti i anksioznosti i godinu dana kasnije (Wright, Wachs, & Harper, 2018). Moguće objašnjenje je da posmatrači nasilja osećaju anksioznost i stres usled osećaja bespomoćnosti da reaguju na nasilje, ali i straha da oni mogu biti sledeća žrtva.

Na osnovu navedenog može se zaključiti da svi uključeni u digitalno nasilje u bilo kojoj ulozi trpe posledice po mentalno zdravlje. Iako su različiti problemi mentalnog zdravlja prisutni i kod žrtava i kod nasilnika, čini se da je prisustvo internalizovanih problema više karakteristično za žrtve, a eksternalizovanih za nasilnike. Takođe, čini se da i posmatrači imaju izraženije internalizovane probleme, ali je generalno manje istraživanja u kojima su ispitivani indikatori mentalnog zdravlja posmatrača te bi u narednim studijama trebalo više pažnje usmeriti na posmatrače budući da su oni ključni u prevenciji nasilja.

Suočavanje sa digitalnim nasiljem

Istraživanja pokazuju da se žrtve digitalnog nasilja najčešće nikome ne obraćaju za pomoć i da preferiraju najpre da se sami suoče sa nasilnikom i reše problem (McGuckin et al., 2013). Jedan od razloga može biti u tome što žrtve nisu upoznate sa protokolom prijave nasilja (npr. u svojoj školi) i što ne postoji jasna komunikacija između učenika i škole u vezi s tim šta činiti u slučaju nasilja. Pored toga, postoji strah da u slučaju prijave nasilja žrtva neće ostati anonimna i da će se razotkriti, na šta se nadograđuje strah od osvete ali i strah od reakcije vršnjačke grupe. Kada se i odluče da se nekome obrate, žrtve se najčešće obraćaju prijateljima, pa potom roditeljima i naposljetku nastavnicima (npr. Kuzmanović i sar., 2019).

Šta učenici preduzimaju u slučaju kada su izloženi digitalnom nasilju i koliko su ti postupci efikasni? Prema Perenovoj i sar. (Perren et al., 2012) strategije koje učenici preduzimaju mogu se svrstati u sledeće kategorije:

(1) Tehnička rešenja. U tehnička rešenja bi spadalo blokiranje osobe koja vrši nasilje i brisanje uvredljivog ili pretećeg sadržaja. Kada je neka poruka poslata privatno, ovo rešenje je lakše primenljivo, međutim kada je sadržaj postovan javno, preko društvenih mreža, ili poslat preko instant poruke, onda je potreban dodatan trud da bi se taj sadržaj uklonio. Svaka društvena mreža ima pravila u vezi sa uklanjanjem ovakvih sadržaja, te se sadržaj može prijaviti i zahtevati njegovo uklanjanje. Ova strategija se pokazala kao generalno efikasna ali kratkoročno (Parris, Varjas, Mayers, & Cutts, 2012). Inače, građani Evropske Unije imaju tzv. pravo na digitalni zaborav, tj. mogu da zatraže od pretraživača brisanje ličnih podataka s interneta ukoliko procene da im je ugrožena privatnost.

(2) Konfrontiranje. Konfrontiranje nasilniku može obuhvatati konstruktivne i nekonstruktivne strategije. Konstruktivne strategije obuhvataju neagresivno konfrontiranje sa nasilnikom, licem-u-lice, u nameri da se saznaju razlozi za vršenje nasilja. Ipak, ova strategija je rizična i postoje neslaganja rezultata u istraživanjima koliko je ona zapravo efikasna. Dok rezultati nekih istraživanja ukazuju na njenu efikasnost, rezultati drugih ukazuju na to da je ova strategija najmanje efikasna, te da njena efikasnost veoma zavisi od specifičnih uslova u kojima se primenjuje (više u McGuckin et al., 2013). S druge strane, nekonstruktivne strategije obuhvataju agresivno konfrontiranje, bilo ono aktivno ili pasivno. Mogući ishodi su da žrtva napadne

nasilnika direktno, licem-u-lice ili u sajber prostoru i uzvratu mu, da mu se osveti i sl. U jednom istraživanju je dobijeno da se 60% žrtava reagovalo na digitalno nasilje tako što se direktno i uživo suočilo sa nasilnikom, 12% njih se osvetilo u sajber prostoru i 28% se osvetilo i u sajber i u oflajn svetu (Juvonen & Gross, 2008).

(3) Ignorisanje. Ignorisanje nasilja se može manifestovati na različite načine, kao pasivno ili aktivno ignorisanje. Pasivno ignorisanje nasilja podrazumeva da žrtva ne preduzima ništa povodom njega, te prestane da posećuje društvene mreže ili sajtove gde se nasilje desilo, ne uključuje se više na internet i sl. Iako je ovo pasivna strategija, ona je veoma česta među učenicima (npr. Livingstone et al., 2011). Razlog zašto je učestalost ove strategije veća je taj što učenici ne znaju šta drugo mogu da preduzmu. Međutim, upitna je efikasnost ovih strategija i najčešće se one karakterišu kao neefikasne (više u McGuckin et al., 2013). Aktivno ignorisanje podrazumeva da žrtva ulaže napor kako bi skrenula misli na nešto drugo, kako bi izbegla suočavanje sa iskustvom žrtve ili na drugi način regulisala emocionalni odgovor.

(4) Traženje podrške. Traženje podrške odnosi se na traženje socijalne i emocionalne podrške kod prijatelja, članova porodice ili drugog odraslog koji je blizak sa žrtvom i u koga žrtva ima poverenja. Podrška se može tražiti i preko različitih centra za pružanje podrške žrtvi, SOS linija itd. Pored toga, može se tražiti i institucionalna podrška i zaštita prijavljivanjem digitalnog nasilja nastavniku, odn. školi, policiji itd. Dok mlađa deca, kada traže instrumentalnu podršku, češće se obraćaju roditeljima, adolescenti se češće obraćaju prijateljima. Takođe, devojke se češće obraćaju za pomoć drugima u odnosu na mladiće koji češće preferiraju da se samostalno izbore sa problemom nasilja. Traženje podrške se generalno procenjuje kao efikasna strategija, nezavisno od toga kome se žrtve obraćaju za pomoć, mada se u dosadašnjoj literaturi ne pravi razlika u odnosu na tip podrške koji se traži (više u Perren et al., 2012)

Prevenција digitalnog nasilja

Metaanalitička studija je pokazala da su preventivni programi u cilju smanjenja digitalnog nasilja generalno efikasni, i da smanjuju kako vršenje nasilja, tako i viktimizaciju (Polanin et al., 2021). Postoje dve osnovne taktike

u osmišljavanju strategija prevencije digitalnog nasilja. Prva se odnosi na usvajanje preventivnih programa koji su se pokazali kao efikasni u smanjenju tradicionalnog siledžijstva. Budući da su tradicionalno i digitalno nasilje povezani (npr. Modecki et al., 2014), ova taktika se čini opravdanom. Preventivni programi koji se inače koriste u prevenciji tradicionalnog siledžijstva najčešće uključuju razvoj socijalnih vještina i empatije na individualnom planu, osveščivanje i informisanje roditelja o prepoznavanju digitalnog nasilja kod svoje dece na porodičnom planu i utvrđivanju jasnih pravila postupanja u slučaju nasilja, uvrštavanje tema u vezi s nasiljem u kurikulumu i izgrađivanje bezbedne klime na nivou škole. Kros-kulturno istraživanje pokazuje da je većina nasilnika poznato žrtvi i da su nasilnici vršnjaci iz razreda (Ipsos, 2008). S obzirom na to, posebno su važne strategije usmerene na izgradnju bezbedne školske klime u kojoj se neguju tolerancija, poštovanje drugih i prosocijalne vrednosti.

Druga taktika obuhvata proširenje programa koji su kreirani za prevenciju tradicionalnog siledžijstva. Proširenje se ogleda u stavljanju u fokus aspekata digitalnog nasilja koji ga čine distinktivnim u odnosu na tradicionalno. Preventivni programi usmereni na aspekte specifično vezane za digitalno nasilje uključuju digitalnu pismenost i bezbedno korišćenje interneta na individualnom nivou, roditeljsku superviziju i medijaciju na porodičnom nivou ali isto tako i digitalnu pismenost kod roditelja i edukaciju u vezi s bezbednim korišćenjem interneta, i iste strategije za uspostavljanje bezbedne klime na nivou škole, ali i edukacije u vezi sa bezbednim korišćenjem interneta. Roditelji, barem kod nas, nisu dovoljno digitalno pismeni i nemaju dovoljno tehničkog znanja u vezi s bezbednim korišćenjem interneta, što i njihova deca prepoznaju (Kuzmanović i sar., 2016). S obzirom na to, ređe im se obraćaju za pomoć jer procenjuju da roditelji neće razumeti ili znati šta da urade.

U oba pristupa se ističe značajna uloga posmatrača u sprečavanju nasilja. Već je rečeno da će posmatrači digitalnog nasilja pre podržati nasilje, nego što će to učiniti posmatrači tradicionalnog nasilja (Kowalski et al., 2008). Takođe, veća moralna neuključenost i niži osećaj odgovornosti i samoefikasnosti se dobija kod posmatrača digitalnog, u odnosu na tradicionalno nasilje (Knauf, Eschenbeck, & Hock, 2018). U jednoj studiji (Gahagan, Vaterlaus, & Frost, 2016) na studentima je dobijeno da većina studenata (61%) koji su svedoci digitalnog nasilja ne preuzima zapravo ništa,

tako da je broj posmatrača zapravo veći nego što je to u slučaju tradicionalnog nasilja.

Na osnovu jedne metaanalize programa prevencije vršnjačkog nasilja dobijeno je da svi programi daju efekte, pri čemu programi koji uključuju intervenciju posmatrača imaju najjače efekte (Polanin, Espelage, & Pigott, 2012). Preventivne strategije koje uključuju posmatrače su bazirane na tome da posmatrači služe kao uzor, promovišući prosocijalno ponašanje tako što će ukazivati poštovanje, pokazivati empatiju i biti ljubazni prema drugima. Posmatrači se osnažuju da pristupe vulnerabilnim vršnjacima koji mogu biti potencijalne žrtve nasilja, dajući im do znanja da nisu sami tako što će prošetati sa njima, ispratiti ih do kuće, sedeti pored njih tokom odmora u školi, postovati podržavajuće poruke na društvenim mrežama, lajkovati njihove objave itd. U situaciji kada se nasilje aktuelno dešava, posmatrači se osnažuju da zauzmu intruzivniju ulogu te da brane žrtvu, intervenišu da se grupa ostalih posmatrača založi za žrtvu i dovede u pitanje napad na žrtvu ili otvoreno da se suprotstave nasilju. Nakon nasilne epizode oni mogu da pruže žrtvi podršku, prijave nasilje, pa čak i da se obrate nasilniku izražavajući zabrinutost za celu nasilnu situaciju, ukoliko se osećaju bezbedno da to urade.

Postoje neke karakteristike situacije koje doprinose tome da posmatrači reaguju u situaciji nasilja, npr. ukoliko su i sami bili žrtve nasilja ili njihovi prijatelji/rođaci i ukoliko poznaju osobu koja je napadnuta (Panumaporn, Hongsanguansri, Atsariyasing, & Kiatrungrit, 2020), potom ozbiljnost štete koja se nanosi, ponašanje ostalih posmatrača, anonimnost aktera, da li se nasilje odvija javno ili preko privatnih poruka i sl. (više u Polanco-Levicán & Salvo-Garrido, 2021). Međutim, najjači pokretači da posmatrači preduzmu akciju u sprečavanju nasilja su empatija sa žrtvom i anticipacija osećaja kajanja ukoliko se ništa ne preduzme (Hayashi & Tahmasi, 2021) kao i veća moralna uključenost, uverenje da je nasilje generalno loše u svakom obliku (Forshberg et al., 2018) i samoeфикаsnost odn. verovanje da osoba zaista može pomoći žrtvi (Polanco-Levicán & Salvo-Garrido, 2021). Imajući ovo u vidu, preventivni programi se upravo mogu usmeriti na razvoj pomenutih karakteristika. Takođe, neki autori ističu i da bi žrtve trebalo da preuzmu aktivnu ulogu te da umesto da čekaju da posmatrači reaguju na nasilje, da direktno pitaju posmatrače za pomoć (Macháčková et al., 2013).

Postavlja se pitanje koji programi daju bolje rezultate i u jednoj metaanalitičkoj studiji je pokazano da su programi usmereni na socijalno-

emocionalne veštine i vršnjačkog mentora ili uzora efikasnije u redukciji vršenja nasilja, a one usmerene na edukaciju o bezbednosti na internetu i o digitalnom nasilju uopšte su efikasnije u redukciji viktimizacije (Hajnal, 2021).

Kod nas su razvijeni mnogi programi prevencije nasilja kako tradicionalnog, tako i digitalnog i programi radionica u cilju prevencije nasilja. Na ovom mestu će biti izdvojeno par publikacija u kojima se mogu naći radionice i drugi korisni materijali koji se mogu koristiti u prevenciji digitalnog nasilja:

1. Lajović, B., Grujić, S. i Gordana M. (2014). *Radionice za prevenciju digitalnog nasilja*. Beograd, RS: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Dostupno na https://test.tsz.edu.rs/dokumenta/bezbednost_skola/prirucnik_za_prevenciju_digitalnog_nasilja.pdf
2. Kuzmanović, D., Lajović, B., Grujić, S. i Medenica. G. (2016). *Digitalno nasilje – prevencija i reagovanje*. Beograd, RS: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i Pedagoško društvo Srbije. Dostupno na <https://www.unicef.org/serbia/media/5771/file/Digitalno%20nasilje.pdf>
3. Bogovac, Lj. i Popadić, D. (Ur.) (2013). *“Tagged” Priručnik za zaštitu dece i mladih od sajber nasilja i primenu u redovnom nastavnom programu osnovnih i srednjih škola. YES I AM Stručni časopis za prevenciju seksualnog nasilja, 2*. Prevela sa engleskog Stanislava Lazarević. Dostupno na <http://www.incesttraumacentar.org.rs/files/pdf/tagged.pdf>
4. Zacero, D., Jovanović, D. i Maletin, N. (2009). *Program radionica za rad u odeljenju*. Beograd, RS: UNICEF Srbija. Dostupno na https://test.tsz.edu.rs/dokumenta/bezbednost_skola/sbn/prirucnik_za_preventivne_radionice_u_odeljenju.pdf
5. Dinić, B., Petrović, J., Zotović Kostić, M., Mihić, V. i Milovanović, I. (2021). *Vodič za prevenciju rizične upotrebe društvenih mreža kod adolescenata*. Novi Sad, RS: Filozofski fakultet u Novom Sadu. Dostupno na <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-654-6>

Zakonske regulative u Srbiji

U Srbiji je zabrana svih vrsta nasilja u obrazovno-vaspitnim ustanovama regulisana Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja¹² („Službeni glasnik RS”, br. 72/09 i 52/11) koji sadrži odredbe o zabrani diskriminacije, nasilja (uključujući i digitalno nasilje), zlostavljanja i zanemarivanja i zabrani ponašanja kojima se vređa ugled, čast i dostojanstvo deteta i učenika. Pored ovog Zakona, donet je i Pravilnik o protokolu postupanja u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje¹³ („Službeni glasnik RS”, br. 30/10) i izmene i dopune Pravilnika o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje¹⁴ („Službeni glasnik RS”, br. 46 od 26. juna 2019, 104 od 31. jula 2020., u daljem tekstu – Pravilnik). Ovaj Pravilnik takođe uključuje i digitalno nasilje i prema njemu mogu se razlikovati tri nivoa nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja, pa u skladu sa tim i mere koje treba preduzeti za svaki nivo (Tabela 5). Prilikom procene nivoa nasilja uzimaju se u obzir sledeći činioci: intenzitet, stepen rizika, trajanja i učestalosti ponašanja, posledica, broja učesnika, uzrasta i karakteristika razvojnog perioda deteta.

Od relevantnih pravnih regulativa može se izdvojiti Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja¹⁵ (Zaključak Vlade Republike Srbije 05 broj: 011-5196/2005 od 25. avgusta 2005. godine). Ciljevi Opšteg protokola su unapređenje dobrobiti dece kroz sprečavanje zlostavljanja i zanemarivanja, osiguravanje brzog i koordinisanog postupka koji štiti dete od daljeg zlostavljanja i zanemarivanja i obezbeđivanje terapijske pomoći detetu i porodici. Ciljna grupa Opšteg protokola su sva deca čija je dobrobit ugrožena i njime se osigurava da su svi preduzeti postupci i odluke u najboljem interesu deteta. Pored Opšteg protokola, postoje i posebni protokoli za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja koji regulišu specifične uloge i postupke u određenim sektorima kao što su ustanove socijalne zaštite za decu, policija, obrazovno-vaspitne ustanove, sistem zdravstvene zaštite i pravosudni organi. Detalji o delovanjima navedenih sektora i mogu se naći u Ivanović (2019) i

¹²https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_osnovama_sistema_obrazovanja_i_vaspitanja.html

¹³https://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik_o_protokolu_postupanja_u_ustanovi.html

¹⁴<https://mpn.gov.rs/vesti/izmene-i-dopune-pravilnika-o-protokolu-postupanja-u-ustanovi-u-odgovoru-na-nasilje-zlostavljanje-i-zanemarivanje/>

¹⁵https://www.paragraf.rs/propisi/opsti_protokol_za_zastitu_dece_od_zlostavljanja_i_zanemarivanja.html

Ivanović i Marković (2017). Pored toga, doneta je i Uredba o bezbednosti i zaštiti dece pri korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija¹⁶ („Službeni glasnik RS”, broj 13 od 14. februara 2020.). Cilj Uredbe je da se podigne nivo svesti i znanja o načinima bezbednog korišćenja interneta, unapredi digitalna pismenost dece, odnosno učenika, kao i roditelja i nastavnika, te unapredi međuresorna saradnja u domenu bezbednosti i zaštite dece na internetu.

Tabela 5

Nivoi digitalnog nasilja i interventne mere (adaptirano iz Pravilnika)

Nivo	Nasilje	Intervencija
1.	uznemiravajuće pozivanje, slanje uznemiravajućih poruka	odeljenski starešina/nastavnik/vaspitač preduzima samostalne aktivnosti u saradnji sa roditeljima; radi se individualno ili sa grupom učenika ili odeljenjem
2.	oglašavanje, snimanje i slanje snimaka i fotografija, zloupotreba blogova, foruma i četovanja, snimanje pojedinaca protiv njihove volje, snimanje nasilnih scena	odeljenski starešina/glavni vaspitač preduzima aktivnosti u saradnji sa timom za zaštitu od nasilja (pedagogom/ psihologom...) i direktorom uz obavezno učešće roditelja; moguće je pokretanje vaspitno-disciplinskog postupka
3.	snimanje nasilnih scena, distribucija snimaka i fotografija, dečija pornografija	direktor s timom za zaštitu preduzima aktivnost, uz angažovanje spoljašnje zaštitne mreže (centar za socijalni rad, zdravstvena služba, policija, organizacije civilnog društva i druge organizacije i službe) i obavezno učešće roditelja; pokreće se vaspitno-disciplinski postupak, a ako je počinitelj stariji od 14 godina može se pokrenuti prekršajna ili krivična prijava ili postupak

¹⁶<http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/uredba/2020/13/4/reg>

Završna razmatranja i smernice za buduća istraživanja

Korpus znanja o digitalnom nasilju je veoma bogat. Do sada znamo koje su ključne i distinktivne karakteristike digitalnog nasilja, kako se ono manifestuje, kako je ono povezano sa tradicionalnim siledžijstvom i agresijom, čime je motivisano, koja je prevalenca digitalnog nasilja, te koji su ključni činiooci i posledice digitalnog nasilja. Međutim, i dalje postoje neka otvorena pitanja i dileme koja ostavljaju prostor za naredna ispitivanja.

Prvo pitanje se odnosi na uloge u digitalnom nasilju. Najpre, uloga posmatrača je veoma složena u kontekstu digitalnog nasilja. Kako je uloga posmatrača ključna za prevenciju nasilja, buduće napore treba usmeriti na adekvatnu tipologiju posmatrača i osmišljavanje preventivnih strategija u skladu sa postavljenom tipologijom. Pored toga, postoji isprepletenost uloga u tradicionalnom i digitalnom nasilju i može se očekivati da će ova isprepletenost biti sve veća s obzirom na to da se granica između onlajn i oflajn okruženja sve više gubi. U tom kontekstu, tipologija uloga u nasilju bi trebalo da obuhvati uloge koje se odnose i na digitalno i na tradicionalno nasilje zajedno.

Drugo pitanje obuhvata činioce digitalnog nasilja. Iako se može napraviti hijerarhija činilaca koji oblikuju poziciju nasilnika ili žrtve u digitalnom nasilju, pomenuti činiooci nisu izolovani jedni od drugih. Tako, školska klima oblikuje vršnjačke norme, socijalne kompetencije su povezane sa mrežom vršnjačke podrške i popularnosti, a često postoje medijacioni ili moderacioni efekti između ovih činilaca. Na primer, pokazano je da uzrast može značajno moderirati odnos između mnogih prediktora nasilja i viktimizacije (Chen et al., 2017). Takođe, moguće je da veza između digitalnog nasilja i akademskog postignuća može biti posredovana školskom klimom, a veza roditeljske medijacije i nasilja – onlajn aktivnošću deteta. Kao i svako složeno ponašanje, digitalno nasilje i viktimizacija se objašnjavaju na osnovu skupa činilaca i njihovih međusobnih interakcija. Dok su efekti pojedinačnih činilaca prilično dobro istraženi u dosadašnjoj literaturi, korpusu znanja nedostaju uvidi u mehanizme, kontekst i dinamiku javljanja digitalnog nasilja.

Na kraju, uz izuzetak par međunarodnih i nacionalnih projekata, istraživanja digitalnog nasilja kod nas su retka i najviše usmerena na ispitivanje prevalencije nasilja. S obzirom na to da se u Srbiji beleži viša stopa digitalnog nasilja u odnosu na većinu drugih zemalja (npr. Smahel et al., 2020), neophodno je detaljnije ispitati efekte kulturoloških i drugih društvenih

činilaca kod nas koji doprinose većoj izraženosti digitalnog nasilja. Moguće je da kulturološke specifičnosti oblikuju roditeljsko ponašanje i interakciju sa detetom, te socijalne norme koje doprinose nasilju. Takođe, moguće je i da nedostatak svesti o posledicama nasilja i nedostatak edukacije o bezbednom korišćenju interneta i digitalne pismenosti predstavljaju društvene prilike kod nas koje doprinose nasilju.

Reference

- Achternbosch, L., Miller, C., Turville, C., & Vamplew, P. (2014). Grievers versus the Griefed — what motivates them to play Massively Multiplayer Online Role-Playing Games? *The Computer Games Journal*, 3, 5–18. <https://doi.org/10.1007/BF03392354>
- Aftab, P. (2008). *What methods work with different kinds of cyberbullies?* Retrieved from <http://www.stopcyberbullying.org/educators/howdoyouhandleacyberbully.html>
- Akgül, G., & Artar, M. (2020). Cyberbullying: relationship with developmental variables and cyber victimization. *Scandinavian Journal of Child and Adolescent Psychiatry and Psychology*, 8, 25–37. <https://doi.org/10.21307/sjcapp-2020-004>
- AlBuhairan, F., Abou Abbas, O., El Sayed, D., Badri, M., Alshahri, S., & de Vries, N. (2017). The relationship of bullying and physical violence to mental health and academic performance: A cross-sectional study among adolescents in Kingdom of Saudi Arabia. *International Journal of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 4(2), 61–65. <https://doi.org/10.1016/j.ijpam.2016.12.005>
- Alotaibi, N. B. (2019). Cyber Bullying and the Expected Consequences on the Students' Academic Achievement. *IEEE Access*, 7, 153417–153431. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2019.2947163>
- Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53(1), 27–51. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.53.100901.135231>
- Aparisi D, Delgado B, Bo RM, Martínez-Monteaugudo MC. (2021). Relationship between Cyberbullying, Motivation and Learning Strategies, Academic Performance, and the Ability to Adapt to University. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(20):10646. <https://doi.org/10.3390/ijerph182010646>
- Archer J. (2000). Sex differences in aggression between heterosexual partners: a meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 126(5), 651–680. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.126.5.651>
- Azami, M. S., & Tareman, F. (2021). Risk Factors Associated with Cyberbullying, Cybervictimization, and Cyberbullying-Victimization in Iran's High School Students. *Iranian Journal of Psychiatry*, 16(3), 343–352. <https://doi.org/10.18502/ijps.v16i3.6261>
- Bandura, A. (1973). *Aggression: A Social Learning Analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hill.
- Barlett, C. P. (2017). From theory to practice: Cyberbullying theory and its application to intervention. *Computers in Human Behavior*, 72, 269–275. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.02.060>

- Barlett, C. P., & Gentile, D. A. (2012). Attacking others online: The formation of cyberbullying in late adolescence. *Psychology of Popular Media Culture, 1*, 123e135. <http://dx.doi.org/10.1037/a0028113>
- Barlińska, J., Szuster, A., & Winiewski, M. (2013). Cyberbullying among Adolescent Bystanders: Role of the Communication Medium, Form of Violence, and Empathy. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 23*(1), 37–51. <https://doi.org/10.1002/casp.2137>
- Barnhart, R. K., & Steinmetz, S. (1999). *Chambers Dictionary of Etymology*. Edinburgh, UK: Chambers.
- Baron, R. A. (1977). *Human Aggression*. New York, NY: Plenum.
- Baron, R. A., & Richardson, D. R. (1994). *Human Aggression* (2nd edition). New York, NY: Plenum Press.
- Beckman, L., Hagquist, C., & Hellström, L. (2013). Discrepant gender patterns for cyberbullying and traditional bullying – An analysis of Swedish adolescent data. *Computers in Human Behavior, 29*(5), 1896–1903. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2013.03.010>
- Belsey, B. (2006). Bullying.org: A Learning Journey. *Bulletin – Newfoundland and Labrador Teachers Association, 49*(4), 20.
- Beran, T., & Li, Q. (2005). Cyber-harassment: A study of a new method for an old behavior. *Journal of Educational Computing Research, 32*(3), 265–277. <https://doi.org/10.2190/8YQM-B04H-PG4D-BLLH>
- Berkowitz, L. (1989). Frustration–aggression hypothesis: Examination and reformulation. *Psychological Bulletin, 106*, 59–73.
- Bettencourt, B., Talley, A., Benjamin, A. J., & Valentine, J. (2006). Personality and aggressive behavior under provoking and neutral conditions: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin, 132*(5), 751–777. <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.132.5.751>
- Betts, L. R., Baguley, T., Gardner, S. E. (2019). Examining adults' participant roles in cyberbullying. *Journal of Social and Personal Relationships, 36*(11–12), 3362–3370. doi:10.1177/0265407518822774
- Björkqvist, K. (2001). Different names, same issue. *Social Development, 10*(2), 272–274. <https://doi.org/10.1111/1467-9507.00164>
- Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. I., & Kaukiainen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior, 18*, 117–127. [https://doi.org/10.1002/1098-2337\(1992\)18:2<117::AID-AB2480180205>3.0.CO;2-3](https://doi.org/10.1002/1098-2337(1992)18:2<117::AID-AB2480180205>3.0.CO;2-3)
- Bottino, S. M., Bottino, C. M., Regina, C. G., Correia, A. V., & Ribeiro, W. S. (2015). Cyberbullying and adolescent mental health: Systematic review. *Cadernos de saude publica, 31*(3), 463–475. <https://doi.org/10.1590/0102-311x00036114>

- Brighi, A., Menin, D., Skrzypiec, G., & Guarini, A. (2019). Young, Bullying, and Connected. Common Pathways to Cyberbullying and Problematic Internet Use in Adolescence. *Frontiers in psychology, 10*: 1467. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01467>
- Brighi, A., Ortega, R., Pyzalski, J., Scheithauer, H., Smith, P. K., Tsormpatzoudis, H., et al. (2012). *European cyberbullying intervention project questionnaire - ECIPQ* [Unpublished questionnaire]. University of Bologna.
- Brown, K., Atkins, M. S., Osborne, M. L., & Milnamow, M. (1996). A revised teacher rating scale for reactive and proactive aggression. *Journal of Abnormal Child Psychology, 24*(4), 473–480. <https://doi.org/10.1007/BF01441569>
- Buckels, E. E., Trapnell, P. D., & Paulhus, D. L. (2014). Trolls just want to have fun. *Personality and Individual Differences, 67*, 97–102. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.01.016>
- Bushman, B. J., & Anderson, C. A. (2001). Is it time to pull the plug on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? *Psychological Review, 108*, 273–279. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.108.1.273>
- Bushman, B. J., & Bartholow, B. D. (2010). Aggression. In R. F. Baumeister & E. J. Finkel (Eds.), *Advanced Social Psychology* (pp. 303–340). New York, NY: Oxford University Press.
- Buss A. H. (1961). *The Psychology of Aggression*. New York, NY: Wiley.
- Buss, A. H., & Perry, M. (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology, 63*(3), 452–459. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.63.3.452>
- Calvete, E., Orue, I., Estévez, A., Villardón, L., & Padilla, P. (2010). Cyberbullying in adolescents: Modalities and aggressors' profile. *Computers in Human Behavior, 26*, 1128–1135. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.03.017>
- Campbell, M. Aa (2005) Cyber bullying: An old problem in a new guise? *Australian Journal of Guidance and Counselling, 15*(1), 68–76. <https://doi.org/10.1375/ajgc.15.1.68>
- Carrington, P. M. (2006). *Internet Increases Cyberbullying*. Retrieved from <http://timesdispatch.com/servlet/Satellite?pagename=Common%2FMSGArticle%2Fpri>
- Casas, J. A., del Rey, R., & Ortega-Ruiz, R. (2013). Bullying and cyberbullying: Convergent and divergent predictor variables. *Computers in Human Behavior, 29*(3), 580–587. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.11.015>
- Çetin, B., Yaman, E., & Peker, A. (2011). Cyber victim and bullying scale: A study of validity and reliability. *Computers & Education, 57*(4), 2261–2271. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2011.06.014>
- Chakraborty, S., Bhattacharjee, A., & Onuchowska, A. (2021). Cyberbullying: A Review of the Literature (March 8, 2021). Available at SSRN:

- <https://ssrn.com/abstract=3799920> or
<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3799920>
- Chan, T. K. H., Cheung, C. M. K., Lee, Z. W. Y. (2021). Cyberbullying on Social Networking Sites: A Literature Review and Future Research Directions. *Information and Management*, 58(2), p. 103411. <https://doi.org/10.1016/j.im.2020.103411>
- Chen, L., Ho, S. S., & Lwin, M. O. (2017). A meta-analysis of factors predicting cyberbullying perpetration and victimization: From the social cognitive and media effects approach. *New Media and Society*, 19(8), 1194–1213. <https://doi.org/10.1177/1461444816634037>
- Choi, K., Cho, S., & Lee, J.R. (2019). Impacts of online risky behaviors and cybersecurity management on cyberbullying and traditional bullying victimization among Korean youth: Application of cyber-routine activities theory with latent class analysis. *Computers in Human Behavior*, 100, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.06.007>
- Chun, J. S., Lee, J., Kim, J., & Lee, S. (2020). An international systematic review of cyberbullying measurements. *Computers in Human Behavior*, 113, 106485. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106485>
- Coloroso, B. (2008). *The bully, the bullied and the bystander: From preschool to secondary school— how parents and teachers can help break the cycle of violence*. New York: HarperCollins.
- Corcoran, L., Guckin, C. M., & Prentice, G. (2015). Cyberbullying or Cyber Aggression?: A Review of Existing Definitions of Cyber-Based Peer-to-Peer Aggression. *Societies*, 5(2), 245–255. <https://doi.org/10.3390/soc5020245>
- Cowie, H., Bauman, S., Coyne, I., Myers, C., Porhola, M., & Almeida, A. (2013). Cyberbullying amongst university students. An emergent cause for concern? In P. K. Smith & G. Steffgen (Eds.), *Cyberbullying through the new media. Findings from an international network* (pp. 165–177). London and New York: Psychology Press.
- Craig, W., Pepler, D., & Blais, J. (2007). Responding to bullying: What works. *School Psychology International*, 28(4), 465–477. <https://doi.org/10.1177/0143034307084136>
- Crick, N. (1995). Relational Aggression: the role of intent attributions, feelings of distress, and provocation type. *Development and Psychopathology*, 7, 313–322. <https://doi.org/10.1017/S0954579400006520>
- Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1996). Social information–processing mechanisms in reactive and proactive aggression. *Child Development*, 67, 993–1002. <https://doi.org/10.2307/1131875>
- Crick, N. R., & Grotpeter, J. K. (1995). Relational aggression, gender, and social psychological adjustment. *Child Development*, 66(3), 710–722. <https://doi.org/10.2307/1131945>

- Del Rey, R., Elipe, P., & Ortega-Ruiz, R. (2012). Bullying and cyberbullying: overlapping and predictive value of the co-occurrence. *Psicothema*, 24(4), 608–613.
- Dinić, B. (2019). *Principi psihološkog testiranja*. Novi Sad, RS: Filozofski fakultet. Preuzeto sa <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sites/default/files/db/books/978-86-6065-540-2.pdf>
- Dinić, B. i Janičić, B. (2012). Evaluacija Bas-Perijevog Upitnika agresije po modelu TOS (IRT). *Psihologija*, 45(2), 189–207. <https://doi.org/10.2298/PSI1202189D>
- Dinić, B., Mitrović, D. i Smederevac, S. (2014). Upitnik BODH (Bes, Osvetoljubivost, Dominacija, Hostilnost): Novi upitnik za porcenu agresivnosti. *Primenjena psihologija*, 7(3–1), 297–324. <https://doi.org/10.19090/pp.2014.3-1.297-324>
- Dinić, B., Nikolašević, Ž., Oljača, M., & Bugarski Ignjatović, V. (2018). Twin study of aggressiveness and impulsiveness relationships. *Primenjena Psihologija*, 11(4), 451–470. <https://doi.org/10.19090/pp.2018.4.451-470>
- Dinić, B., Petrović, J., Zotović Kostić, M., Milovanović, I. i Mihić, V. (2021). *Rizična upotreba društvenih mreža kod adolescenata*. Novi Sad, RS: Filozofski fakultet u Novom Sadu. Preuzeto sa <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadržaj/2021/978-86-6065-650-8>
- Dinić, B. M., & Raine, A. (2020). An item response theory analysis and further validation of the reactive–proactive aggression questionnaire (RPQ): The Serbian adaptation of the RPQ. *Journal of Personality Assessment*, 102(4), 469–479. <https://doi.org/10.1080/00223891.2019.1573430>
- Dinić, B. M., Smederevac, S., Sadiković, S., Oljača, M., Vučinić, N., Prinz, M., & Budimlija, Z. (2020). Twin study of laboratory-induced aggression. *Aggressive Behavior*. Online First. <https://doi.org/10.1002/ab.21916>
- Dinić, B., Sokolovska, V., Milovanović, I. i Oljača, M. (2014). Oblici i činioci školskog nasilništva i viktimizacije. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 46(2), 399–424. <https://doi.org/10.2298/ZIPI1402399D>
- Dinić, B. M., & Wertag, A. (2018). Effects of Dark Triad and HEXACO traits on reactive/proactive aggression: Exploring the gender differences. *Personality and Individual Differences*, 123, 44–49. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.11.003>
- Dooley, J. J., Pyzalski, J., & Cross, D. S. (2009). Cyberbullying versus Face-to-Face Bullying: A Theoretical and Conceptual Review. *Journal of Psychology*, 217(4), 182–188. [10.1027/0044-3409.217.4.182](https://doi.org/10.1027/0044-3409.217.4.182)
- Doumas, D. M., & Midgett, A. (2020). The association between witnessing cyberbullying and depressive symptoms and social anxiety among elementary school students. *Psychology in the Schools*, 58(3), 622–637. <https://doi.org/10.1002/pits.22467>

- Erdur-Baker, Ö. (2010). Cyberbullying and its correlation to traditional bullying, gender and frequent and risky usage of internet-mediated communication tools. *New Media & Society*, 12(1), 109–125. <https://doi.org/10.1177/1461444809341260>
- Erentaitė, R., Bergman, L. R., & Zukauskienė, R. (2012). Cross-contextual stability of bullying victimization: a person-oriented analysis of cyber and traditional bullying experiences among adolescents. *Scandinavian Journal of Psychology*, 53(2), 181–190. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.2011.00935.x>
- Estévez, A., Villardón, L., Calvete, E., Padilla, P., & Orue, I. (2010). Adolescentes víctimas de cyberbullying: Prevalencia y características [Adolescent victims of cyberbullying: Prevalence and characteristics]. *Behavioral Psychology/Psicología Conductual*, 18(1), 73–89.
- Estévez, E., Cañas, E., Estévez, J. F., & Povedano, A. (2020). Continuity and Overlap of Roles in Victims and Aggressors of Bullying and Cyberbullying in Adolescence: A Systematic Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(20), 7452. <https://doi.org/10.3390/ijerph17207452>
- Frisén, A., Berne, S., Schultze-Krumbholz, A., Scheithauer, H., Naruskov, K., Luik, P., Katzer, C., Erentaitė, R., & Zukauskienė, R. (2013). Measurement issues: A systematic review of cyberbullying instruments. In P. K. Smith & G. Steffgen (Eds.), *Cyberbullying through the new media. Findings from an international network* (pp. 37–62). London and New York: Psychology Press.
- Fanti, K. A., Demetriou, A. G., & Hawa, V. V. (2012). A longitudinal study of cyberbullying: Examining risk and protective factors. *European Journal of Developmental Psychology*, 9(2), 168–181. <https://doi.org/10.1080/17405629.2011.643169>
- Faucher, C., Jackson, M., & Cassidy, W. E. M. (2014). Cyberbullying among University Students: Gendered Experiences, Impacts, and Perspectives. *Educational Research International*, Acricle ID 698545. <https://doi.org/10.1155/2014/698545>
- Festl, R., Vogelgesang, J., Scharnow, M., & Quandt, T. (2017). Longitudinal patterns of involvement in cyberbullying: Results from a Latent Transition Analysis. *Computers in Human Behavior*, 66, 7–15. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.09.027>
- Fegenbush, B., & Olivier, D. (2009). *Cyberbullying: A Literature Review*. Paper presented at the Annual Meeting of the Louisiana Education Research Association Lafayette. Available at http://ullresearch.pbworks.com/f/Fegenbush_Cyberbullying_LERAConferencePaper.pdf
- Ferreira, P. C., Simão, A.M. V., Ferreira, A., Souza, S., & Francisco, S. (2016). Student bystander behavior and cultural issues in cyberbullying: When

- actions speak louder than words. *Computers in Human Behavior*, 60, 301–311. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.02.059>
- Fisher, B. W., Gardella, J. H., & Teurbe-Tolon, A. R. (2016). Peer cybervictimization among adolescents and the associated internalizing and externalizing problems: A meta-analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, 45(9), 1727–1743. <https://doi.org/10.1007/s10964-016-0541-z>
- Fontaine, R. G. (2007). Disentangling the psychology and law of instrumental and reactive subtypes of aggression. *Psychology, Public Policy, and Law*, 13, 143–165. <https://doi.org/10.1037/1076-8971.13.2.143>
- Forsberg, C., Wood, L., Smith, J., Varjas, K., Meyers, J., Jungert, T., & Thornberg, R. (2018). Students' views of factors affecting their bystander behaviors in response to schoolbullying: A cross-collaborative conceptual qualitative analysis. *Research Papers in Education*, 33(1), 127–142. <https://doi.org/10.1080/02671522.2016.1271001>
- Gahagan, K., Vaterlaus, J. M., & Frost, L. R. (2016). College student cyberbullying on social networking sites: Conceptualization, prevalence, and perceived bystander responsibility. *Computers in Human Behavior*, 55, 1097–1105. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.11.019>
- Galen, B. & Underwood, M. (1997). A developmental investigation of social aggression among children. *Developmental Psychology*, 33(4), 589–600. <https://doi.org/10.1037//0012-1649.33.4.589>
- Gassó, A. M., Mueller-Johnson, K., & Montiel, I. (2020). Sexting, Online Sexual Victimization, and Psychopathology Correlates by Sex: Depression, Anxiety, and Global Psychopathology. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(3), 1018. <https://doi.org/10.3390/ijerph17031018>
- González-Cabrera, J. M., León-Mejía, A., Machimbarrena, J. M., Balea, A., & Calvete, E. (2019). Psychometric properties of the cyberbullying triangulation questionnaire: A prevalence analysis through seven roles. *Scandinavian Journal of Psychology*, 60, 160–168. <https://doi.org/10.1111/sjop.12518>
- Graf, D., Yanagida, T., & Spiel, C. (2019). Through the magnifying glass: Empathy's differential role in preventing and promoting traditional and cyberbullying. *Computers in Human Behavior*, 96, 186–195. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.02.007>
- Griezel, L., Craven, R. G., Yeung, A. S., & Finger, L. (2008). *The development of a multi-dimensional measure of cyber bullying*. Paper presented at Australian Association for Research in Education Conference. Available at <http://www.aare.edu.au/08pap/gri08737.pdf>

- Grigg, D. W. (2010). Cyber-Aggression: Definition and Concept of Cyberbullying. *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 20(2), 143–156. <https://doi.org/10.1375/ajgc.20.2.143>
- Guo, S. (2016). A meta-analysis of the predictors of cyberbullying perpetration and victimization. *Psychology in the School*, 53(4), 432–453. <https://doi.org/10.1002/pits.21914>
- Guo, S., Liu, J., & Wang, J. (2021). Cyberbullying Roles Among Adolescents: A Social-Ecological Theory Perspective. *Journal of School Violence*, 20(2), 167–181. <https://doi.org/10.1080/15388220.2020.1862674>
- Hajnal, A. (2021). Cyberbullying Prevention: Which Design Features Foster the Effectiveness of School-Based Programs? *East European Journal of Society and Politics*, 70(1), 40–58. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v7i1.648>
- Han, Z., Wang, Z., & Li, Y. (2021). Cyberbullying Involvement, Resilient Coping, and Loneliness of Adolescents During Covid-19 in Rural China. *Frontiers in Psychology*, 12:664612. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.664612>
- Harré, R., & Lamb, R. (Eds.) (1993). *The encyclopedic dictionary of psychology*. Cambridge: MIT Press.
- Hayashi, Y., & Tahmasbi, N. (2021). Psychological Predictors of Bystanders' Intention to Help Cyberbullying Victims Among College Students: An Application of Theory of Planned Behavior. *Journal of Interpersonal Violence*. Online First. <https://doi.org/10.1177/0886260521992158>
- Hemphill, S. A., Kotevski, A., Tollit, M., Smith, R., Herrenkohl, T. I., Toumbourou, J. W., & Catalano, R. F. (2012). Longitudinal predictors of cyber and traditional bullying perpetration in Australian secondary school students. *Journal of Adolescent Health*, 51(1), 59–65. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2011.11.019>
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2010). Bullying, Cyberbullying, and Suicide. *Archives of Suicide Research*, 14(3), 206–221. <https://doi.org/10.1080/13811118.2010.494133>
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2009). *Bullying beyond the schoolyard: Preventing and responding to cyberbullying*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2008). Cyberbullying: An exploratory analysis of factors related to offending and victimization. *Deviant Behavior*, 29(2), 129–156. <https://doi.org/10.1080/01639620701457816>
- Hoff, D. L., & Mitchell, S. N. (2009). Cyberbullying: Causes, effects, and remedies. *Journal of Educational Administration*, 47, 652–665. <https://doi.org/10.1108/09578230910981107>
- Hu, Y., Bai, Y., Pan, Y., & Li, S. (2021). Cyberbullying victimization and depression among adolescents: A meta-analysis. *Psychiatry Research*, 305, 114198. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2021.114198>

- Huang, Y., & Chou, C. (2010). An analysis of multiple factors of cyberbullying among junior high school students in Taiwan. *Computers in Human Behavior*, 26(6), 1581–1590. doi:10.1016/j.chb.2010.06.005
- Hung, A. H., Luebbe, A. M. & Flaspohler, P. D. (2015). Measuring School Climate: Factor Analysis and Relations to Emotional Problems, Conduct Problems, and Victimization in Middle School Students. *School Mental Health*, 7, 105–119. <https://doi.org/10.1007/s12310-014-9131-y>
- Ipsos (2018). *Cyberbullying, A Global Advisor Survey*. Retrieved from https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2018-06/cyberbullying_june2018.pdf
- Ivanović, J. (2019). *Smernice za profesionalce u zaštiti dece od digitalnog nasilja u Republici Srbiji*. Beograd, RS: Save the Children in North West Balkans. Preuzeto sa <https://www.pars.rs/images/biblioteka/Ljudska-prava/Prava-deteta/smernice-za-profesionalce-u-zastiti-dece-od-digitalnog-nasilja-u-republici-srbiji.pdf>
- Ivanović, J. i Marković, D. (2017). *Mapa puta prevencije online i drugih nasilja nad decom na internetu u Republici Srbiji*. Beograd, RS: Save the Children in North West Balkans. Preuzeto sa <https://www.pars.rs/images/biblioteka/visokotehnoloski-kriminal/Mapa-puta-prevencije-online-i-drugih-nasilja-nad-decom-na-internetu-u-RS.pdf>
- Jain, O., Gupta, M., Satam, S., & Panda, S. (2020). Has the COVID-19 pandemic affected the susceptibility to cyberbullying in India? *Computers in Human Behavior Reports*, 2, 100029. <https://doi.org/10.1016/j.chbr.2020.100029>
- John, A., Glendenning, A. C., Marchant, A., Montgomery, P., Stewart, A., Wood, S., Lloyd, K., Hawton, K. (2018). Self-Harm, Suicidal Behaviours, and Cyberbullying in Children and Young People: Systematic Review. *Journal of Medical Internet Research*, 20(4):e129 <https://doi.org/10.2196/jmir.9044>
- Johnson, L. D., Haralson, A., Batts, S., Brown, E., Collins, C., Buren-Travis, A. V., & Spencer, M. (2016). Cyberbullying on Social Media Among College Students. *VISTAS Online*, Article 3. Retrieved from https://www.counseling.org/docs/default-source/vistas/article_03b0bf24f16116603abcacff0000bee5e7.pdf?sfvrsn=2ea9442c_4
- Juvonen, J., & Gross, E. F. (2008). Extending the school grounds? Bullying experiences in cyberspace. *The Journal of School Health*, 78(9), 496–505. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1561.2008.00335.x>
- Kaluarachchi, C., Sedera, D., & Warren, M. (2021). An Investigative Model of Adult Cyberbullying: A Court Case Analysis. *PACIS 2021 Proceedings*, 8. Available at <https://aisel.aisnet.org/pacis2021/8>

- Kim, B. K., Park, J., Jung, H. J., & Han, Y. (2020). Latent profiles of offline/cyber bullying experiences among Korean students and its relationship with peer conformity. *Children and Youth Services Review, 118*(C). <https://doi.org/10.1016/j.chidyouth.2020.105349>
- Kinga, S., Kármén, D., Eniko, B., Andrea, B., & Noémi-Emese, K. (2014). *Erdelyi Pszichologiai Szemle/Transylvanian Journal of Psychology, 15*(2), 181–198.
- Knauf, R.-K., Eschenbeck, H., & Hock, M. (2018). Bystanders of bullying: Social-cognitive and affective reactions to school bullying and cyberbullying. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace, 12*(4), article 3. <http://dx.doi.org/10.5817/CP2018-4-3>
- Kokkinos, C. M., Antoniadou, N., & Markos, A. (2014). Cyber-bullying: An investigation of the psychological profile of university student participants. *Journal of Applied Developmental Psychology, 35*(3), 204–214. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2014.04.001>
- Komitet pravnikā za ljudska prava (2017). *Govor mržnje i zločin mržnje kao instituti međunarodnog i domaćeg prava*. Beograd, RS: Nacionalna koalicija za toleranciju protiv zločina mržnje.
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the digital age: a critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin, 140*(4), 1073–1137. <https://doi.org/10.1037/a0035618>
- Kowalski, R. M., Limber, S. P., & Agatston, P. W. (2008). *Cyber bullying: Bullying in the digital age*. Malden, MA: Blackwell.
- Kowalski, R. M., Limber, S. P., & McCord, A. (2019). A developmental approach to cyberbullying: Prevalence and protective factors. *Aggression and Violent Behavior, 45*, 20–32. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2018.02.009>
- Kuzmanović, D., Lajović, B., Grujić, S. i Medenica, G. (2016) *Digitalno nasilje – prevencija i reagovanje*. Beograd, RS: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.
- Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D. i Milošević, T. (2019). *Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji: rezultati istraživanja Dece Evrope na internetu*. Beograd, RS: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Preuzeto sa https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3514189
- Langos, C. (2012). Cyberbullying: The Challenge to Define. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, 15*(6), 285–289. <http://doi.org/10.1089/cyber.2011.0588>
- Law, D. M., Shapka, J. D., Domene, J. F., & Gagné, M. H. (2012). Are Cyberbullies really bullies? An investigation of reactive and proactive online

- aggression. *Computers in Human Behavior*, 28(2), 664–672. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2011.11.013>
- Law, D. M., Shapka, J. D., Hymel, S., Olson, B. F., & Waterhouse, T. (2012). The changing face of bullying: An empirical comparison between traditional and internet bullying and victimization. *Computers in Human Behavior*, 28(1), 226–232. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2011.09.004>.
- Lei, H., Mao, W., Cheong, C. M., Wen, Y., Cui, Y., & Cai, Z. (2020). The relationship between self-esteem and cyberbullying: A meta-analysis of children and youth students. *Current Psychology*, 39, 830–842. <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00407-6>
- Lessard, L. M., & Puhl, R. M. (2021). Adolescent Academic Worries Amid COVID-19 and Perspectives on Pandemic Related Changes in Teacher and Peer Relations. *School Psychology*. Advance online publication <http://dx.doi.org/10.1037/spq0000443>
- Livingstone, S., Haddon, L., Görzig, A., & Ólafsson, K. (2011). *Risks and safety on the internet: the perspective of European children: Full findings and policy implications from the EU Kids Online survey of 9-16 year olds and their parents in 25 countries*. London, UK: EU Kids Online Network. Retrieved from <http://eprints.lse.ac.uk/33731/>
- Lobe, B., Velicu, A., Staksrud, E., Chaudron, S., & Di Gioia, R. (2020). *How children (10-18) experienced online risks during the Covid-19 lockdown - Spring 2020, EUR 30584 EN*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2760/562534, JRC124034>.
- Lorr, M., & Wunderlich, R. A. (1985). A measure of impulsiveness and its relations to extraversion. *Educational and Psychological Measurement*, 45(2), 251–257. <https://doi.org/10.1177/001316448504500207>
- Lozano-Blasco, R., Cortés-Pascual, A., & Latorre-Martínez, M. P. (2020). Being a cybervictim and a cyberbully – The duality of cyberbullying: A meta-analysis. *Computers in Human Behavior*, 111, 106444. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106444>
- Lozić, S. R. (2020). Sigurna škola iz perspektive nastavnika. *Norma*, 25(1), 5–18.
- Macháčková, H., Dedkova, L., Sevcikova, A., & Cerna, A. (2013). Bystanders' Support of Cyberbullied Schoolmates. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 23(1), 25–36. <https://doi.org/10.1002/casp.2135>
- Malecki, W. P., Kowal, M., Dobrowolska, M., & Sorokowski, P. (2021). Defining Online Hating and Online Haters. *Frontiers in Psychology*, 12:744614. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.744614>
- Marciano, L., Schulz, P. J., & Camerini, A-L. (2020). Cyberbullying Perpetration and Victimization in Youth: A Meta-Analysis of Longitudinal Studies.

- Journal of Computer-Mediated Communication*, 25(2), 163–181, <https://doi.org/10.1093/jcmc/zmz031>
- Marcus, R. E. (2007). *Aggression and violence in adolescence*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Matović, M. i Zunić-Pavlović, V. (2020). Povezanost restriktivnih strategija roditeljskog nadzora i digitalnog nasilja u adolescenciji. *Communication and Media*, 15(47), 35–56. <https://doi.org/10.5937/cm15-27100>
- McEllistrem, J. E. (2004). Affective and predatory violence: A bimodal classification system of human aggression and violence. *Aggression and Violent Behavior*, 10(1), 1–30. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2003.06.002>
- McGlynn, C. & Rackley, E. (2017). Image-Based Sexual Abuse. *Oxford Journal of Legal Studies*, 37(3), 534–561. <https://doi.org/10.1093/ojls/gqw033>
- McGuckin, C., Perren, S., Corcoran, L., Cowie, H., Dehue, F., Ševčíková, A., Tsatsou, P., & Völlink, T. (2013). In P. K. Smith, & Steffgen, G. (Eds.), *Cyberbullying through the new media. Findings from an international network* (pp. 121–135). London and New York: Psychology Press.
- Menesini, E., & Nocentini, A. (2009). Cyberbullying definition and measurement: Some critical considerations. *Zeitschrift für Psychologie/Journal of Psychology*, 217(4), 230–232. <https://doi.org/10.1027/0044-3409.217.4.230>
- Menesini, E., Nocentini, A., Palladino, B. E., Scheithauers, H., Schultze-Krumbholz, A., Frisé, A., Berne, S., Luik, P., Naruskov, K., Ortega, R., Calmaestra, J., & Blaya, C. (2013). Definitions of cyberbullying. In P. K. Smith & G. Steffgen (Eds.), *Cyberbullying through the new media. Findings from an international network* (pp. 23–36). London and New York: Psychology Press.
- Menesini, E., Nocentini, A., Palladino, B. E., Frisé, A., Berne, S., Ortega-Ruiz, R., Calmaestra, J., Scheithauer, H., Schultze-Krumbholz, A., Luik, P., Naruskov, K., Blaya, C., Berthaud, J., & Smith, P. K. (2012). Cyberbullying definition among adolescents: A comparison across six European countries. *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking*, 15(9), 455–463. <https://doi.org/10.1089/cyber.2012.0040>
- Merk, W., Orobio de Castro, B., Koops, W., Matthys, W. (2005). The distinction between reactive and proactive aggression: Utility for theory, diagnosis and treatment? *European Journal of Developmental Psychology*, 2, 197–220. <https://doi.org/10.1080/17405620444000300>
- Miller, J. D., & Lynam, D. R. (2001). Structural models of personality and their relation to antisocial behavior: A meta-analytic review. *Criminology*, 39, 765–793. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2001.tb00940.x>

- Mishna, F., Khoury-Kassabri, M., Gadalla, T., & Daciuk, J. (2012). Risk factors for involvement in cyber bullying: Victims, bullies and bully-victims. *Children and Youth Services Review, 34*, 63–70. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2011.08.032>
- Mitchell, K. J., Jones, L. M., Turner, H. A., Shattuck, A., & Wolak, J. (2016). The role of technology in peer harassment: Does it amplify harm for youth? *Psychology of Violence, 6*(2), 193–204. <https://doi.org/10.1037/a0039317>
- Modecki, K. L., Minchin, J., Harbaugh, A. G., Guerra, N. G., & Runions, K. C. (2014). Bullying prevalence across contexts: a meta-analysis measuring cyber and traditional bullying. *The Journal of adolescent health: official publication of the Society for Adolescent Medicine, 55*(5), 602–611. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.06.007>
- Moore SE, Norman RE, Suetani S, Thomas HJ, Sly PD, Scott JG. Consequences of bullying victimization in childhood and adolescence: A systematic review and meta-analysis (2017). *World Journal of Psychiatry, 7*(1), 60–76. <https://doi.org/10.5498/wjp.v7.i1.60>
- Morrow, M. T., Hubbard, J. A., Bookhout, M. K., Docimo, M. A., Swift, L. E., Grassetti, S. N., & Cabanas, K. L. (2021). Lower Levels of Classroom Aggression Predict Stronger Relations Between Peer Victimization and Reactive Versus Proactive Aggression. *Journal of Interpersonal Violence*. Online First. <https://doi.org/10.1177/0886260521997956>
- Mulvey, K. L., Hoffman, A. J., Gönültaş, S., Hope, E. C., & Cooper, S. M. (2018). Understanding experiences with bullying and bias-based bullying: What matters and for whom? *Psychology of Violence, 8*(6), 702–711. <https://doi.org/10.1037/vio0000206>
- Nathan, E. (2009). *Reputational orientations and aggression: Extending reputation enhance-ment theory to upper primary school aged bullies* (Unpublished PhD thesis). Perth, Australia: The University of Western Australia.
- National Children’s Home (2005). *Putting U in the Picture: Mobile Bullying Survey*. Retrieved from http://www.nch.org.uk/uploads/documents/Mobile_bullying_%20report.pdf
- Nocentini, A., Fiorentini, G., Di Paola, L., & Menesini, E. (2018). Parents, family characteristics and bullying behavior: A systematic review. *Aggression and Violent Behavior, 45*, 41–50. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2018.07.010>
- Nocentini, A., Calmaestra, J., Schultze-Krumbholz, A., Scheithauer, H., Ortega, R., & Menesini, E. (2010). Cyberbullying: Labels, behaviours and definition in three European countries. *Australian Journal of Guidance and Counselling, 20*(2), 129–142. <https://doi.org/10.1375/ajgc.20.2.129>

- Nosworthy, N., & Rinaldi, C. (2013). A Review of School Board Cyberbullying Policies in Alberta. *Alberta Journal of Educational Research*, 58(4), 509–525.
- Olweus, D. (1973). Personality and aggression. In J. K. Cole & D. D. Jensen (Eds.), *Nebraska Symposium on Motivation 1972*. Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.
- Olweus, D. (2013). School Bullying: Development and Some Important Challenges. *Annual Review of Clinical Psychology*, 9, 751–780. <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-050212-185516>
- Olweus, D. (2006). *Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire (OBVQ)* [Database record]. APA PsycTests. <https://doi.org/10.1037/t09634-000>
- Olweus, D. (2012) Cyberbullying: An overrated phenomenon? *European Journal of Developmental Psychology*, 9(5), 520–538. <https://doi.org/10.1080/17405629.2012.682358>
- Opsenica Kostić, J., Panić, T. i Cakić, V. (2015). Karakteristike nosilaca uloga u elektronskom maltretiranju. *Primenjena psihologija*, 8(2), 131–146. <https://doi.org/10.19090/pp.2015.2.131-146>
- Ortega, R., Elipe, P., Mora-Merchán, J. A., Calmaestra, J., & Vega, E. (2009). The emotional impact on victims of traditional bullying and cyberbullying: A study of Spanish adolescents. *Zeitschrift für Psychologie/Journal of Psychology*, 217(4), 197–204. <https://doi.org/10.1027/0044-3409.217.4.197>
- Pabian S., De Backer, C. J. S., & Vandebosch, H. (2015). Dark Triad personality traits and adolescent cyber-aggression. *Personality and Individual Differences*, 75, 41–46. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.11.015>.
- Panumaporn, J., Hongsanguansri, S., Atsariyasing, W., & Kiatrungrit, K. (2020). Bystanders' behaviours and associated factors in cyberbullying. *General Psychiatry*, 33:e100187. <https://doi.org/10.1136/gpsych-2019-100187>
- Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2012). *Preventing and responding to cyberbullying: Expert perspectives*. Thousand Oaks, CA: Routledge
- Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2006). Bullies Move Beyond the Schoolyard: A Preliminary Look at Cyberbullying. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 4(2), 148–169. <https://doi.org/10.1177/1541204006286288>
- Parris, L., Varjas, K., Meyers, J., & Cutts, H. (2012). High school students' perceptions of coping with cyberbullying. *Youth & Society*, 44(2), 284–306. <https://doi.org/10.1177/0044118X11398881>

- Paulhus, D. L. (2014). Toward a Taxonomy of Dark Personalities. *Current Directions in Psychological Science*, 23(6), 421–426. <https://doi.org/10.1177/0963721414547737>
- Pavlović, S. (2020). *Svest, iskustva i strategije srednjoškolki i srednjoškolaca za imenovanje problema digitalnog seksualnog i rodno zasnovanog nasilja – izveštaj za Srbiju*. Beograd: Autonomni ženski centar. Preuzeto sa https://www.womenngo.org.rs/images/publikacije-dp/2020/Digitalno_nasilje_i_mladi-izvestaj_za_Srbiju.pdf
- Perenc, L., & Radochonski, M. (2014). Psychopathic traits and reactive-proactive aggression in a large community sample of Polish adolescents. *Child Psychiatry and Human Development*, 45(4), 464–471. <https://doi.org/10.1007/s10578-013-0432-4>
- Perren, S., Corcoran, L., Cowie, H., Dehue, F., Garcia, D., Mc Guckin, C., Sevcikova, A., Tsatsou, P., & Völlink, T. (2012). Tackling Cyberbullying: Review of Empirical Evidence Regarding Successful Responses by Students, Parents, and Schools. *International Journal of Conflicts and Violence*, 6(2), 283–293. <https://doi.org/10.4119/ijcv-2919>
- Peter, I.-K., & Petermann, F. (2018). Cyberbullying: A concept analysis of defining attributes and additional influencing factors. *Computers in Human Behavior*, 86, 350–366. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.05.013>
- Polanco-Levicán, K., & Salvo-Garrido, S. (2021) Bystander Roles in Cyberbullying: A Mini-Review of Who, How Many, and Why. *Frontiers in Psychology*, 12:676787. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.676787>
- Polanin, J. R., Espelage, D. L., & Pigott, T. D. (2012). A Meta-Analysis of School-Based Bullying Prevention Programs' Effects on Bystander Intervention Behavior. *School Psychology Review*, 41(1), 47–65. <https://doi.org/10.1080/02796015.2012.12087375>
- Polanin, J. R., Espelage, D. L., Grotzinger, J. K., Ingram, K., Michaelson, L., Spinney, E., Valido, A., Sheikh, A. E., Torgal, C., & Robinson, L. (2021). A Systematic Review and Meta-analysis of Interventions to Decrease Cyberbullying Perpetration and Victimization. *Prevention Science*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s1121-021-01259-y>
- Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd, RS: Institut za psihologiju i UNICEF, Srbija.
- Popadić, D. i Kuzmanović, D. (2013). *Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*. Preuzeto sa <http://sbn.rs/clientpub/uploads/Digitalno%20nasilje-Izvestaj%202013.pdf>

- Popadić, D. i Kuzmanović, D. (2016). *Mladi u svetu interneta – korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije UNICEF. Preuzeto sa http://www.unicef.rs/wpcontent/uploads/2016/09/Mladi_u_svetu_interneta_web.pdf
- Popadić, D., Pavlović, Z., Petrović, D., & Kuzmanović, D. (2016) *Global Kids Online Serbia: Balancing between opportunities and risks: Results from the pilot study*. Belgrade, RS: University of Belgrade. Retrieved from http://globalkidsonline.net/wp-content/uploads/2016/05/Country-report_Serbia-final-26-Oct-2016.pdf
- Popović-Citic, B., Đurić, S., Cvetković, V. (2011). The Prevalence of cyberbullying among adolescents: A case study of middle schools in Serbia. *School Psychology International* 32(4), 412–424. <https://doi.org/10.1177/0143034311401700>
- Poulin, F., & Boivin, M. (2000). Reactive and proactive aggression: Evidence of a two-factor model. *Psychological Assessment*, 12(2), 115–122. <https://doi.org/10.1037/1040-3590.12.2.115>
- Power, M., & Dalgleish, T. (2016). *Cognition and emotion: From order to disorder (3rd ed.)*. New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315708744>
- Price, M., Polk, W., Hill, N. E., Liang, B., & Perella, J. (2019). The intersectionality of identity-based victimization in adolescence: A person-centered examination of mental health and academic achievement in a U.S. high school. *Journal of Adolescence*, 76, 185–196. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2019.09.002>
- Raine, A., Dodge, K., Loeber, R., Gatzke-Kopp, L., Lynam, D., Reynolds, C., ... Liu, J. (2006). The reactive-proactive aggression questionnaire: Differential correlates of reactive and proactive aggression in adolescent boys. *Aggressive Behavior*, 32(2), 159–171. <https://doi.org/10.1002/ab.20115>
- Ramírez, J. M., & Andreu, J. M. (2006). Aggression, and some related psychological constructs (Anger, hostility, and impulsivity. Some comments from a research project). *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 30, 276–291. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2005.04.015>
- Ramírez, J. M., Fujihara, T., Van Goozen, S. H., Santisteban, C. (2001). Anger proneness in Japanese and Spanish students. In J. M. Ramirez & D. R. Richardson (Eds.), *Cross-cultural Approaches to Aggression and Reconciliation* (pp. 87–97). Huntington: NovaScience.
- Rigby, K. (2004). Addressing Bullying in Schools: Theoretical Perspectives and their Implications. *School Psychology International*, 25(3), 287–300. <https://doi.org/10.1177/0143034304046902>

- Rivers, I., & Noret, N. (2010). 'I h8 u': Findings from a five-year study of text and email bullying. *British Educational Research Journal*, 36(4), 643–671. <https://doi.org/10.1080/01411920903071918>
- Roland, E. (1989). A system oriented strategy against bullying. In E. Roland & E. Munthe (Eds.), *Bullying: An international perspective* (pp. 143–151). London: David Fulton Publishers.
- Sabella, R. A., Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2013). Cyberbullying myths and realities. *Computers in Human Behavior*, 29(6), 2703–2711. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2013.06.040>
- Salmivalli, C., & Nieminen, E. (2002). Proactive and reactive aggression among school bullies, victims, and bully-victims. *Aggressive Behavior*, 28(1), 30–44. <https://doi.org/10.1002/ab.90004>
- Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Björkqvist, K., Österman, K., & Kaukiainen, A. (1996). Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group. *Aggressive Behavior*, 22(1), 1–15. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1098-2337\(1996\)22:1<1::AID-AB1>3.0.CO;2-T](https://doi.org/10.1002/(SICI)1098-2337(1996)22:1<1::AID-AB1>3.0.CO;2-T)
- Sari, S. V. (2016). Was it just joke? Cyberbullying perpetrations and their styles of humor. *Computers in Human Behavior*, 54, 555–559. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.08.053>
- Schultze-Krumbholz, A., Hess, M., Pfetsch, J., Scheithauer, H. (2018). Who is involved in cyberbullying? Latent class analysis of cyberbullying roles and their associations with aggression, self-esteem, and empathy. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 12(4), article 2. <https://doi.org/10.5817/CP2018-4-2>
- Segura, L., Estévez, J. F., & Estévez, E. (2020). Empathy and Emotional Intelligence in Adolescent Cyberaggressors and Cybervictims. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(13), 4681. <https://doi.org/10.3390/ijerph17134681>
- Seroczynski, A. D., Bergeman, C. S., & Coccaro, E. F. (1999). Etiology of the impulsivity/aggression relationship: Genes or environment? *Psychiatry Research*, 86(1), 41–57. [https://doi.org/10.1016/S0165-1781\(99\)00013-X](https://doi.org/10.1016/S0165-1781(99)00013-X)
- Serrano, A. R., & Catlà, S. G. (2018). Prevalencia, motivaciones y respuestas afectivas del ciberacoso en la red social anónima Curios Cat. *Prisma Social*, 23, 353–365.
- Shin, S. Y., & Choi, Y.-J. (2021). Comparison of Cyberbullying before and after the COVID-19 Pandemic in Korea. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18, 10085. <https://doi.org/10.3390/ijerph181910085>
- Skilbred-Fjeld, S., Reme, S. E., & Mossige, S. (2020). Cyberbullying involvement and mental health problems among late adolescents. *Cyberpsychology:*

- Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 14(1), Article 5.
<https://doi.org/10.5817/CP2020-1-5>
- Slonje, R., & Smith, P. K. (2008). Cyberbullying: another main type of bullying?. *Scandinavian Journal of Psychology*, 49(2), 147–154. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.2007.00611.x>
- Slonje, R., Smith, P. K., & Frisé, A. (2013). The nature of cyberbullying, and strategies for prevention. *Computers in Human Behavior*, 29(1), 26–32. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.05.024>
- Slonje, R., Smith, P. K., & Frisé, A. (2012). Processes of cyberbullying, and feelings of remorse by bullies: A pilot study. *European Journal of Developmental Psychology*, 9, 244–259. <https://doi.org/10.1080/17405629.2011.643670>
- Službeni glasnik Republike Srbije (22/2009). *Zakon o zabrani diskriminacije*. Beograd: JP „Službeni glasnik“.
- Smahel, D., Machackova, H., Mascheroni, G., Dedkova, L., Staksrud, E., Ólafsson, K., Livingstone, S., & Hasebrink, U. (2020). *EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries*. London, UK: London School of Economics and Political Science. <https://doi.org/10.21953/lse.47fdeqj01of0>
- Smith, P. K. & Sharp, S. (Eds.) (1994). *School bullying: Insights and perspectives*. London: Routledge.
- Smith, P. K., & Slonje, R. (2010). Cyberbullying. The Nature and Extent of a New Kind of Bullying, In and Out of School. In S. R., Jimerson, S. M., Swearer, & D. L., Espelage (Eds.), *Handbook of Bullying in Schools* (pp. 149–262). New York and London: Routledge.
- Smith, P. K., López-Castro, L., Robinson, S., & Görzig, A. (2019). Consistency of gender differences in bullying in cross-cultural surveys. *Aggression and Violent Behavior*, 45, 33–40. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2018.04.00>
- Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., & Tippett, N. (2006). *An investigation into cyberbullying, its forms, awareness and impact, and the relationship between age and gender in cyberbullying*. Research Brief No. RBX03-06. London: DfES.
- Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., Tippett, N. (2008). Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49(4), 376–385. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2007.01846.x>
- Smith, P. K. (2019). *The Psychology of School Bullying*. New Yourk, NY: Routledge.
- Spielberg, C. D. (2001). *Upitnik ljutnje kao stanja i osobine ličnosti – STAXI-2*. Jastrebarsko: Naklada slap.
- Stanković, D. (2019). Sajber nasilje na društvenim mrežama među mladima u Republici Srbiji. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 2, 9–23.

- Sticca, F., Ruggieri, S., Alsaker, F., & Perren, S. (2013). Longitudinal Risk Factors for Cyberbullying in Adolescence. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 23(1), 52–67. <https://doi.org/10.1002/casp.2136>
- Strabić, N., & Tokić Milaković, A. (2016). Cyberbullying among Children and its Comparison to Traditional Forms of Peer Violence. *Kriminologija & Socijalna Integracija*, 24(2), 184–201. <https://doi.org/10.31299/ksi.24.2.9>
- Suler, J. (2004). The Online Disinhibition Effect. *CyberPsychology & Behavior*, 7(3), 321–326. <https://doi.org/10.1089/1094931041291295>
- Sun, S., Fan, X., & Du, J. (2016). Cyberbullying Perpetration: A Meta-Analysis of Gender Differences. *International Journal of Internet Science*, 11(1), 61–81.
- Superintendencia de Educación (2021). *Proporción de denuncias de ciberacoso recibidas por la Superintendencia de Educación aumentó en 2020*. Santiago, Chile. Retrieved from <https://www.supereduc.cl/prensa/denuncias-de-ciberacoso-recibidas-por-la-superintendencia-de-educacion-aumentaron-en-2020/>
- Tokunaga, R. S. (2010). Following you home from school: A critical review and synthesis of research on cyberbullying victimization. *Computers in Human Behavior*, 26(3), 277–287. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2009.11.014>
- Thapa, A., Cohen, J., Guffey, S., & Higgins-D'Alessandro, A. (2013). A review of school climate research. *Review of Educational Research*, 83, 357–385. <https://doi.org/10.3102/0034654313483907>.
- Thomson, N. D., & Centifanti, L. C. M. (2018). Proactive and Reactive Aggression Subgroups in Typically Developing Children: The Role of Executive Functioning, Psychophysiology, and Psychopathy. *Child Psychiatry and Human Development*, 49, 197–208. <https://doi.org/10.1007/s10578-017-0741-0>
- Thornberg, R. (2015). The social dynamics of school bullying: The necessary dialogue between the blind men around the elephant and the possible meeting point at the social-ecological square. *Confero: Essays on Education, Philosophy and Politics*, 3(2), 161–203. <https://doi.org/10.3384/confero.2001-4562.1506245>
- Trajtenberg, N., Dodel, M., Sanchez De Ribera, O., Cabello, P., & Claro, M. (2021). Online and offline victimisation: a cluster analysis of adolescent victims of bullying and cyber-bullying in Chile. *Journal of Children and Media*, 1–20. <https://doi.org/10.1080/17482798.2021.1902358>
- Ttofi, M. M., Farrington, D. P., Lösel, F., & Loeber, R. (2011). The predictive efficiency of school bullying versus later offending: a systematic/meta-

- analytic review of longitudinal studies. *Criminal behaviour and mental health:CBMH*, 21(2), 80–89. <https://doi.org/10.1002/cbm.808>
- Twardowska-Staszek, E., Zych, I., & Ortega-Ruiz, R. (2018). Bullying and cyberbullying in Polish elementary and middle schools: Validation of questionnaires and nature of the phenomena. *Children and Youth Services Review*, 95, 217–225. <https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2018.10.045>.
- Underwood, M. K. (2004). Glares of contempt, eye rolls of disgust and turning away to exclude: Non-verbal forms of social aggression among girls. *Feminism & Psychology*, 14, 371–375.
- UNICEF (2021). *Šta je digitalno nasilje i kako da ga zaustavimo?* Preuzeto sa <https://www.unicef.org/serbia/zaustavimo-digitalno-nasilje>
- UNICEF. (2020). *Worlds Apart: Canadian Companion to UNICEF Report Card 16*. Retrieved from https://oneyouth.unicef.ca/sites/default/files/2020-09/UNICEF%20RC16%20Canadian%20Companion%20EN_Web.pdf
- UNICEF (2017). *Deca u digitalnom svetu*. New York, USA: Ujedinjene nacije. Preuzeto sa <https://www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/2018-05/deca-u-digitalnom-svetu.pdf>
- Vaillancourt, T., Brittain, H., Krygsman, A., Farrell, A. H., Landon, S., & Pepler, D. (2021). School bullying before and during COVID-19: Results from a population-based randomized design. *Aggressive Behavior*, 47(5), 557–569. <https://doi.org/10.1002/ab.21986>
- Van Cleemput, K., Vandebosch, H., & Pabian, S. (2014). Personal characteristics and contextual factors that determine "helping," "joining in," and "doing nothing" when witnessing cyberbullying. *Aggressive behavior*, 40(5), 383–396. <https://doi.org/10.1002/ab.21534>
- Van Geel, M., Goemans, A., Toprak, F., & Vedder, P. (2017). Which personality traits are related to traditional bullying and cyberbullying? A study with the Big Five, Dark Triad and sadism. *Personality and Individual Differences*, 106, 231–235. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.10.063>
- Vandebosch, H., & Van Cleemput, K. (2009). Cyberbullying among youngsters: profiles of bullies and victims. *New Media & Society*, 11(8), 1349–1371. <https://doi.org/10.1177/1461444809341263>
- Vandebosch, H., & Van Cleemput, K. (2008). Defining cyberbullying: A qualitative research into the perceptions of youngsters. *Cyberpsychology & Behavior*, 11(4), 499–503. <https://doi.org/10.1089/cpb.2007.0042>
- Varjas, K., Talley, J., Meyers, J., Parris, L., & Cutts, H. (2010). High school students' perceptions of motivations for cyberbullying: An exploratory study. *Western Journal of Emergency Medicine*, 11(3), 269–273.

- Vejmelka L, & Matković R. (2021). Online Interactions and Problematic Internet Use of Croatian Students during the COVID-19 Pandemic. *Information*, 2(10): 399. <https://doi.org/10.3390/info12100399>
- Wang, C-W., Musumari, P.M., Techasrivichien, T., Sugimoto, S.P., Tateyama, Y., ... Nakayama, T. (2019). Overlap of traditional bullying and cyberbullying and correlates of bullying among Taiwanese adolescents: a cross-sectional study. *BMC Public Health* 19, 1756. <https://doi.org/10.1186/s12889-019-8116-z>
- Willard, N. E. (2007). *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress*. Champaign, IL: Research Press.
- Willard, N. E. (2006). Flame retardant. Cyberbullies torment their victims 24/7. Here's how to stop the abuse. *School Library Journal*, 52(4), 55–56.
- Williford, A., Orsi, R., DePaolis, K. J., & Isen, D. (2018). Cyber and traditional peer victimization: Examining unique associations with children's internalizing difficulties. *Children and Youth Services Review*, 93, 51–59. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2018.07.001>
- World Health Organization (1996). *Report of the WHO global consultation on violence and health*. Geneva: World Health Organization.
- Wolak, J., Finkelhor, D., Mitchell, K. J., & Ybarra, M. L. (2008). Online "predators" and their victims: Myths, realities, and implications for prevention and treatment (2008). *American Psychologist*, 63(2), 111–128. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.63.2.111>
- Wight, M. F., Wachs, S., & Harper, B. D. (2018). The moderation of empathy in the longitudinal association between witnessing cyberbullying, depression, and anxiety. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 12(4), article 6. <http://dx.doi.org/10.5817/CP2018-4-6>
- Yang, F. (2021). Coping strategies, cyberbullying behaviors, and depression among Chinese netizens during the COVID-19 pandemic: a web-based nationwide survey. *Journal of Affective Disorder*, 281, 138–144. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.12.023>
- Ybarra, M. L., & J. K. Mitchell (2004). Online Aggressor=Targets, Aggressors and Targets: A Comparison of Associated Youth Characteristics. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45:13081316.
- Zalaquett, C. P., & Chatters, S. J. (2014). Cyberbullying in College: Frequency, Characteristics, and Practical Implications. *SAGE Open*, 4(1). <https://doi.org/10.1177/2158244014526721>
- Zhao, L. & Yu, J. (2021) A Meta-Analytic Review of Moral Disengagement and Cyberbullying. *Frontiers in Psychology*, 12:681299. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.681299>

- Zhang, S., Liu, M., Li, Y., & Chung, J. E. (2021). Teens' Social Media Engagement during the COVID-19 Pandemic: A Time Series Examination of Posting and Emotion on Reddit. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(19), 10079. <https://doi.org/10.3390/ijerph181910079>
- Zhang, Y., Xu, C., Dai, H., & Jia, X. (2021). Psychological Distress and Adolescents' Cyberbullying under Floods and the COVID-19 Pandemic: Parent–Child Relationships and Negotiable Fate as Moderators. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18, 12279. <https://doi.org/10.3390/ijerph182312279>
- Zlamal, R., Machackova, H., Smahel, D., Abramczuk, K., Ólafsson, K., & Staksrud, E. (2020). *EU Kids Online 2020: Technical report*. Brno, CZ: EU Kids Online. <https://doi.org/10.21953/lse.04dr94matpy7>
- Zuckerman, M. (2005). *Psychobiology of personality* (2nd edn rev. and updated). New York, NY: Cambridge University Press.
- Zych, I., Baldry, A. C., Farrington, D. P., & Llorent, V. J. (2019). Are children involved in cyberbullying low on empathy? A systematic review and meta-analysis of research on empathy versus different cyberbullying roles. *Aggression and Violent Behavior*, 45, 83–97. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2018.03.004>
- Zych, I., Farrington, D. P., & Ttofi, M. M. (2019). Protective factors against bullying and cyberbullying: A systematic review of meta-analyses. *Aggression and Violent Behavior*, 45, 4–19. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2018.06.008>
- Zych, I., Ttofi, M. M., Llorent, V. J., Farrington, D. P., Ribeaud, D., & Eisner, M. P. (2020). A Longitudinal Study on Stability and Transitions Among Bullying Roles. *Child development*, 91(2), 527–545. <https://doi.org/10.1111/cdev.13195>

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET NOVI SAD
21000 Novi Sad
Dr Zorana Đinđića 2
www.ff.uns.ac.rs

Štampa
Futura, Novi Sad

Tiraž
150

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Biblioteke Matice srpske, Novi Sad

004.738.5:316.624

ДИНИЋ, Бојана, 1983-

Digitalno nasilje / Bojana Dinić. - Novi Sad : Filozofski fakultet, 2022
(Novi Sad : Futura). - 139 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 150. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija.

ISBN 978-86-6065-705-5

а) Дигитално насиље

COBISS.SR-ID 76489737